

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (ORTAÇAĞ TARİHİ) ANABİLİM DALI**

İLHANLI DEVLETİ’NİN ASKERÎ TEŞKİLÂTI

Doktora Tezi

MUSTAFA UYAR

ANKARA-2007

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (ORTAÇAĞ TARİHİ) ANABİLİM DALI**

İLHANLI DEVLETİ’NİN ASKERÎ TEŞKİLÂTI

Doktora Tezi

Mustafa UYAR

**Tez Danışmanı:
Prof. Dr. İlhan ERDEM**

ANKARA-2007

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (ORTAÇAĞ TARİHİ) ANABİLİM DALI

İLHANLI DEVLETİ'NİN ASKERİ TEŞKİLÂTI

Doktora Tezi

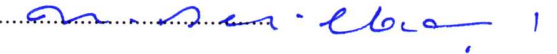
Tez Danışmanı : Prof. Dr. İlhan ERDEM

Tez Jürisi Üyeleri:

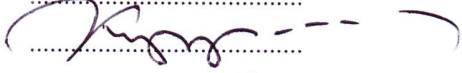
Adı ve Soyadı

İmzası

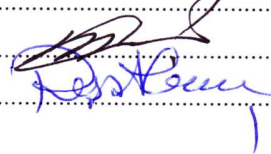
Prof. Dr. Nelek DELİLLER

Prof. Dr. Kazım YAZAR KOPRAMAN

Prof. Dr. Mürsel DZİRH

Prof. Dr. Resat GENÇ

Tez Sınavı Tarihi 14.09.2007

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (20./09./2007)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

Mustafa Uyar

İmzası

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

GİRİŞ:

KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALARA DÂİR I

I) KAYNAKLAR.....	III
A) Arapça Kaynaklar.....	III
B) Farsça Kaynaklar.....	IX
C) Ermenice Kaynaklar.....	XXII
D) Seyâhatnâmeler.....	XXVII
II) ARAŞTIRMALAR.....	XXVIII

BİRİNCİ BÖLÜM

CENGİZ HAN'DAN ÖNCE AVRASYA BOZKIRLARINDA SAVAŞ SANATI 1

I) BOZKIR ORDULARINDA EĞİTİM.....	3
II) BOZKIR ORDULARINDA SAVAŞ DÜZENİ VE TAKTİKLER.....	4
III) BOZKIR ORDULARINDA SAVUNMA.....	7
IV) BOZKIR ORDULARINDA TEÇHİZAT.....	8
V) BOZKIR ORDULARINDA SU MANİALARININ AŞILMASI.....	10

İKİNCİ BÖLÜM

CENGİZ HAN'IN ORDUSU..... 12

I) CENGİZ ORDUSUNDA ASKERLİK HİZMETİ ANLAYIŞI VE ASKERE ALMA .	12
II) CENGİZ ORDUSUNUN TEŞKİLÂTLANMASI.....	14
A) Onlu Sistem (Tümen, Mingan, Cagun, Arban)	14
B) Hassa Ordusu (<i>Keşik</i>)	16
C) Garnizon Ordusu (<i>Teme</i>)	19
III) CENGİZ HAN ORDUSUNDA ASKER SAYISI	20
IV) CENGİZ HAN ORDUSUNDA KULLANILAN SİLAHLAR.....	21
V) CENGİZ HAN'IN ASKERLİK STRATEJİSİ, TAKTİKLERİ VE MUHAREBE	28
VI) CENGİZ HAN ORDUSUNDA EĞİTİM AMAÇLI SÜREK AVI (<i>BATU</i>)	34

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İLHANLI DEVLETİ'NDEN ÖNCE YAKIN DOĞU DEVLETLERİNDE ASKERÎ YAPI VE BUNUN İLHANLILARA TESİRİ..... 38

I) MOĞOLLARDAN ÖNCE YAKIN DOĞU DEVLETLERİNİN ASKERÎ VAZİYETİNE GENEL BİR BAKIŞ.....	38
A) Memlûklerin Ağır Silahlı Süvari Birlikleri	42

B) İlhanlı Devleti'nin Kurulmasıyla Moğol Askerî Teşkilatında Vukubulan Gelişmeler	45
1) Herât Savaşı (1269)	51
2) Birinci Hums Savaşı (1281).....	54
3) İkinci Hums Savaşı (1299)	59
4) Gîlân'ın Fethi (1307)	72
C) İlhanlı Ordusunda Silah, Zırh ve Taktik İlişkisi	73

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

GAZAN HAN REFORMLARINA KADAR İLHANLI ORDUSUNUN MÂLÎ FİNANSMANI VE BUNUN İLHANLI ORDU NİZAMINA TESİRLERİ	79
--	-----------

I) İLHANLI ORDU İDARESİNİN, MÂLÎ VE İKTİSADÎ MERKEZİLEŞME İLE BAĞI	79
--	----

II) ORDUNUN FİNANSMANI VE GAZAN HAN'IN ISLAHATLARINA ZEMİN HAZIRLAYAN SÜREÇ.....	88
--	----

BEŞİNCİ BÖLÜM

GAZAN HAN TARAFINDAN GERÇEKLEŞTİRİLEN ASKERÎ REFORMLAR ...	101
---	------------

I) REFORMLARI GEREKLİ KILAN SEBEPLER	101
--	-----

II) ASKERE İKTÂ' TEVCİHİ.....	104
-------------------------------	-----

III. HÂSSA ORDUSUNUN TESİSİ.....	111
----------------------------------	-----

IV. SİLAH ATÖLYELERİNİN VE UZ (SİLAH ZANÂATKÂRI) ESNAFININ DÜZENLENMESİ.....	113
--	-----

ALTINCI BÖLÜM

İRAN MOĞOLLARINDA YAYLAK-KIŞLAK MEFHUMU: İLHANLI DEVLETİ'NİN ORTA DOĞU'DAKİ YAYLAK VE KIŞLAKLARI	117
---	------------

I) KONAR-GÖÇER HAYAT TARZI VE YAYLAK-KIŞLAK İLİŞKİSİ	117
--	-----

II) İLHANLI ORDUSUNUN ORTA DOĞU'DAKİ KIŞLAKLARI.....	121
--	-----

A) Anadolu Kışlakları	121
-----------------------------	-----

1) Aksarây Otlakları:.....	122
----------------------------	-----

2) Akşehir Otlakları:	122
-----------------------------	-----

3) Kırşehir Otlakları:	123
------------------------------	-----

4) Niğde Otlakları:	124
---------------------------	-----

5) Delice Otlakları:.....	125
---------------------------	-----

B) Anadolu Yaylakları	126
-----------------------------	-----

1) Beyşehir Otlakları:.....	126
-----------------------------	-----

C) Azerbaycan Kışlakları:	128
---------------------------------	-----

1) Errân Otlakları:	128
---------------------------	-----

2) Mugan/Mukan Otlakları:	129
---------------------------------	-----

3) Sefîd-Rûd (Kızıl Özen/Hülen Müren) Otlakları:	130
--	-----

4) Bağdad Bölgesi Otlakları:.....	131
-----------------------------------	-----

5) Diyarbekir Bölgesi Otlakları:.....	132
D) Azerbaycan Yaylakları.....	133
1) Aladağ (Alatak) Otlakları:	133
2) Konkur-Olang Otlakları:.....	134
E) Horasan Kışlakları	135
1) Mâzenderân Otlakları:	135
2) Merv Otlakları:	135
3) Âbiverd Otlakları:	136
4) Kûhistân Otlakları:.....	136
5) Herât Otlakları:	137
6) Kunduz Otlakları:	138
F) Horasan Yaylakları	139

YEDİNCİ BÖLÜM

İLHANLI ORDUDUSUNUN BİRİMLERİ, TERTİBİ VE TECHİZATI.....140

I) İLHANLI ORDUSUNUN BİRİMLERİ.....	140
A) Keziktân/Geziktân/Keşiktân.....	140
B) Menkalay/Mengkalay (Öncü Birlik)	141
C) Gecige/Sâka.....	142
D) Yezeke/Karavul (Keşif Birliği)	143
E) Haşerî (Toplama) Birlikleri	145
F) Yardımcı Kuvvetler	146
G) Ağruk.....	150

II) ORDUNUN SAVAŞ SIRASINDAKİ TANZİMİ..... 151

III) ORDUDAKİ ASKERÎ GÖREVLİLER VE BUNLARIN GÖREVLERİ	154
A) Ümerâ (Kumandanlar).....	154
1) Ümerânın Maaşı ve Maaşların Miktarı:.....	160
2) Emîrlerin Yargılanmaları ve Cezalandırılmaları	162
B) Şihne/Şahne	163
C) Bugavul/Bukavul.....	165
D) Yasavul/Yasaul	166
E) Yurtçı	166
F) Bularguçi.....	167
G) Kütvâl/Kale Müstahfızı	168
H) Tavacı	168
J) Sürgavul ve Süzavul	169
I) Hatunların Muhafız Birlikleri	169

IV. İLHANLI DEVLETİ'NDE ORDUYLA İLGİLİ DİVANLAR

A) Dîvân-ı 'Arz.....	170
B) Dîvân-ı Misas (techizat)	170
C) Dîvân-ı Gerek-Yarak	171

V) SAVAŞ ÖNCESİNDE YAPILAN HAZIRLIKLAR VE SAVAŞ SIRASINDA KULLANILAN TAKTİKLER.....	172
A) Savaş Öncesinde Yapılanlar Hazırlıklar	172
1) İstişâre/Keleş/Kengaç Yapılması	172
2) Savaş Öncesinde Elçi Gönderme	173
3) Uygun Zamanın Belirlenmesi	176
4) Müneccimlerin Kullanılması	177
B) Savaş Sırasında Kullanılan Strateji ve Taktikler	179
1) Kuşatma Taktikleri	179
2) Savaş Hileleri	181
C) Su Maniaları ve Aşılması	183
VI) İLHANLI ORDUSUNDA ASKERİN EĞİTİMİ.....	184
VII) İLHANLI ORDUSUNUN TECHİZATI	186
A) Kuşatma Makineleri, Vasıtaları ve Silahları	186
1) Mancınık	186
2) Çark/Çarh.....	190
3) Neft ve Neffâte.....	190
4) Çeper	191
B) Hafif Silahlar	192
1) Ok ve Yay	192
2) Kılıç	195
3) Hançer	197
C) Ağır Silahlar	197
1) Mızrak ve Kargı	197
2) Gürz	198
3) Arbalet (Tataryayı)	198
D) Zırh, Kalkan, Miğfer vb.	199
E) Orduda Kullanılan Hayvanlar.....	202
1) At	202
2) Öküz, Deve, Fil ve Arabalar	204
F) İlhanlılarda Askerî Musikî Takımı (Mehter)	205
SONUÇ	207
BİBLİYOGRAFYA	212
LÜGATÇE	233
RESİMLER	259
ŞEMALAR.....	286
HARİTALAR.....	295

ÖNSÖZ

Cengiz Han fetihlerinin, İran coğrafyasında siyasî bir teşekküle dönüşmesi sonucu ortaya çıkan İlhanlı Devleti, gerek kültür ve gerekse kurumlar olarak Yakın ve Orta Doğu coğrafyasında temasta bulunduğu devletlerden etkilenmiştir. Bunun izleri, askerî teşkilatta da görülmektedir. Asya bozkırlarından İran ve Orta Doğu coğrafyasına gelen Moğollar, ilk olarak üretim-tüketim alışkanlıklarını, Türk ve İslam toplumlarını örnek alarak değiştirmişlerdir. Yakın Doğu'daki tarım toplumlarının istikrâr ve düzeni, konargöçer Moğolları da cezbederek toprağa bağlamış, bu sayede devletin yapısı daha müessir ve belirgin hale gelmiştir. Moğolların bu coğrafyadaki rakibi olan Memlûk Devleti, Moğollardaki değişimi hızlandıran âmillerin başında gelir.

İran Moğolları, değişim için gereken tecrübe ve birikimi edindiklerinde, Gazan Han'ın önderliğinde reformlara girişeceklerdi. Daha öncesinde kurum, tecrübe ve kültür olarak dönüşüme hazır bulunmadıkları bir devrede, İlhan Teküder tarafından gerçekleştirilen “ânî ihtidâ”, Moğollarca kesin bir şekilde reddedilmiştir. Söz konusu değişimin gerçekleşebilmesi için, üç kuşak geçmesi gerekecektir. Tezimiz, İlhanlı askerî teşkilatını tanıtmanın yanında, bu teşkilatın değişim ve gelişim sürecini de ihtiva etmektedir.

Çalışmamız sırasında, konumuzla ilgili başlıca kaynaklar ve araştırmalar değerlendirilmiş ve bu konu hakkında somut bir panorama çizilmeye çalışılmıştır. Gerek Tez İzleme Komitesi üyesi hocalarımın, gerekse irtibâta geçtiğim yabancı bilim adamlarının tezimize katkısı, oldukça fazladır. Bilime katkı sağlayacak bir araştırma ortaya koymak, en büyük hedefimiz olmuştur.

Böylesine bir çalışma yapmayı mümkün kılmak üzere Arapça öğrenmem için Suriye devlet bursu imkânını sağlayan, bizi daima çalışmaya ve gelişmeye teşvik eden Sayın Hocam Prof. Dr. Melek DELİLBAŞI'ya şükranlarımı sunarım. Sayın danışmanım Prof Dr. İlhan ERDEM'e, karşılaştığım bilimsel ve kişisel sorunlarımda her zaman destek vermesi; Farsça bilgimin artması ve tezim için işâret ettiği önemli problemler ve bunların çözümü için tavsiyeleri dolayısıyla teşekkür ederim. Sayın Hocam Prof. Dr. Kâzım Y. KOPRAMAN'a, İlhanlı-Memlûk ilişkileri ve birbirlerine olan askerî tesirleri mevzularına değinmem için işârette bulunması; tezimiz dışında yaptığımız bazı çalışmalara da, yol gösterici nitelikte önemli düzeltme ve katkılarda bulunması dolayısıyla şükranlarımı arz ederim. Değerli dostum Doç. Dr. Altan ÇETİN'e, askerî tarihe ilişkin sohbetlerimiz sırasında işaret etmiş olduğu, her biri değişik bakış açısı kazandıran değerli fikirleri ve bazı kaynakları sağlama da yardımcı olması sebebiyle, teşekkürü borç bilirim.

MUSTAFA UYAR

Ankara-2007

GİRİŞ:

KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALARA DÂİR

Bu konuyu seçmemizin en önemli sebebi, konu üzerinde birkaç dar kapsamlı makale dışında, gerek Türkiye’de gerekse dünyada yeterli bir çalışmanın yapılmamış olmasıdır. İlhanlı askerî teşkilâtı ve bunun incelenmesi, başlı başına bir *problematiği* teşkil edebileceği gibi, bu teşkilâtın kendisinden sonra, yine bu coğrafyada kurulmuş olan diğer devletlerin teşkilâtlarına etkileri, diğer bir *problemi* ortaya koymaktadır. Bu problemler, sorular şeklinde ortaya konduğunda şu şekilde bir sonuca ulaşabiliriz: İlhanlı Devleti’nin askerî yapısı nasıldı?; Bu teşkilâtın, devleti meydana getiren diğer kurumlarla olan bağları nelerdi?; İlhanlı Devleti sonrasında, Orta ve Yakındoğu coğrafyasında kurulmuş siyâsî teşekküllerin (Celâyirîliler, Kara-Koyunlular, Ak-Koyunlular, Timur Devleti, Safevîler ve Osmanlı Devleti) askerî yapılarınca tevârüs edilen İlhanlı askerî teşkilat unsurları nelerdi? Çalışmamız, bu sorulara cevap aramakla birlikte, İlhanlı Devleti’nden tevârüs eden unsurların, sonraki devletlere olan yansımalarını ele almamaktadır. Fakat çalışmamızın, bu devletlerin askerî teşkilatlarını çalışacak araştırmacılara yardımcı olacağı ve fikir vereceği açıktır.

İlhanlı askerî kurumu ve bunun unsurları, tezimizin ana temasını oluşturmaktadır. Başlangıçta, konar-göçer/millet-ordu yapısına sahip İlhanlı ordusunun, Yakın ve Orta Doğu coğrafyasına gelinmesinden itibaren geçirmiş olduğu askerî değişim, tezimizin

odak noktalarındandır. Bu meyanda, değişimin bir göstergesi olarak, Gazan Han'ın yapmış olduğu askerî ıslâhatlara, tezimizde ayrıca önem verilmiştir.

Muasır kaynakları kullanırken, olayların tanığı olmuş veya bizzat devlet kademesinde görev almış yazarlar tarafından kaleme alınan eserlere öncelik vermiş bulunuyoruz. Bu meyanda Farsça kaynaklar önceliği alırken, Arapça kaynaklar ve muahhar kaynaklar, çalışmamız bakımından ikinci derecede öneme sahiptirler. Ermeni kaynaklarının tercümelere kullanılmış olup Bizans kaynakları da XI. yüzyıla kadar, Avrasya'da var olan bozkır kavimlerinin askeri teşkilatı, savaş sanatı hakkında verdikleri bilgiler nisbetinde çalışmamıza dâhil edilmiştir. Bizans kaynaklarının kullanımında, Peter Golden'in çalışması [“War and Warfare in the Pre-Çinggisid Western Steppes of Eurasia” (ed. N. Di Cosmo), *Inner Asian Warfare*, Leiden 2002, 105–172.] işimizi kolaylaştırmış olup, söz konusu bilgiler bu çalışmadan nakledilmiştir.

Kullanmış olduğumuz araştırma eserler, genelde Batılı araştırmacılara âit İngilizce çalışmalar olup, alanlarında yetkin bilim adamları tarafından kaleme alınmışlardır. Bunlar yanında Türkçe, Farsça ve Arapça neşredilmiş araştırmalardan da yararlandık.

Tezimizin yazımı sırasında, yabancı (Arapça, Farsça, Moğolca) ıstılâhları, olabildiğince tanımlamaya, anlamlarını vermeye çalıştık. Bununla da yetinmeyerek, tezimizin *Ekler* kısmına, Ortaçağda kullanılan askerî ıstılahlar için bir de lügatçe ekledik. Erbabınca çok iyi bilinen ve fakat sıradan okuyucu için bir külfet olduğuna inandığımız bir “transkripsiyon alfabesi” kullanmadık.

I) KAYNAKLAR

Kaynaklarımız, ağırlıklı olarak, Fars, Arap, Ermeni, İbrâni ve sair müverrihlerinin kaleme aldığı vekâyinâmelerden müteşekkildir. Kullandığımız muasır kaynaklar içinde, münşeât mecmuaları, coğrafi eserler, seyâhatnâmeler ve harp âdâbı (fenni) üzerine telif edilmiş bir eser yer almaktadır. Aşağıda, kaynakları kısaca tanıtacak ve bu kaynaklardan ne şekilde faydalandığımızı açıklayacağız.

A) Arapça Kaynaklar

İzzüddin Ebû ‘Abdullah İbn Şeddâd

el-Ravz el-Zâhir fî Sîret el-Melik el-Zâhir

1216 yılında Mısır’da doğan müellif, 1233 yılında Dımaşk’a gelerek el-Melik el-Nâsir’ın hizmetine girdi. Buradan, Moğolların Suriye’yi işgal etmesinden sonra Kâhire’ye kaçarak *İnşâ Dîvânı*’na girdi. Memlûk Sultanı el-Melik el-Zâhir Baybars döneminde de bu görevini sürdüren İbn Şeddâd, şükran ifadesi olarak ona *el-Ravz el-Zâhir fî Sîret Melik el-Zâhir* adında, iki ciltlik bir eser yazdı. Baybars döneminin hemen tamamını kapsayan eserin I. cildi kayıptır. Şerafettin Yaltkaya, eserin Türkçe çevirisini yapmıştır¹. 1272–1277 yılları arasındaki olayları kapsayan eser, Moğol-Mısır ilişkileri açısından

¹ İbn Şeddâd, *Baybars Tarihi* (çev. M. Şerefüddin Yaltkaya), Ankara 2000.

son derecede değerli bilgiler verir². Biz eserin bu ilişkiler çerçevesinde, eserin Türkçe tercümesinden yararlandık.

Ebû el-Ferec İbn el-İbrî

Târih Muhtasar el-Düvel

1225/1226 yılında Malatya’da doğan müellif, Yahudi bir doktorun oğlu olduğundan *İbn el-İbrî* şeklinde anılmıştır. Ana dili Süryanca olan vakânüvîs, Arapça’yı da çok iyi bilmekteydi. Hülagu, Abaka, Ahmed ve Argun devirlerinin görgü tanığı olan müverrih, 1286 yılında, Merâğa’da hayata gözlerini yummuştur. Süryanca olarak kaleme aldığı ve 1284 yılına kadar getirmiş olduğu genel vekâyinâmesine, Arapça bir muhtasar yazmıştır³. Bu muhtasarda Süryanca aslında bulunmayan bazı bilgiler mevcuttur. *El-Muhtasar fî el-Düvel* adlı eserin *Târih Muhtasar Ahbâr el-Düvel*⁴ adlı Türkçe tercümesinden yararlandık. Bu eser, Farsça kaynaklarda geçen çoğu bilgiyi teyit etmemize yardımcı olmuştur.

² Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, s. 152–153; D. Sourdel, “İbn Shaddâd”, *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, III/933; Brockelmann, *Geschichte der arabischen Litteratur*, I, s. 482.

³ Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, (çev. Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1999, s. 1–66; Ebülferec-İbnülibri, *Tarihi Muhtasarüddüvel*, çev. Şerafettin Yaltkaya, İstanbul 1941, s. 1–3.

⁴ Ebülferec-İbnülibri, *Tarihi Muhtasarüddüvel*, (çev. Şerafettin Yaltkaya), İstanbul 1941.

Kutbuddin Mûsa b. Muhammed b. Ahmed b. Kutbuddin el-Yûnînî el-Ba'lbekî

Zeyl Mir'at el-Zamân

el-Yûnînî, 1242 yılında Dımaşk'ta doğdu. Dımaşk'ta babasından ve çeşitli âlimlerden ders aldı. Kardeşi Hasan Ali'den sonra Ba'lebek ulemâsının şeyhi oldu. Ömrünün sonlarında kendini dine verdi ve uzlet içinde yaşadı. 1326 yılında 84 yaşında öldü. Fıkıh, hadis ve tarih sahalarında âlim bir kişiydi. Tarih sahasındaki en önemli eseri, Sıbt b. el-Cevzî'nin *Mir'ât el-Zamân* adlı tarihine *zeyl* olarak kaleme aldığı *Zeyl Mir'ât el-Zamân*'dır. Bu *zeyl*, 4 büyük ciltten müteşekkil olup, 1256–1311 yılları arasındaki olaylardan bahseder. Memluklar devri tarihi ve ulemâsı için başlıca kaynaklardandır. Müellif devrin olaylarını yakından izlemiş, eserini yıllara göre düzenlemiştir. Kitabın, dünya kütüphanelerinde çeşitli nüshaları vardır ve çoğu eksiktir⁵. 654–670/1256–1272 yıllarına âit kısmı 1954–1955 yıllarında Haydarabad-Deccan'da basılmıştır⁶. Biz eserin bu neşrini kullandık.

Muhammed b. 'Abdurrahim b. Ali ibn el-Furât

el-Târîh el-Vâzih el-Meslûk ilâ Terâcim el-Hulefâ ve el-Mülûk (Tarihu İbn Furât)

1334/1335 yılında Kâhire'de doğdu. Orta derecede bir hadisçi ve memurdu. Mısır'da ve Dımaşk'ta çeşitli âlimlerden ders aldı. Müderrislik ve nikah memurluğu yaptı,

⁵ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 177; Jacqueline Sublet, "al-Yûnînî", *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, XI/344.

⁶ Kutbuddin Mûsa b. Muhammed b. Ahmed b. Kutbuddin el-Yûnînî el-Ba'lbekî, *Zeyl Mir'at el-Zamân*, Haydarabad-Deccan 1954.

el-Medreset el-Mu'izziyye'de hatiplik icrâ etti. Büyük bir tarih yazmaya karar verdi ve eserini temize çekmeye kendi devrinden başladı. Son üç asırlık kısmını temize çekebildi. 1405 yılında Kahire'de vefat etti⁷.

İbn el-Furât'ın en önemli eseri, *el-Târîh el-Vâzih el-Meslûk ilâ Terâcim el-Hulefâ* ve *el-Mülûk* adlı büyük İslâm tarihidir. 20 ciltten oluşur ve 1398 yılı olaylarıyla sona erer⁸. Biz çalışmamızda, Birinci Hums Savaşı'ndaki bazı ayrıntıları öğrenmek amacıyla bu esere müracaat etmiş bulunmaktayız. Eserin, Konstantin Zurayk tarafından yapılan neşrinden⁹ istifâde ettik.

Ahmed b. Alî el-Kalkaşandî

Subh el-A'şâ fî Sınâ'at el-Înşâ

1355 yılında Kâhire'nin kuzeyinde, Kalkaşande kasabasında doğdu. Ülkesinde ve İskenderiye'de çeşitli âlimlerden hadis, fıkıh ve edebiyat okudu. Daha sonra kendisi, önceleri fıkıh okuttu ve bu konularda eserler yazdı. Ardından bazı idâri görevler aldı. 1389 yılında Sultan Berkuk zamanında, *Dîvân el-Înşâ*'da sır kâtibi Bedreddin Muhammed b. Fazlullah el-Ömerî'nin yanında çalışmaya başladı. Bu görevinde uzun yıllar kal-

⁷ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 201; Cl. Cahen, "İbn al-Furât", *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, III/768–769.

⁸ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 202.

⁹ Muhammed b. 'Abdurrahim b. Ali ibn el-Furât, *Tarihu İbn Furât*, (tas. C. K. Zurayk), Beyrut 1942.

dı. Bu arada *Dîvân el-İnşâ* ve *inşâ* sanatı hakkında araştırmalar yaptı. Bu konuda yazılmış olan kitapları ve teressül mecmualarını okudu. Fazlullah el-Ömerî'nin *el-Ta'rif bi el-Mustalah el-Şerîf* adlı eserinin etkisinde kaldı. *Dîvân el-İnşâ* ve *inşâ* sanatı konularında *Subh el-A'shâ fî Sinâ'at el-İnşâ* adlı büyük eserini kaleme aldı. 1418 yılında Kâhire'de öldü¹⁰.

Kalkaşandî'nin *Subh el-A'shâ fî Sinâ'at el-İnşâ* adlı eseri, Memlûk Devleti'nin idârî teşkilatı hakkında mufassal malûmat vermekte, olduğu gibi muhtasar olarak Ortaçağ İslam devletleri hakkında da bilgi vermektedir. Eser, Memlûk *İnşâ Dîvânı*'nda çalışanlara bir el kitabı olmak üzere hazırlanmıştır. Bu bakımdan zengin *münşeat* örneklerini de ihtivâ eder.

Bu eser çalışmamıza, önemli katkılar sağlamıştır. Emîrlerin almış oldukları maaşları liste halinde sunarak, bu konuda fikir edinmemize yardımcı olmuştur.

Takiyyüddin Ebî el-'Abbâs Ahmed b. Ali b. 'Abdülkâdir el-'Ubeydî el-Makrîzî

Kitâb el-Sülûk li-Ma'rifet Düvel el-Mülûk

1365 yılında Kâhire'de doğdu. Ailesi Baalbek'in el-Makarize mahallesinden Kâhire'ye göç etmişti. Bu sebeple *el-Makrîzî* nisbesini aldı. Müellif, gerek anne, gerekse

¹⁰ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 205; İbrahim Kafesoğlu, "Kalkaşandî", *İA*, VI/134–135; C.E. Bosworth, "Kalkaşandî", *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, IV/509; Carl Brockelmann, *Geschichte der arabischen Litteratur*, Leiden 1937–1949, II, s. 134.

baba tarafından ilimle uğraşan ailelerden gelir. Babası Ali kadılıkla ve *Dîvân el-İnşâ*'da kâtiplikle meşguldü. Fıkıh, hadis, edebiyat, tarih sahalarında âlim idi. Birçok eser telif eden el-Makrizî 1441 tarihinde, Kâhire'de öldü¹¹.

Kitâb el-Sülûk li-Ma'rifet Düvel el-Mülûk adlı eseri, Mısır tarihine dâir olup, 1171 yılından başlar ve 1441 yılına kadar gelir. Kültür ve iktisat tarihi yanında, tarihe dâir önemli bir kaynaktır¹². Biz, bu eserin Beyrut neşrini¹³ kullandık. Bilhassa Memlûk-İlhanlı mücadelesi bahsinde e yararlandık.

Cemâleddin Ebû el-Mehâsin Yûsuf b. Tağribirdi el-Atabekî

el-Nücûm el-Zâhire fî Mülûk Mısır ve el-Kâhire

1409 veya 1410 yılında Kahire'de doğdu. Babası, Sultan Berkuk'un *memlûk*ü idi. Sultan Ferec devrinde, *Atabek el-Asâkir* derecesine yükseldi. 1410 yılında Dımaşk nâibi oldu. İbn Hacer, el-Aynî, Makrizî, İbn Arabşah, İbn Zahîre gibi zamanın büyük âlimlerinden ders aldı. Makrizî'nin etkisiyle, tarih ilmine merak sardı. Bu arada askerî eğitim

¹¹ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 208; Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, İstanbul 1991, s. 352; C. Brockelman, "Markîzî", *İA*, VII/206.

¹² Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 209.

¹³ Takiyyüddin Ebî el-'Abbâs Ahmed b. Ali b. 'Abdülkâdir el-'Ubeydî el-Makrîzî, *el-Sülûk li-Ma'rifet Düvel el-Mülûk*, (tah. Muhammed 'Abdulkâdir 'Atâ), Beyrût 1997.

gördü. Müzik, Türkçe ve Farsça öğrendi. 1470 yılında öldü¹⁴.

İbn Tağribirdî'nin en önemli eseri *el-Nücûm el-Zâhire fî Mülûk Mısır ve el-Kâhire*, 641 yılında Mısır'ın fethiyle başlar; 1467 yılına kadar gelir. Mısır tarihiyle uğraşanların başlıca kaynaklarından olması yanında, İslâm tarihi için de önemli kaynaktır. Eserde Eyyûbîler ve Memlûklar devirleri etraflı olarak anlatılır. Kendi devri için ana kaynaklardandır¹⁵. Biz bu eserden, İlhanlı-Memlûk mücadelesi çerçevesinde vermiş bilgiler dâhilinde, kısıtlı bir biçimde faydalanmış bulunuyoruz.

B) Farsça Kaynaklar

Muhammed b. Mansûr b. Sa'îd Mubârekşâh

Âdâb el-Harb ve el-Şecâ'a

Eserin müellifi, Mubârekşâh lakâblı bir Türk Memlûku olan Muhammed b. Mansûr b. Sa'îd'dir. XII. asırda yaşayan müellifin 1130–1140 yılları arasında doğduğu tahmin edilmektedir.¹⁶ Kendisi gibi babası ve dedeleri de eğitimli kişiler olup, devlet erkânından hürmet ve himâye görmüşlerdir. Mubârekşâh, ilk olarak Gazneli Devleti'nin

¹⁴ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 219; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, s. 390; W. Popper, "Abū al-Maḥāsīn Taghribirdī", *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, I/138.

¹⁵ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 220; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, s. 391, Popper, "Abū'l-Maḥāsīn Taghribirdī", I/139.

¹⁶ Muhammed b. Mansûr b. Sa'îd Mubârekşâh, *Âdâb el-Harb ve el-Şecâ'a*, (tash. Ahmed Süheylî Hânsârî) Tahrân 1346, s. 4; S. A. A. Rizvi, "Hisâr" (India), *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, Leiden 1971, III, s. 481.

son hükümdarı Sultan Hüsrev Melik Gaznevî'nin hizmetinde bulunmuştur. Gazne'nin Gûrlular hakimiyetine girmesinden sonra, Sultan Mu'izzeddîn b. Sâm Gûrî'nin hizmetinde yer almıştır. Daha sonra müellif, Hint Memlûkleri'nden olan Kutbeddîn Aybek ve Sultan Şemseddîn İltutmuş'a hizmet etmiş, onlardan himaye görmüştür. Fahr-i Mudebbir olarak da bilinen Mubârekşâh'ın *Bahr el-Ensâb* ve *Mu'izz el-Ensâb* adlarında iki eseri daha vardır. *Mu'izz el-Ensâb* adlı eserini, Sultan Mu'izzeddîn b. Sâm Gûrî ve Kutbeddîn Aybek adlarına ithâf etmiştir.¹⁷ Müellifin ölüm tarihi tam olarak belli değilse de, ölümünün XIII. asrın birinci yarısında vuku bulduğu tahmin edilmektedir.

Harb sanatı üzerine yazılmış olması, bu eseri diğerlerinden farklı kılmaktadır. Eser 34 bâbdan oluşmaktadır; her bâb ayrı birer başlığa sahip olup her biri için konuyla alâkalı bir destan anlatılmış, anekdot nitelikte bilgi verilmiştir. Müellif ordu, strateji ve askerlikle ilgili gerekler üzerinde dururken, harb erbabında olması gereken ahlaki özellikleri de sıralamaktadır. Kitabın ilk altı bâbı, harb ve harb sanatı ile değil hakimiyet anlayışı ile ilgilidir. Eser ilk olarak Ahmed Süheylî Hânsârî tarafından, 1968 yılında neşredilmiştir.¹⁸ Kısa bir süre sonra, British Museum'da bulunan nüsha, Anaiasz Zajaczkowski tarafından 1969 yılında faksimile olarak yayımlanmıştır¹⁹. Biz eserden, Türk ve Bozkır kültürüne ait askerî unsurları tesbit ederek yararlanmış bulunuyoruz.

¹⁷ Mubârekşâh, *Âdâb el-Harb ve el-Şecâ'a*, s. 5–6.

¹⁸ Minûçehr Dânişpejûh, *Reviş-i Dilâverî ve Cengâverî*, Tahran 1381, s. 3–7.

¹⁹ Anaiasz Zajaczkowski, *Le Traité Iranien de l'art Militaire Âdâb al-ḥarb wa-ş-şagâ'a du XIIIe Siècle*, Warszawa 1969.

Alâeddin Atamelik Cüveynî

Tarîh-i Cihân-Güşâ

1226 yılında, Cüveyn’de doğan müellif, iyi bir tahsil görmüş ve İlhanlı Devleti’nde *Sâhib-i Dîvân* mertebesine kadar yükselmiştir. 1252 tarihinde başlayıp 1259 yılında bitirdiği *Tarîh-i Cihân-Güşâ* adlı eseri üç ciltten oluşmakta; İsmâîlîler, Harezmsâhlar ve Moğollar hakkında bilgiler vermektedir²⁰. Mîrza Muhammed Kazvînî ve E. Browne tarafından 1912–1937 yıllarında neşri yapılan eseri, Prof. Dr. Mürsel Öztürk Türkçe’ye çevirmiştir. Eserden daha çok, Cengiz Han dönemi askerî teşkilât konusunda yararlandık.

İbn Bîbî, el-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca’ferî el-Rûgedî)

el-Evâmir el-Alâ’iyye fî el-Umûr el-Alâ’iyye (Selçuknâme)

Türkiye Selçukluları tarihinin en önemli kaynaklarından olan *el-Evâmir el-Alâ’iyye fî el-Umûr el-Alâ’iyye*’nin müellifi İbn Bîbî, menşe itibarıyla Harezmlidir. Harezmsâhlar, Moğollar önünde tutunamayıp batıya doğru göç ettiğinde, İbn Bîbî’nin babası Mecdüddin Muhammed önce Suriye’ye, ardından da, I. Alâeddin Keykubâd döneminde (1230’larda), Anadolu’ya gelmiş ve Selçukluların hizmetine girmiştir. İbn Bîbî,

²⁰ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 165–166; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, s. 219-232; Storey, *Persian Literature*, I/I, 260-266; Daha geniş bilgi için bkz. Alâeddin Atamelik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, (çev. Mürsel Öztürk), Ankara 1999, s. 1–52.

babası sâyesinde hemen devlet hizmetine girmiş, çok önemli görevlerden biri olan *inşâ* ve *tuğra dîvân*ında uzun yıllar çalışmıştır. O dönemin İlhanlı veziri Şemseddin Cüveynî'nin teşvik ve isteği ile 1186 ve 1280 yılları arasındaki olayları kapsayan bir Selçuklu tarihi kaleme almıştır²¹. Eser, İlhanlı askerî teşkilâtı bakımından bize pek mahdud bir malûmat vermektedir. Eserden, sadece İlhanlıların bir savaş hilesini aktarırken yararlandık. Çalışmamızda, Mürsel Öztürk tarafından yapılan Türkçe tercüme²² kullanıldı.

Reşîdüddin Fazlullah b. Ebû el-Hayr İmâdüddin el-Hemedânî

Câmi' el-Tevârîh

Çalışmamızın en önemli kaynağı, Reşîdüddin Fazlullah b. Ebû el-Hayr İmâdüddin el-Hemedânî'ye ait *Câmi' el-Tevârîh* adlı eserdir. Müellif 1240 yılında Hemedân'da doğmuş, iyi bir eğitim aldıktan sonra devlet hizmetine girmiş ve Gazan Han zamanında vezirliğe yükseltilmiştir. Arapça, Farsça, Moğolca, Türkçe, İbrânca ve muhtemelen de Çince bilmekteydi. Reşîdüddin Fazlullah, 1318 tarihinde, Olcaytu Han'ı zehirlediği iftirasıyla idâm edildi²³.

²¹ İbn Bibi (El-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'feri Er-Rugadi), *el Evamirü'l-Ala'ie fi'l-Umuri'l-Ala'ie (Selçuk Name)*, (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara 1996, I, s. 1–5.

²² İbn Bibi (el-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'feri Er-Rugadi), *el Evamirü'l-Ala'ie fi'l-Umuri'l-Ala'ie (Selçuk Name)*, (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara 1996.

²³ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 234; Bu müellifin hayatı ve eserleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Hâşim Recebzâde, *Hâce Reşîdüddin Fazlullah*, Tahran 1377.

Çalışmamızda, *Gazan Han Destânı*’na kadar *Câmi‘ el-Tevârîh*’in Muhammed Rûşen ve Mustafa Mûsevî tarafından hazırlanan edisyonunu²⁴; sonrasında ise Karl Jahn tarafından hazırlanan edisyon kritiği²⁵ kullanmış bulunuyoruz. Bu edisyonlara ilaveten, W. M. Thackston’un tercümesi²⁶ işimizi oldukça kolaylaştırmıştır.

Kerîmüddin Mahmûd Aksarâyî

Müsâmeret el-Ahbâr ve Müsâyeret el-Ahyâr

Künyesinden de anlaşılacağı üzere Aksarây kentinde, XIII. yüzyılın ortalarında doğmuş olan müellifimiz, eğitimini burada tamamlamış ve genç yaştan itibaren devlet hizmetine girmiştir. Yaklaşık 50 yıl kadar devlet hizmetinde çalışan Aksarâyî, *dîvân kâtibliği* ve *evkâf nâzırlığı* vazifelerinde bulunmuştur. Ayrıca o, uzun müddet İlhanlıların Anadolu nâibi Mücirüddin Emîrşâh’ın yanında çalışmıştır. Hayatının sonuna doğru, görüp biriktirdiği belgeleri de kullanarak *Müsâmeret el-Ahbâr ve Müsâyeret el-Ahyâr* adlı bir eser kaleme almıştır. Eserini 1323 yılında, o sırada İlhanlıların Anadolu valisi olan Timurtaş Noyan’a sunmuştur²⁷. Bu eserin Mürsel Öztürk tarafından yapılan

²⁴ Reşîdüddin Fazlullah Hemedânî, *Câmi‘ el-Tevârîh-i Reşîdüddîn Fazlullah Hemedânî*, (tas. Muhammed Rûşen-Mustafa Mûsevî), III, Tahran 1373.

²⁵ Karl Jahn, *Geshichte Ġāzān Hān’s aus dem Ta’rîh-i Mubārak-i Ġāzānī* des Raşîd al-Dīn Faḍlallāh b. ‘Īmād al-Daula Abūl-Hair, London 1940.

²⁶ W. M. Thackston, *Rashiduddin Fazlullah’s Jami‘ut’t-Tawarikh: Compendium of Chronicles*, (ed. Şinasi Tekin&Gönül Alpay Tekin), III, Duxbury 1999.

²⁷ Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, (çev. Mürsel Öztürk) Ankara 2000, s. XIV-XVIII.

çevirisini²⁸ ve Osman Turan'ın yapmış olduğu neşri²⁹ birlikte kullanmış bulunmaktayız. Eser, İlhanlıların askerî faaliyetleri ve teşkilâta dâir, ıstılâhlar bakımından önemli malûmât sunmaktadır.

Tâceddin Ebû Fazl Muhammed b. Muhammed Dâvud el-Benâkitî

Ravzat ûlû el-Elbâb fî Tevârih el-Ekâbir ve el-Ensâb (Târih-i Benâkitî)

İlhanlı hükümdarı Gazan Han'ın büyük teveccühünü kazanarak 1301 yılında *Melik el-şu'arâ* lakâbını alan Benâkitî, menşe itibariyle Mâverâünnehirli'dir. Bu müellif, Sultan Olcaytu devrinde de hizmette bulunmuş, Ebû Said Bahadır Han devrinde yıldızı parlamıştır. Ebû Said Bahadır Han'ın emriyle *Câmi' el-Tevârih* ile boy ölçüşecek bir eser yazmakla görevlendirilmiş, bunun üzerine *Ravzat ûlâ el-Bâb fî el-Tevârih el-Ekâbir ve el-Ensâb (Târih-i Benâkitî)* isimli eserini kaleme almıştır. Eser, *Câmi' el-Tevârih*'in âdetâ bir özeti niteliğindedir ve 1317 tarihine kadar gelir. Benâkitî, 1329 yılında vefat etmiştir³⁰. Çalışmamızda, verdiği bilgilerin kısalığından dolayı, bu eserden çok istifâde etmedik. Bu eserin Ca'fer Şi'âr tarafından yapılan neş-

²⁸ Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (çev. Mürsel Öztürk) Ankara 2000.

²⁹ Kerimüddin Aksarâyî, *Müsâmeretül-Ahbâr ve Müşâveretül-Ahyâr*, (yay. Osman Turan), Ankara 1944.

³⁰ Benâkitî, *Ravzat ûlû'l-Elbâb fî Tevârih el-Ekâbir ve el-Ensâb (Târih-i Benâkitî)*, (tas. Ca'fer Şi'âr), Tahran 1378, s. 12–15; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, s. 305–306; Storey, *Persian Literature*, I/I, s. 79–81; W. Barthold, “Benâkitî”, *IA*, II/513; W. Barthold Barthold, W. (H. Massé), “Banâkitî”, *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, I/1011.

rini³¹ kullandık.

Abdullah b. Fazlullah el-Şîrâzî (Vassâf el-Hadra)

Tecziyet el-Emsâr ve Tezciyet el-A'sâr (Târîh-i Vassâf)

Abdullah b. Fazlullah el-Şîrâzî, 1256 yılında, künyesinden de anlaşılacağı üzere, Şîrâz'da doğmuştur. Üstün edebî kâbiliyeti Reşîdüddin'in dikkatini çekmiş ve Reşîdüddin bu müellifi himâyesine almıştır. Sultan Olcaytu zamanında, devlet bünyesinde önemli görevlere getirilmiştir. İki kısımdan oluşan ve 1258–1328 tarihleri arasındaki olayları kapsayan eserinin birinci kısmı, Gazan Han'a; ikinci kısmı ise Olcaytu Han'a takdim edilmiştir. Eser, Cüveynî'nin *Târîh-i Cihân-Güşâ*'sının bir zeyli niteliğindedir³². Tezimiz için ikinci derecede önemli olan bu kaynak eser, Reşîdüddin'in vermiş olduğu bilgileri tamamlayıcı ve teyid edici bir rol oynamıştır. *Târîh-i Vassâf* olarak da bilinen eserin Tahran (1269–1338), Bombay (1299), Lahor, Tebriz ve Viyana (1856) baskıları mevcut olup³³, biz Tahran (1338) yılı baskısını kullanmış bulunuyoruz. Burada hatırlatılması gereken önemli husus, 'Ayetî tarafından hazırlanan sadeleştirilmiş olan

³¹ Benâkitî, *Ravzat ûlâ el-Bâb fî el-Tevârîh el-Ekâbir ve el-Ensâb (Târîh-i Benâkitî)*, (tas. Ca'fer Şî'âr), Tahran 1378.

³² Erdoğan Merçil, "Vassâf", *İslam Ansiklopedisi*, XIII/232–234.

³³ 'Abd el-Muhammed Âyeti, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, Tahran 1346, Mukaddime; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 238–239; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, s. 301–302; C. A. Storey, *Persian Literature: A Bio-Bibliographical Survey*, London 1971, II, s. 267–270.

metinde (Abd el-Muhammed Âyeti, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, Tahran 1346), eserin aslındaki teşkilâta dâir çoğu önemli bilgi ve ıstılâhın sarfınazar edimiş olmasıdır. Bu yüzden, teşkilât ve müessese tarihi çalışmalarında, Âyeti'nin bu sadeleştirilmiş neşrine itimâd edilmemesi gerektiği kanaatindeyiz.

Ebû el-Kâsım Abdullah b. Ali b. Muhammed el-Kâşânî

Târih-i Gıyâseddin Olcaytu Sultân Muhammed

Olcaytu ve Ebû Sa'îd dönemlerinde büyük ün kazanmış olan Kâşânî'nin, hayatı hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Onun ne zaman doğduğu, eğitiminin düzeyi ve İlhanlı Devleti'ndeki hizmeti kesin olarak bilinmemektedir³⁴. Fakat, *Câmi' el-Tevârih*'in yazımında görev aldığı malûmumuzdur. Kısaca, *Târih-i Olcaytu* tesmiye edilen *Târih-i Gıyâseddin Olcaytu Sultân Muhammed* adlı eseri 1304–16 yılları arasındaki olayları, yani Olcaytu devrini anlatır ve *Câmi' el-Tevârih*'in bir zeyli mahiyetindedir. Eser İlhanlı kültür ve sosyal hayatı yanında, askerî teşkilatı bakımından da önem arz etmektedir. Olcaytu Han dönemi olaylarını ayrıntılı bir biçimde veriyor olması sebebiyle, çalışmamıza büyük katkı sağlamıştır. Mehîn Hamblî tarafından neşri yapılan eser, Derya Örs tarafından Türkçeye kazandırılmıştır. Örs'ün çalışması, kaynaktan faydalanmamızı ol-

³⁴ Ebû'l-Kâsım b. Abdullâh Muhammed b. Ebî Tâhir 'Abdullâh Kâşânî, *Târîh-i Olcaytu Sultân*, (neşr. Mehîn Hamblî), Tahran 1348, s. 11; Derya Örs, *Tarih-i Olcaytu (İnceleme ve Çeviri)* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1992, s. 28; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, s. 303–304.

dukça kolaylaştırmıştır.

‘Abdullah İbn Muhammed İbn Kiyâ al-Mâzenderânî

Risâle-i Felekiyye

Muhâsebe üzerine, ‘Abdullah İbn Muhammed İbn Kiyâ al-Mâzenderânî tarafından kaleme alınan eser, bilim âlemine ilk defa 1931 yılında, Zeki V. Togan tarafından duyurulmuştur³⁵. Eserin yazılış tarihi 1335–1345 yılları arasına denk gelmekte olup, istinsâhı yapılırken sonradan bilgiler eklendiği anlaşılmaktadır³⁶. Eser, devlet muhâsebesi, muhâsebe defterleri, kayıt şekilleri, vesikalar ve bazı muhâsebe şekillerinden bahsetmektedir³⁷. Biz eserin, Walter Hinz tarafından yapılan edisyon kritiğinden³⁸ faydalandık. Eser, emîrlerin maaşları, silah ve teçhizat çeşitleri, teçhizatı üreten zanâatkârın isimleri ve teçhizat fiyatı hakkında bize malûmat vermektedir.

³⁵ Zeki V. Togan, “Londra ve Tahran’daki İslâmî Yazmalardan Bazılarına Dair”, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, III/1–2 (1960), s. 155; İsmail Otâr, “Risâle-i Felekiyye’nin Yeni Bir Nüshası Hakkında”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 7 (2002), 315–324, s. 316.

³⁶ Otâr, “Risâle-i Felekiyye’nin Yeni Bir Nüshası Hakkında”, s. 318.

³⁷ Otâr, “Risâle-i Felekiyye’nin Yeni Bir Nüshası Hakkında”, s. 319; İsmail Otâr-Cigdem Solas, “Accounting System Practiced in the Near East During the Period 1220–1350 Based On the Book Risale-i Felekiyye”, *The Accounting Historians Journal*, XXI/1 (1994), 117–135, s. 17–118.

Hamdullah b. Ebû Bekr b. Ahmed b. Nasr Müstevfî Kazvînî

Nuzhet el-Kulûb

Köklü bir Kazvînli aileden gelen Hamdullah, 1281 yılında Kazvîn’de doğmuştur. Dedesi Nasr’ın İlhanlılar idâresinde *müstevfî* olarak çalışmasından dolayı, kendisi ve ailesi *müstevfî* lakâbıyla anılmıştır. *Zafer-nâme*, *Târîh-i Güzîde* ve *Nuzhetü’l-Kulûb* adlı eserleri bulunan, Arapçayı da anadili Farsça gibi bilen müellif, 1350 tarihinde vefat etmiştir³⁹.

1339 yılında tamamlanan *Nuzhet el-Kulûb* coğrafya, tabiat, kozmografya ve antropoloji hakkında bilgi vermektedir.⁴⁰ Çalışmamızda bu eserin, Strange tarafından yapılan neşrini kullandık.⁴¹ Eserde, İlhanlı *yaylak* ve *kışlak*larının o dönemdeki durumuna dâir değerli bilgiler vardır.

Târîh-i Güzîde

Yine aynı müellife ait olan *Târîh-i Güzîde* adlı eser, *Câmi‘ el-Tevârîh*’in bir özeti

³⁸ ‘Abdollah Ibn Moḥammad Ibn Kiyā al-Māzandarānī, *Die Resālā-ye Falakiyyā*, (haz. Walter Hinz), Wiesbaden 1952.

³⁹ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 241–242; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, s. 318–329; Storey, *Persian Literature*, I/I, 81–84.

⁴⁰ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 241.

⁴¹ Hamdullah Mustevfî Kazvînî, *Nuzhet el-Kulûb*, (neşr. Le Strange), London-Leiden 1915.

olmakla beraber, Gazan Han ve sonrası için de bilgiler içermektedir⁴². Browne tarafından 1910 yılında bir tıpkıbasımı yapılan eserin, Tahran’da 1944 yılında yapılan neşrini⁴³ kullandık.

Fahreddin Hinduşâh Nahçivânî

Düstûr el-Kâtib fî Ta’yîn el-Merâtib

Düstûr el-Kâtib fî Ta’yîn el-Merâtib, bugünkü Azerbaycan sınırları içinde yetişmiş bilim ve devlet adamı Muhammed bin Fahrüddin Hinduşâh Nahçivânî tarafından, XIV. yüzyılda kaleme alınmış Farsça bir eserdir⁴⁴. Şems-i Münşî olarak da anılan Nahçivânî’nin doğum tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte çocukluk yıllarının, Argun Han (1284–1291) dönemine denk geldiği tahmin edilmektedir. Kaynaklardan edinilen

⁴² Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 240–242; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, s. 309–318.

⁴³ Hamdullah Müstevfî Kazvinî, *Târih-i Güzîde*, (tas. Abbas Hüseyin Nevâ’î), Tahran 1364.

⁴⁴ *Düstûr el-kâtib fî ta’yîn el-merâtib* hakkında en kapsamlı çalışmalar Abdulkerim Alioğlu Alizâde tarafından yapılmıştır. I. cildinin 1. ve 2. cüzleri 1964 yılında Sovyetler Birliği Akademisi, Asya Milletleri Enstitüsünce Farsça olarak neşredilen ve metin kritiği Alizâde tarafından yapılan eser için yine bu bilim adamı tarafından İngilizce, Rusça ve Farsça olarak kaleme alınmış birer önsöz bulunmaktadır. Önsözlerde eser tanıtıldıktan sonra, kaynakta yer alan sosyo-ekonomik veriler değerlendirilmiştir, bkz., Muhammed bin Hinduşâh Nahçivânî, *Düstûr el-Kâtib fî Ta’yîn el-Merâtib*, (Tash. A. A. Alizâde), c. I-II, Moskova 1964. Eserin genel olarak tanıtımını yapan şu iki çalışma da zikredilmeye değerdir: Ahmed Firûgbahş Fesâyî, “Düstûr el-Kâtib fî Ta’yîn el-Merâtib, Eser-i Hinduşâh Nahçivânî”, *Kitâb-i Mâh Tarih ve Coğrafya* (Dergi),

bilgiye göre, Fahrüddin künyesi ile anılan babası, İlhanlılar zamanında önemli bir şahsiyet konumunda idi. Muhammed Nahçivânî, babasının himâyesinde önemli görevlerde çalışmış, devletin mâliyesi ve vilâyetlerin yönetiminde tecrübe sahibi olmuştu⁴⁵.

Nahçivânî'nin devlet işlerindeki bilgi ve yeteneğinin İlhan Ebû Sa'îd tarafından fark edilmesi üzerine, devlet teşkilâtını mufassal şekilde tasvir eden bir eser kaleme alması emredilmiştir. Fakat, onun devlet işleriyle fazlaca meşguliyeti sebebiyle, eser zamanında bitirilememiştir. Bu yüzden Nahçivânî, eserini İlhan Ebû Sa'îd'e değil de Celâyirî hanedanı kurucusu olan Hasan-ı Büzürg'ün (1336–1356) oğlu Sultan Üveys'e (1356–1374) sunmuştur. Kaynak, Sultan Üveys'in gerçekleştirdiği reformlarda geniş ölçüde başvurulmuş bir rehber olma niteliği kazanmıştır. Eserin, müellif nüshası dâhil büyük kısmı günümüze ulaşmamıştır⁴⁶.

Eserde ele alınan konular, özetle şunlardır: Arazi hukuku; vergiler ve bunların toplanması; adlî sistem ve unsurları; şehir hayatı, bununla ilgili olarak ticaret ve zanaat; yerleşik ve konar-göçer ekonominin problemleri; çiftçinin durumu, bu tabakanın istismârı ve sonuçları; devlet teşkilâtı ve hiyerarşik nizâmı; birçok bilim, devlet adamı, eşrâf, memurun isimleri ve bu şahsiyetler hakkındaki bilgiler; imâr faaliyetleriyle alakalı me-

V/3-4, Tahran 2002, s. 46-49; A. Gaffâri Ferd, “Düstûr el-Kâtib fî Ta'yîn el-Merâtib”, *Kitâb-i Mâh Tarih ve Coğrafya*, V/3-4, Tahran 2002, s. 50-53.

⁴⁵ Hinduşâh b. Sancar Nahçivânî için bkzn. *Düstûr el-Kâtib*, s. 40.

⁴⁶ *Düstûr el-Kâtib*, s. 41–42; A. A. Alizâde, “Muhammed ibn Hinduşâh Nahçivânî'nin Düstûr el-Kâtib fî Tayîn el-Merâtib Eseri Yakın ve Ortadoğu Memleketlerinin Sosyal ve Ekonomik Tarihinin Bir Kaynağı Gibi”, *VI. Türk Tarih Kongresi'ne Sunulan Bildiriler*, Ankara 1967, s. 253–265.

seleler, bu işlerde çalışan görevliler ve zanaatkârların sorumlulukları vb...

Düstûr el-Kâtib fî Ta'yîn el-Merâtib, askerî terimlere ilişkin yapmış olduğu tanımlamalar ile çalışmamıza büyük bir katkı sağlamıştır. Ayrıca, diğer kaynaklarda geçmeyen askerî dîvânlara, ilk defa onun eserinde rastlıyoruz. Bu yüzden Nahçivânî'nin bu eserini, tezimizde fazlaca kullanmış bulunmaktayız.

Mirhond Hamîdüddin Muhammed b. Hondşâh b. Mahmûd el-Belhî

Ravzat el-Safâ fî Sîret el-Enbiyâ ve el-Mülûk ve el-Hulefâ

Muahhar bir eser olan *Ravzat el-Safâ*'nın müellifi Mirhond, 1433 tarihinde Belh'te doğmuş ve yedi ciltten oluşan eserini 1483 tarihinde yazmaya başlamıştır. Genel vekâyinâme niteliğinde olan eser, son olarak Timurlular ve Hüseyin Baykara ve dönemi anlatır⁴⁷. Çalışmamızda, bu eserin 1339 Tahran tabı kullanılmıştır. Muahhar bir eser olduğundan *Câmi' el-Tevârîh*'in özeti niteliğinde, kısa bilgiler aktarır. Çalışmamız açısından önemi azdır ve çok az istifade edilmiştir.

⁴⁷ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 247–248; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, s. 398–402; Storey, *Persian Literature*, I/I, s. 92–101.

C) Ermenice Kaynaklar

David Bagışetsi Vekâyinâmesi

David Bagışetsi, Van Gölü'nün güneybatı kıyısındaki Bagış Manastırı'nın papazıydı. Bagışetsi kendi eserinden başka, diğer tarihçilerin eserlerini de kopyalamış ve böylece onların günümüze kadar ulaşmasını sağlamıştır. Bu yazmalar, Erivan'daki Matenadaran Müzesi'nde saklanmaktadır⁴⁸. Tez çalışmamızda, diğer bazı Ermeni müellifleri gibi, bu vakânüvisin de Moğolları “okçu halk” olarak tesmiye etmesi, bize Moğolların silah teçhizatı hakkında fikir vermiştir.

Grigos Senyörü Hetum'un Vekâyinâmesi

Ermeni müelliflerinden Hetum, diğer bütün Ermeni müellifleri içinde Avrupa'da ilk tanınmış yazardır. O, bu şöhretini, Moğol tarihiyle ilgili eseri sayesinde kazanmıştır. Avrupa'da Rahip Haython adıyla tanınan Hetum, Lambronlular ailesine mensup olup, meşhur bir Ermeni müellifi olan Tarsus Başpiskoposu Lambronlu Nerses'in kardeşi Hetum'un torunuydu. Gorigos Sinyoru olan kardeşi Grigor'un ölümünden sonra, kontluk mevkiine yükselmiştir. 1295 yılında III. Leon'un halefi olan Kral II. Hetum ile Kilikya ileri gelenleri arasında çıkan ihtilâfta, Hetum da kardeşiyle beraber krala karşı gelenlerin içinde yer almıştır. Katolikos Anazarbalı Grigor'un arabuluculuğuyla yatıştırılmış, Hetum, mareşal unvanıyla devletin yüksek ricâli arasına girmiş ve değerli hizmetlerde bulunmuştur. Hetum, Kral Hetum ile beraber, Memlûklara karşı yapılan muharebelere

iştirâk etmiş ve büyük yararlıklar göstermiştir. Sonra dünyevî hayattan usanmış bir hale gelerek 1305–1306 tarihinde Kıbrıs adasına gidip orada bulunan Premontres rahipleri sınıfına girerek Epephanie Manastırına çekilmiştir. Hetum, ertesi sene Avignon’a gidip Papa V. Clement’in huzuruna çıkmış ve ondan büyük bir hüsnükabul görmüştür. Papanın huzurunda, *Tatarların* menşe, âdetleri ve yapmış oldukları savaşları; kurdukları geniş imparatorlukları, Doğuda’ki başlıca devletleri ve bilhassa Mısır Sultanı ile Irak hakkında bütün bildiklerini anlatmıştır. Hetum’un hikâyeleri Papayı çok etkilemiş, Papa Hetum’u bu bilgileri toplamak ve yazmakla mükellef kılmıştır. Bunun üzerine, Hetum mensup olduğu cemaatin Poitiers’teki manastırına çekilmiş ve hikâyesini Nicole Falcon adlı bir rahibe dikte etmiş, o da bunu Lâtince olarak kaleme almıştır. Bu eser, 1307 yılında Papa V. Clement’e takdim edilmiştir. Bu muhtasar vakayiname, Haçlılar zamanında, Çukurova ve Suriye’de geçen olayların kısa kayıtlarından ibarettir. Metnin başında onun 301 yıllık olayları içerdiği yazılsa da, eser 1076’dan başlayıp 1307’de sona ermekte ve dolayısıyla 232 yılı kapsamaktadır⁴⁹.

Bu vakânüvisin eserine ait iki versiyon bulunmakta olup, kısa olanı H. Andreasyan tarafından Türkçe’ye; bunun Moğollar ile ilgili olan kısmı ise, önce Galstyan⁵⁰ tarafından Rusça’ya sonra da Kamalov tarafından Türkçe’ye aktarılmıştır.

⁴⁸ Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, s. 181.

⁴⁹ A. G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, (çev. İlyas Kamalov) İstanbul 2005, s. 185–186; Grigos Senyörü Hetum, *Grigos Senyörü Hetum Vekayinamesi*, (çev. Hrand Andreasyan TTK Basılmamış Tercüme), s. 1–3.

⁵⁰ A. G. Galstyan, *Armyanskiye Istočniki o Mongolah (İzvleçeniya iz Rukopisey XIII-XV vv.)* Moskova 1992.

Uzun versiyonu ise, Bedrosyan tarafından İngilizce'ye çevrilmiş olup, internet ortamında kullanıma sunulmuştur⁵¹. Biz çalışmamızda, her iki yayını da kullandık.

Mhitar Ayrivanetsi Vekâyinâmesi

Mhitar Ayrivanetsi (1222–1291), XIII. yüzyılın ünlü tarihçilerindendir. Vekâyinâmesinin son bölümünde, Moğollarla ilgili bazı bilgiler vardır. Vekayinamenin metni, K. Patkanov tarafından yayınlanmıştır (bkz. Mhitar Ayrivanetsi, *İstoriya Armeniyi*, St. Petersburg 1867). Ermenistan'da Cebe Noyan ile Subedey'in hâkimiyetlerinin kuruluşundan başlayarak Argun'un tahta çıkışına kadar gelen olayları içeren bölümün tercümesinden yararlandık⁵². Mugan kışlağı hakkında verilen bilgiler de önemlidir.

Nerses Palients Vekâyinâmesi

Nerses Palients, Orta Doğu'da Moğol hâkimiyetinin zayıflamaya yüz tuttuğu dönemdeki Ermeni-Moğol ilişkileri ile Ermeni-Memlûk savaşları hakkında bilgi veren tek XIV. yüzyıl vakânüvisidir. Vekâyinâmede, Araplar ile Ermeni-Moğol orduları arasında meydana gelen savaş ve Memlûkların galip gelme sebepleri ayrıntılı bir şekilde anlatıl-

⁵¹ Bedrosian, R., *History of the Tartars (The Flower of Histories of the East) compiled by Het'um the Armenian of the Praemonstratensian Order*, (Ph.D. Dissertation Columbia University), Columbia 1979. <http://rbedrosian.com/hetum4.htm>.

maktadır. Vekâyinâmenin en zengin nüshası, Erivan Matenadaran arşivinde saklanmaktadır. Ayrıca Matenadaran’da saklanan başka el yazmalarda da Paliets’in vakayiname-sinden alıntılar mevcuttur⁵³. Çalışmamıza, İlhanlı ordusunun yardımcı kuvvetlerini tespit etmemiz bakımından fayda sağlamıştır.

Sebastatsi Vekâyinâmesi

Sebastatsi’nin Vekâyinâmesi, Moğollar hakkında bilgi veren en değerli kaynaklardan biridir. Yazarının adı bilinmemektedir. Kendisine Sebastatsi denilmesinden, onun Sebastiy (Sivas) şehrinde yaşamış olması tahmin edilmektedir. Erivan’daki Matenadaran Müzesi’nde Sebastatsi Vekâyinâmesi’nin üç el yazma nüshası bulunmaktadır. Sebastatsi Vekâyinâmesi’nin değeri, yazarın anlattığı olaylara şahit olmasından kaynaklanmaktadır. Onun anlattıklarını Urfalı Mateos, Genceli Kirakos, Vardapet Vardan ve diğer tarihçiler de doğrulamaktadır. Sebastatsi Vekâyinâmesi, I. yüzyıldan başlayarak 1220 yılına kadar geçen olayları kronolojik olarak sıralamakta, bu tarihten sonraki bazı olaylar üzerinde vakânüvis ayrıntılı bir şekilde durmaktadır. Örneğin, Celâlüddin’in Kafkasya’ya yaptığı seferi ve onun Moğollarla karşılaşması, Curmağun’un Gence şehri-ni kuşatması, Baycu Noyan’ın Selçuklulara karşı yaptığı sefer, Sivas şehrinin Moğollar tarafından harap edilmesi gibi olaylar, vakânüvis tarafından ayrıntılı bir şekilde kaleme alınmıştır. 1254 yılından 1297 tarihine kadar, yani Ermeni Kralı Simbad’ın (1297–

⁵² Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, s. 165.

⁵³ Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, s. 169.

1298), Gazan Han'ın yanından dönmesine kadar geçen olaylar, yine sırayla verilmiştir. Vekâyinâmenin bu bölümü, büyük ilmî değer arz etmektedir. Zira, vakânüvisin bu bölümde bizzat şahit olduğu ve kaydettiği olaylar Moğol devrindeki diğer Ermeni tarihçilerinde yoktur⁵⁴. Çalışmamızda, Gazan Han'ın İkinci Hums Savaşı bahsinde bu eserden istifâde ettik.

Simbat Sparapet Vekâyinâmesi

XIII. yüzyıl Ermeni komutanlarından Simbat Sparapet'in vakayinamesi, Ermeni-Moğol ilişkilerini ele alan en değerli kaynaklardandır. Eser, Moğollar ve Moğol istilâsı hakkında çok değerli ve ilgi çekici bilgiler içermektedir. Simbat Sparapet, eserinde Ermeni-Bizans, Ermeni-Gürcü, Ermeni-Moğol ve Ermeni-Türk ilişkilerini ele almaktadır. Galstyan, tercümesinde, vekâyinâmenin Ermeni-Moğol ilişkileri ile Moğolların Yakın Doğu, Orta Doğu ve Kafkasya istilâlarına dâir olan bölümlerine yer vermiştir. Simbat, Ermenilerin Büyük Ermenistan'dan Batı ülkelerine, özellikle de Bizans topraklarına yaptıkları göçleri ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Hârezm bölgesi, Moğolların Harezmsâh Muhammed'i bozguna uğratmaları, Semerkand da dâhil olmak üzere şehirleri ele geçirmeleri hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Ayrıca Simbat, Bağdat'ın Moğollar tarafından zaptını da ayrıntılı bir şekilde nakletmektedir⁵⁵.

⁵⁴ Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, s. 39.

D) Seyâhatnâmeler

John of Plano Carpini Seyâhatnâmesi

Künyesini, Piano di Carpini isimli şehirden almaktadır. Fransisken rahiplerinin Avrupa'daki örgütlenmesinde bizzat görev almıştır. 1233 yılında, Papa tarafından Kuzey ve Doğu Avrupa, Bohemya, Polonya, Macaristan, Danimarka ve Norveç'i ziyaret etmek üzere görevlendirilmiştir⁵⁶. Bunun ardından John of Plano Carpini, 1245-1246 yıllarında Karakorumu ziyaret etmiş, burada gördüklerini eserine nakletmiştir. Bu eseri, Moğol askerî teşkilatının nüveleri hakkında bize önemli malûmat vermektedir. Cengiz Han ordusunu tanımlarken, eserden çok istifade ettik. Çalışmamızda, Christopher Dawson'un *Mission to Asia* isimli eserinden yararlandık.

Rubrucklu William'ın Seyâhatnâmesi

William von Rubruck, bir Fransisken rahibiydi ve yolculuğuna 1252 yılında, Papanın elçisi olarak İstanbul'dan başlamıştı. 1253'de Karakurum'a varan ve Moğol Hanı Mengü ile görüşen seyyâh, geçtiği yerlerle ilgili olarak çok kıymetli bilgiler vermiştir. Dönüşünde Avrupa'ya getirdiği malûmat, Moğolların o dönem Avrupası'ndaki imajını belirlemişti.

Rubruck'un, özellikle Moğol askerlerinin kıyafeti ve teçhizatı ile ilgili verdiği

⁵⁵ Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, s. 95.

malûmat, bizim için önemlidir. Çalışmamızda, Christopher Dawson'a ait *Mission to Asia*⁵⁷ isimli eserin, bizimle ilgili kısımlarından faydalanmış bulunmaktayız.

Marco Polo Seyâhatnâmesi

Ortaçağın en büyük seyyahlarından olan İtalyan Marco Polo, Orta-Doğu'dan Çin'e kadar geçtiği yerlerle ilgili gezi notlarından oluşan bir kitap kaleme almıştır. Çıktığı yolculuk dâhilinde, 1282 yılında Karakorum'a da uğramıştır⁵⁸. Kubilay Han zamanındaki Moğol askerî teşkilatı hakkında bilgi sahibi olduğumuz eserin, özellikle 54. bölümü bizim için önemlidir. Biz eserin Henry Yule ve Henri Cordier tarafından yapılan yayını⁵⁹ kullanmayı tercih ettik.

II) ARAŞTIRMALAR

Çalışmamızda yararlandığımız bazı araştırma eserleri kısaca tanıtmak gerekirse, ilk olarak A. P. Martinez'e ait "Some Notes on the Il-Xānid Army" [*Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 6 (1986), 129-242.] isimli çalışmayı zikretmek gerekir. Martinez, devrin önemli kaynaklarındaki bilgilerden yola çıkarak, hacimli bir makale kaleme almıştır.

⁵⁶ Dawson, *Mission to Asia*, s. 2; A. Zeki Velidî Togan, *Tarihî Usûl*, İstanbul 1985, s. 247.

⁵⁷ Christopher Dawson, *Mission to Asia*, Toronto 1987.

⁵⁸ Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi, Harikalar Kitabı*, İstanbul 2003, s. 14-15.

⁵⁹ Marco Polo, *The Book of Ser Marco Polo; The Venetian, Concerning the Kingdoms and Marvels of the East*, (trans. and ed. Henry Yule & Henri Cordier), New Delhi 1993.

İlhanlı ordusunun çoğu meselesine ışık tutmuş, araştırmacıların diğer birçok problemi görmesini sağlamıştır. Diğer önemli eser, Cengiz Han dönemi Moğol askerî teşkilatını inceleyen, Timothy May'in kaleme aldığı *The Mongol Art of War*⁶⁰ adlı çalışmadır. North Georgia College ve State University'de tarih profesörü olan Moğol İmparatorluğu tarihi uzmanı Timothy May bu eserini, 2004 yılında tamamladığı *The Mechanics of Conquest and Governance: the Rise and Expansion of the Mongol Empire, 1185-1265* (University of Wisconsin-Madison) başlıklı basılmamış doktora tezinin ilk kısımlarını kitap haline getirmek suretiyle ortaya koymuştur.

İlhanlı Devleti'nin siyasî, idârî ve kültürel yapısına değinen en kapsamlı çalışma ise B. Spuler'in *İran Moğolları*⁶¹ adlı eseri olup, İlhanlı askerî teşkilâtı bu eserde, 21 sayfa dâhilinde kısıtlı bir biçimde ele alınmıştır. Bu bölümün alt başlıkları *Ordu, Silahlar, Harp Etme Usûlü, Esirler* ve *Av* şeklindedir. İlhanlı Devleti gibi sosyal hayat ve askerî organizasyonun hemen hemen iç içe geçtiği bir yapılanmada, askerî teşkilâtın bu şekilde dar bir çerçevede tanımlanması, işimizi zorlaştıran âmillerdendir. H. H. Howorth, kapsamlı çalışması *History of the Mongols*'un⁶² üçüncü cildini İlhanlılara ayırmakla beraber teşkilât yapısına yer vermemiştir. Biz bu eseri, askerî teşkilâta dâir gözümüze çarpan bilgi kırıntılarını toplayarak kullanmış bulunuyoruz. Yine İ. H. Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*⁶³ isimli eseri, birkaç kaynaktan verdiği bilgiler kısa olsa da ve sunduğu bazı verilerin kaynağını göstermese de çalışma-

⁶⁰ Timothy May, *The Mongol Art of War*, South Yorkshire 2007.

⁶¹ Berthold Spuler, *İran Moğolları*, (çev. Cemal Köprülü), Ankara 1987.

⁶² Sir Henry H. Howorth, *History of the Mongols*, III, Taipei 1970.

⁶³ İsmail H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara 1970.

mız açısından çok faydalı, yol gösterici olmuştur. *Moğolların İçtimâî Teşkilâtı*⁶⁴ isimli çalışmasıyla B. Y. Viladimirtsov, Moğol askerî yapısının onluk (*decimal*) sistemi, genel karakteri ve diğer bazı uygulamaları hakkında kısa bilgiler vermekle beraber İlhanlı askerî organizasyonu ve teşkilâtına değinmemektedir. H. D. Martin'in "The Mongol Army"⁶⁵ ve Ahmet Temir'in "Türk-Moğol İmparatorluğu Devrinde Sosyal ve Askerî Teşkilât"⁶⁶ isimli çalışmaları, İlhanlı askerî teşkilâtına değinmeden Cengiz Han İmparatorluğu askerî yapılarını ele almaktadırlar. Ankara Üniversitesi D. T. C. Fakültesi'nde Mehmet Takî İmâmî tarafından 1971 yılında hazırlanan *İran Moğolları Devlet Teşkilâtı*⁶⁷ adlı basılmamış doktora tezi, İlhanlı askerî teşkilâtına dâir verdiği malûmat bakımından, Uzunçarşılı ve Spuler'in verdiği bilgileri tekrar eder niteliktedir. D. O. Morgan'a ait "The Mongol Armies in Persia"⁶⁸ isimli makale, askerî teşkilâttan öte, İran'a gelen Moğol askerlerinin ve beraberlerinde getirmiş oldukları sürülerin sayısı, buna paralel olarak bu sürülerin beslenecekleri İran sahasındaki arazilerin miktarına ilişkin bir tartışma niteliğindedir. Reuven Amitai-Preiss'in monografik eseri *Mongols and Mamluks: The Mamluk-İlkhānid War, 1260–1281*⁶⁹, İlhanlı-Memlûk mücadelesini temel alan bir çalışma olup, son bölümde yer alan "Mongol and Mamluks: an Overview" başlıklı kısım,

⁶⁴ Boris Y. Viladimirtsov, *Moğolların İçtimâî Teşkilâtı*, (çev. Abdülkadir İnan) Ankara 1995.

⁶⁵ H. D. Martin, "The Mongol Army", *Journal of Royal Asiatic Studies*, (1943), 46–85.

⁶⁶ Ahmed Temir, "Türk-Moğol İmparatorluğu Devrinde Sosyal ve Askerî Teşkilât", *Türk Kültürü*, CXVIII, Ankara 1972, 190-206.

⁶⁷ M. Takî İmâmî, *İran Moğolları Devlet Teşkilâtı*, (A. Ü. Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1971.

⁶⁸ D. O. Morgan, "Mongol Armies in Persia", *Der Islam*, VI/1, (1979), 81-96.

⁶⁹ Reuven Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks: The Mamluk-İlkhānid War, 1260-1281*, Cambridge 1995.

İlhanlı ordusunun genel karakteri hakkında Memlûk ordusu ile karşılaştırmalı olarak bilgi vermektedir. 2000 yılında neşredilmiş olan *The Mongol Empire and its Legacy* adlı çalışma içerisinde, iki önemli makale bulunmaktadır⁷⁰. J. M. Smith'in "Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography: Qışlâk and Tümens" isimli çalışması, İlhanlıların Azerbaycan, Anadolu ve İran sahasındaki yaylak, kışlak ve tümenlerini incelemektedir. Bu makale, Moğol ordularının yaylak ve kışlaklarını ele aldığımız bölümün çatısını oluşturan eserdir. İlhan Erdem'in doktora tezi⁷¹ ve konumuzla ilgili bazı çalışmaları⁷², tezimize oldukça katkı sağlamıştır. D. Ayalon'un Memlûk askerî teşkilâtına dâir çalışmaları⁷³ ve Altan Çetin'in sonradan kitap haline getirdiği (Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât, İstanbul 2007) *Memlûk Devleti'nde Askerî Teşkiât* isimli doktora tezi, konumuzla doğrudan alakalı olmadıkları halde çalışmamıza katkı sağlamışlardır.

⁷⁰ Reuven Amitai-Preiss, "Mongol Imperial Ideology and the Ilkhanid Wars against the Mongols" *The Mongol Empire & Its Legacy*, (eds. Reuven Amitai-Preiss & David O. Morgan) Leiden 2000; John Mason Smith, Jr., "Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography: Qışlâqs and Tümens", *The Mongol Empire & Its Legacy*, (ed. Reuven Amitai-Preiss; David Morgan) Leiden, Boston, Brill, 2000, 39-56.

⁷¹ İlhan Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara 1995.

⁷² İlhan Erdem "Ak-Koyunlu Kaynaklarına Göre Otlukbeli (Başkent) Savaşı", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 4 (1993), 151-159; "Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu Ordularına genel bir Bakış", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 37 (2005) 57-77; *Ak-Koyunluların Askerî Teşkilatı*, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1988; "Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisâdî, Ticarî İlişkileri ve Sonuçları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 33 (2003), 49-67.

⁷³ D. Ayalon, "Ḥarb", *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, III; "Studies on the Structure of the Mamluk Army - II", *BSOAS*, 15 (1953); "Furûsiyya" (In the Mamlûk State), *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, Leiden 1965, II, 954-955.

BİRİNCİ BÖLÜM:

CENGİZ HAN'DAN ÖNCE AVRASYA BOZKIRLARINDA SAVAŞ SANATI

Muasır kaynaklar, bozkır insanlarının savaşta maharetleri üzerinde hemfikirdirler. Araplara göre, “Çinliler makine ve üretimin; Yunanlılar felsefe ve bilgeliğin; Türkler ise savaşın efendisidirler”. Öncelikle ve hepsinden önemlisi, yerleşiklere göre yıkıcı tesirlere sahip savaş mefhûmu, göçebeler için alışlageldik bir durum, bir yaşam tarzıdır¹. Avrasya bozkırlarındaki ordular, yerleşik toplumlarınkine göre daha düzenli ve disiplinlidirler. Büyük ve yerleşik düzene sahip imparatorluklar ile komşu olan Türk orduları, daha munazzam ordular kurup, bunların teknolojilerini ve daha ağır zırh donanımlarını benimsemişler; ağır süvarilerden müteşekkil ordular oluşturmuşlardır².

Cengiz Han ordusunda daha açık gördüğümüz üzere, Türk ve Moğol orduları coğrafi yönlere, evrensel (*kozmojik*) yapıya, renklere ve sayılara göre tanzim edilmiştir. Yine, ziyafet ve içki meclislerinde hiyerarşi söz konusudur. Türklerde bu gelenek, irsî olarak nesilden nesle aktarılmıştır³. Kırım Tatarları, XVI. ve XVII. yüzyılda dahi bu

¹ Peter Golden, “War and Warfare in the Pre-Çinggisid Western Steppes of Eurasia”, *Inner Asian Warfare*, (ed. N. Di Cosmo), Leiden 2002, 105–172, s. 128.

² Golden, “War and Warfare”, s. 129.

³ Abdülkadir İnan, “Orun ve Ülüş Meselesi”, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1968, 241–254; Golden, “War and Warfare”, s. 129.

hiyerarşik yapılarını korumaktadırlar⁴.

Konar-göçer Bozkır ordularında, toplumun her tabakası asker olarak kabul edilmektedir. Hareketlilik, savaşlarda her şeyi kapsayan bir unsurdur. M.S. 626 yılında Türk Hazar Kağanı, Sâsânîler'e karşı girişmiş olduğu seferde, şu ibareleri kullanmıştır: “Hâkimiyetim altında olan herkes; dağılmış kabileler, dağ halkları ve ovada yaşayanlar; çatı altında oturanlar ve yıldızlar altında uyuyanlar; denizciler ve toprakta yaşayanlar, çağrı ulaştığında, tam donanımlı ve iyi hazırlanmış bir şekilde gelsinler” demektedir.⁵ Denis Sinor'un tespitine göre, Türkçe ve Moğolca'da *savaşçı*, *muharip* kelimesini karşılayan bir kelime bulunmamaktadır. Zira bu milletlerin orduları *halkın ordusudur*⁶. Türkçede var olan *er* kelimesi, yalnızca *erkek*, *adam* ve *koca* manasında olmayıp, *asker*, *savaşçı*, *muharip* kişi manalarını da içerir⁷. Moğolcada *asker*, *savaşçı*, *muharip*, *ordu* manalarına gelen *çerig/çerik* kelimesi de Türkçe'de *savaşlarda sıralanan*, *sağ tutan birlik* manasına gelmektedir⁸.

Kadınlar bu savaşların ve hareketliliğin bir parçasıydılar. Bizans-Hun mücadeleleri ardından meydanlarda, düşmanlara ait kadın cesetlerine de rastlandığını biliyoruz.

⁴ L. J. D. Collins, “The Military Organisation and Tactics of the Crimean Tatars 16th–17th Centuries”, *War, Technology and Society in the Middle East*, (ed. V.J Parry and M.E. Yapp), Oxford 1975, s. 258.

⁵ Golden, “War and Warfare”, s. 130.

⁶ Denis Sinor, “The Inner Asian Warriors”, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 101, No. 2 (Apr. - Jun., 1981), s. 134.

⁷ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972, s. 192.

⁸ Clauson, *An Etymological Dictionary*, s. 428–429; Golden, “War and Warfare”, s. 130.

Göçebe yaşamın gereklerinden kaynaklanan bu durum, Cengiz Han ordularında da açıkça görülmektedir⁹. Türkler arasında savaşçı kadınlar, İslamiyet'in kabulünden sonra da görülmüştür. Osmanlı gâzileri arasında yer alan *Bacıyân-i Rûm* bunlara en büyük örnektir¹⁰.

Muasır ve modern müverrihler, konar-göçer yaşamın, askerî kalite ve atlı okçuluğu pekiştirdiği yönünde hemfikirdirler. Barış zamanında yapılan süreklî avları (*batu*), savaş zamanında koordineyi sağlamakta, taktik belirlemede yardımcı olmaktadır¹¹. Topluca seyir, sürü güdümü ve akınlar, birbiri içine geçmiş ve bir birini destekleyen unsurlardır. "Avdan başka bir şey bilmezler; at binmede mâhir, okçulukta ustadırlar"¹².

I) BOZKIR ORDULARINDA EĞİTİM

Hareketin sürekli akması ve ustaca kullanılmasında, sadece eğer üzerinde geçirilen hayat âmil değildir. Bu ordular, iyi disipline edilmiş ve eğitilmiş askerlerden müteşekkildir. Batı Türk kağanlarına ait, içinde avın yasak bulunduğu otlakların ve dağların bulunduğu bölgeler (*koruklar*) olduğu malûmumuzdur. Buralarda, üç gün dağda ve üç gün otlaklarda olmak üzere eğitim yapılırdı. Oklar ve yaylar, bu mekanlarda bol miktar-

⁹ Golden, "War and Warfare", s. 131.

¹⁰ Mehmet Fuat Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Ankara 1972, s. 159–161; Golden, "War and Warfare", s. 131.

¹¹ J. Fletcher, "The Mongols: Ecological and Social Perspectives", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 46 (1986), 11–50, s. 14.

¹² Golden, "War and Warfare", s. 132.

da depolanırdı. Ata binmek, ok atmak herkesin olağan meşgalelerinden. At yarışları, cirit, gülle atma, güreş, doğancılık gibi faaliyetler mücadele azmini keskinleştirdi. Bunlar dışında, en önemli eğitim aracı, süreklilik avlarıydı. Binlerce vahşi hayvanın, belli savaş kaideleri dâhilinde telef edilmesi ciddi bir eğitim ve disipline etme faaliyetiydi. M.Ö 62 yılında Hun imparatoru tarafından düzenlenen süreklilik avına 100.000 süvari katılmıştı¹³.

Ordular kabile birlikleri olup, genel itibariyle bağımsız, özgür bir yapı oluşturmaları. Bunları bir arada tutmak zor olup, yüksek bir disiplin gerektirmektedir. Avarlar, bu konuda önemli bir deneyim yaşamışlardır: Avar Kağan'ı 601 yılındaki seferinde, ordusunda gerçekleşen firarlardan dolayı oldukça rahatsız olmuş, kaçanları geri kazanmak için çok çaba sarf etmişti¹⁴.

II) BOZKIR ORDULARINDA SAVAŞ DÜZENİ VE TAKTİKLER

Birliklerin savaş düzeninde ve savaş saflarındaki isimleri, Türkçe *çerig*dir. Daha sonra bu kelime *ordu* anlamını da kapsayacak şekilde, *sü* kelimesiyle yer değiştirmiştir¹⁵.

Savaş taktiklerine baktığımızda, Attila Katalan bölgelerine yaptığı seferde önemli kuvvetleri merkeze, diğer milletlerden olan muhاریpleri de kanatlara yerleştirmiştir. Buradan da, askerî kuvvetlerin, değişik etnik gruplardan müteşekkil olduğu anlaşılır.

¹³ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 288.

¹⁴ Golden, "War and Warfare", s. 133.

¹⁵ Clauson, *An Etymological Dictionary*, s. 428–429; 781.

“Türkler ve Avarlar, çatışma sırasında düzenli bir ordu mevzilenmesi gerçekleştirmez, kabile ve klanlarına göre gruplanırlar. Ayrıca, etrafa nöbetçiler koyarak ânî baskınları önlerler. Savaş düzenlerini gece oluştururlar. Bizans ve Pers ordusundan farklı olarak, dizi şeklinde savaş düzeni alırlar. Savaş meydanı dışında da kuvvet (*yatut/yetüt*) bulundurulur, bunlar ya tuzak kurmak, ya da zor durumlar için bekletilir. Yedek atlar ve eşyalar, safların sağında veya solunda, bir-iki mil uzakta tutulur. Saflar genelde düz olmakla birlikte, ön saf gayet düz ve sıkıdır. Uzaktan savaşmayı ve tuzak kurmayı tercih ederler. Düşman etrafında turlama; sahte çekilme ve ânî sarma hareketi; sonunda karşı atak ve düşmanı dağıtma, kullandıkları taktiklerdendir¹⁶. Bir kere düşman bozulursa, ânî bir saldırı ile tümünü yok ederler. Eğer düşman bir kaleye sığınır, onları yıpratır ve teslim olmaları için uğraşırlar. Büyük sayıdaki at sürüleri yüzünden, çok miktarda otlağa ihtiyaç duyarlar. Bu onların zayıf yanlarıdır. Piyade olarak savaşmazlar, piyadelere karşı eğer üzerinde savaşmayı tercih ederler. Ayrıca çekilmeleri sırasında, onları takip ederken dikkatli olunmalıdır; çünkü bu bir sahte ricattır ve karşı saldırı için fırsat bekleyeceklerdir”¹⁷.

Yine *İskit matkabı* ve *Avar matkabı* denilen, sahte bir ricatın ardından tekrar hücumla geçerek sağdan veya soldan yapılan darbeye, *bögürlemek* dendiğini Kâşgarlı

¹⁶ *Turan Taktiği* veya *Kurt Oyunu* şeklinde literatüre geçen bu taktik, daha geç dönemlerde, Malazgirt, Niğbolu ve Mohaç'ta gerçekleşen meydan muharebelerinde de Türkler tarafından kullanılmıştır, bkz. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 286.

¹⁷ Golden, “War and Warfare”, s. 134.

Mahmud'dan öğrenmekteyiz¹⁸. 1187 ve 1205 yıllarında, Balkanlardaki seferlerinde yaptıkları sahte ricatlar ile Kumanlar, bu taktiğin bir ustası olduklarını göstermişlerdi. Birliklerin düzeni, coğrafya ve diğer stratejik faktörlere göre değişmekteydi. Avarlar bir çatışmada 15 bölük, bir başkasında yeknesâk ve bir diğer çatışmada da 12 bölük şeklinde çatışmışlardı. XI. yüzyılda Peçenekler düzensiz ve bölüklere ayrılmamış, herhangi bir stratejik planı olmayan savaşçılardır.

Tüm Avrasya göçerlerinin ordularının süvari oldukları söylenemez. Örneğin, Bizans'a paralı olarak hizmet eden Sabirler, ağır piyâde ordularından müteşekkildi. Konar-göçer bozkır savaşçıları, savaşlarda korkutucu, dehşete düşürücü, metânet ve mâneviyatı bozan taktikler kullanmaktaydılar. Avarlar, savaşların başlangıcında "vahşice" çılgılık atarlar, davullarını inletircesine çalarlar, "Romanları dehşete düşüren gürültüler çıkarırlardı". Bu taktikleri bilen Bizans kumandanları, askerlerini önceden uyararak bu olumsuz etkiyi azaltmaya çalışıyorlardı.

Tuzak kurma, meşhur bir taktik idi. Eftalitler, Sâsânî hükümdarı Fîrûz'u, sahte ricat ile tuzağa düşürmek suretiyle öldürmüşlerdi. Tuzaklar, iyi kamufle edilmiş çukurlar ve siperler ile mücehhezdi. 619 yılında Avarlar, aynı şekilde Bizans İmparatoru Herakleios'u sahte ricat ile tuzağa düşürmeye çalışmışlar, fakat başaramamışlardı. Hazarların, Kuzey Kafkasya'da Araplar ile olan savaşlarında (652/653), çalılar arkasında tuzak kurarak Araplar üzerine ok yağdırdıkları aktarılmaktadır¹⁹.

¹⁸ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü Lugâti't-Türk*, (çev. Seçkin Erdi-Serap Tuğba Yurteser), İstanbul 2005, s. 201.

¹⁹ Golden, "War and Warfare", s. 134-136.

III) BOZKIR ORDULARINDA SAVUNMA

Göçebelerin en önemli savunma taktikleri, aile ve eşyalarının bulunduğu birimleri (*ağruk*) halka içine almalarıdır. Göçerler, yanlarında savunma için bazı gereçleri de beraberlerinde taşımaktaydılar. Gerdîzî, Hazarların yanlarında kazıklar taşıdıklarını, bunların ordu etrafına bir çit şeklinde çakılıp, çitin kalkanlar ile çevrilmesi sonucu bir “sur” oluşturulduğunu aktarmaktadır. Benzer bir ibâre, Attila’nın Visigotlar ile olan mücadelesinde görülür. Attila, Visigot taarruzu sonucu “parmaklıklar ile çevrili kampına (*septa castrorum*)” dönmüştür. 569 yılında Türk kontrolü altında olan topraklardan geçen Bizans elçi heyeti *hisarlar* içinde yolculuk etmekteydi. Aynı şekilde Hazarlar, kendilerini korumak üzere hendekler kazmışlardı.

Arkeolojik veriler, gerçek manada birer devlet kurmuş olan Türk Hazarların, Avrasya ordularının tipik hafif oklu süvarisi yanında, ağır donanımlı süvarilere de yer verdiği yönündedir. Hazarların vasalı olan Kuzey Kafkasya Hunlarının lideri Alp İlteber, ordusunda ağır donanımlı süvarilere de yer vermiştir. Yine arkeolojik veriler, hafif oklu süvari yanında ağır donanımlı süvarilerin Peçenekler, Türkmenler ve Kumanlar arasında da varolduğunu kanıtlamaktadır. Hazar ordusunda, Türkler tarafından *böri* adı verilen, bin kişilik, hükümdara bağlı bir özel birlik (*comitatus*) bulunmaktaydı. Bunlar, iyi eğiti-

me sahip ağır süvarilerdi²⁰.

IV) BOZKIR ORDULARINDA TEÇHİZAT

Bayraklar, sancaklar ve flamalar; atların yeleleri veya kuyruklarının uzunlukları değişik ölçütlerdeydi ve belli standartlara işâret etmekteydi. Flamalar, askeri amaçlar için kullanılmakta olup, muhtemelen daha erken devirlerde var olduğunu bildiğimiz Çin'den devralınmışlardır. Türkler, sancaklarını bir altın kurt başı ile birlikte kullanmaktaydılar. Peçenek ve Kumanlar da sancak kullanmışlardır.

Türkçe *yarık* demek olan zırh, genelde metal olup, zenginliğe göre kullanımı artmaktaydı. Bazı zırhlar, metalden veya metal olmayan maddelerden imal edilmekteydi. Atların bazılarının da zırhlı olduklarını biliyoruz. Arkeolojik veriler ışığında, Türklerin çeşitli parçalardan mürekkep yaylar; çeşitli tipte oklar; metal veya kemikten mamul, zırh delebilen ok başları (*temren*); çeşitli tiplerde kılıçlar; mızraklar; hançerler; süvari kılıçları ve savaş baltaları kullandıklarını anlamaktayız. Avarlar ve Hunlar zırh giyerler, yay, ok ve mızrak kullanırlardı. Türkler, her iki ellerinde de silah taşımaktaydılar: Mızraklarını omuzlarına bindirmekteler, oklarını ellerinde tutmaktaydılar. Sadece kendileri değil, bazı kumandanların atları da zırhlıydı. Bunlar, meşakkatli bir eğitimden geçerlerdi; özellikle at üzerinde ok atma sanatında ustaydılar. Avarların kullandıkları mızrak gövdeleri

²⁰ Kafesoğlu, kurt demek olan *börü* adının “yırtıcı” manasında, Türk ordusunu tesmiye etmek üzere kullanıldığı kanaatindedir, bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1997, s. 288; Golden, “War and Warfare”, s. 137–141.

deri ile kaplıydı. Yine Avarlar, bacakları koruyan örtü parçaları kullanmaktaydılar. Kumanlar, bükülmüş yaylar taşımaktalar ve tüm savaş boyunca mızraklarını yanlarında bulundurmaktaydılar²¹.

Konar-göçerler, kendi silahlarını kendileri üretmekteydiler²². Altaylardaki Türkler iyi metal işçileri olup, iyi birer silah imalatçısıydılar. Bu da üzengi ve onun beraberinde ağır donanımı getirmektedir. Demiri, fethedilen topraklardan vergi yolu ile veya bu iş ile uğraşan zanaatkârların ele geçirilmesi yolu ile temin etmekteydiler. Bu durum, yerleşik ülkelerin ticaret politikalarında dikkatli olmalarına sebep olmuştur. Savaş ardından yapılan yağmalar da, göçerlerin diğer kültürlerle ait silahlara aşina olmalarını belirleyen etkenlerdendir. Avarlar, bu sayede bazı Frank tarzı *kanatlı mızrakları* tanımışlardı²³.

Göçerler, özellikle de Türkler okçulukta oldukça ustaydılar. el-Câhiz, 1.000 Türk oklusunun aynı anda atış yaparak 1.000 düşman askerini vurabileceğini söyler²⁴. Fakat zehirli oklar, Türkler tarafından kullanılmamaktaydı. Yine önemli silahları arasında ke-ment gelirdi ki, bunu düşmanı canlı yakalayarak fidye karşılığında serbest bırakma veya

²¹ Golden, “War and Warfare”, s. 148–150; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 284–285.

²² Bozkır ordularının silahlarını kendilerinin üretmesi hakkında geniş bilgi için bkz. Jr. John Masson Smith, “The Nomads’ Armament: Home Made Weapons”, *Religion, Customary Law, and Nomadic Technology*, (1998) 51–61.

²³ Sinor, “The Inner Asian Warriors”, s. 142; Golden, “War and Warfare”, s. 150.

²⁴ Ebû ‘Osmân ‘Amr b. Baḥr el-Câhiz, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türkler’in Faziletleri* (çev. Ramazan Şeşen), Ankara 1988, s. 66–67.

köle olarak satmak amacıyla kullanırlardı²⁵. Yine el-Câhiz, “kimse onların kementlerinden kendilerini güvende hissetmiyordu” demektedir²⁶.

Bozkır orduları bu dönemde, savaş makineleri ve kuşatma teknolojilerine pek aşina değillerdi. Kullandıkları makineleri geçici olarak sağlamaktaydılar. Sabirler Bizanslılar için garip olan bazı savaş araçlarında ustadırlar. Kırk kişinin kullandığı, siperli bir *şâhmerdân*, kullandıkları teçhizat arasındadır. Bu araçla kapı kırılmaya çalışılırken diğer askerler, kancalı demirler ile sur taşlarını yerlerinden sökmek için çabalıyorlardı. Avarların kuşatma teknolojisi bakımından Bizans’tan bir esir vasıtasıyla yararlandıkları kayıtlıdır. 626 İstanbul kuşatması sırasında Avarlar, özellikle ahşaptan mamûl savaş makineleri kurmuşlardır. 650 yılı civarında, Kuzey Kafkaslarda gerçekleşen Arap-Hazar savaşları sırasında, birçok Arap askerinin mancınıklar ile fırlatılan taşlarla öldürüldüğü bilinmektedir. 1184 yılında, Köncek liderliğinde Kiev’i kuşatan Kumanlar, muhtemelen Harezmi’den getirdikleri bir mütehasıs yardımıyla *neft* mermileri kullanmışlardır²⁷.

V) BOZKIR ORDULARINDA SU MANİALARININ AŞILMASI

Göçerler, su taşımacılığı konusunda kendilerinden daha usta olan gemicileri ve su aracı imalatçılarını istihdâm etmekteydiler. Avarlar, Slav ve Lombardları bu iş için kullanmaktaydılar. Kendilerinin imâl ettikleri su taşıma araçları da mevcuttu. Örneğin

²⁵ Golden, “War and Warfare”, s. 151.

²⁶ el-Câhiz, *Türkler’in Fazîletleri*, s. 79.

Sabirler, 559 yılında Gelibolu kuşatmasında, çok uzun ve dayanıklı kamışlardan salları yapmışlardı. İlerlemek için kürekler kullanılmaktaydı. *Kelek* adı verilen deri ve içine su almayacak şekilde dikişli tulumların kullanıldığı da malumumuzdur²⁸.

²⁷ A. Yu.Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, (çev. Hasan Eren), Ankara 1992, s. 9; Golden, “War and Warfare”, s. 151.

İKİNCİ BÖLÜM:

CENGİZ HAN'IN ORDUSU

1) CENGİZ ORDUSUNDA ASKERLİK HİZMETİ ANLAYIŞI VE ASKERE

ALMA

Moğol orduları, diğer Asyalı kavimlerde olduğu gibi dünya literatüründe, “halkın ordusu” veya “halktan müteşekkil ordu” (*people's army*) olarak adlandırılmışlardır. Ordu için savaş zamanında bir askere alma söz konusu olmayıp askerlik barış zamanında da varlığını korumaktaydı.²⁹ Moğol ordusunun askere alma işlemine baktığımızda, temel olarak vergi birimi olan aile ferdi sayısının alındığını görürüz. Ailelerin tüm erkek fertleri, asker olarak kaydedilebilmekteydi. Ayrıca fethedilen topraklardaki halkların da askere kaydı söz konusuydu. Moğol Devleti'nde Kasım veya Aralık 1229 tarihinde, 20 ilâ 30 yaş arasındaki herkesin askere alınması ile ilgili bir *yarlıg*ın ısdar olunduğu malumumuzdur. *Yarlıg*da, askerlik hizmetine katılamayan herkesin ölümle cezalandırılacağı da yaptırım olarak belirtilmiştir. Başka bir Moğol işgalinden sonra sayım yapıldığını ve 15 ilâ 60 yaş arasındaki herkesin askerlik hizmetiyle yükümlü kılındığını bilmekteyiz. 1267 yılında alınan karara göre, hane halkı sayısı iki veya üç olan her hane bir; dört veya beş olan iki; altı veya yedi olan üç neferi askere göndermek zorundaydı³⁰. Eğer, aile tarafın-

²⁸ Golden, “War and Warfare”, s. 152.

²⁹ David Sinor, “The Inner Asian Warriors”, s. 134.

³⁰ Timothy May, *The Mechanics of Conquest and Governance: the Rise and Expansion of the Mongol Empire, 1185-1265* (University of Wisconsin-Madison, Basılmamış Doktora Tezi 2004), s. 31; Timothy May, *The Mongol Art of War*, South Yorkshire 2007, s. 30.

dan gönderilen asker savaşmaksızın ölürse aile, ölen çocuk yerine yeni bir askeri yüz gün içinde göndermek zorundaydı. Savaş sırasında ölmesi durumunda ise aile, bir yıl asker gönderme yükümlülüğünden muaf tutulurdu³¹. Askere alma sadece asker temini şeklinde olmazdı. zanâatkârlar da diğer halk ile birlikte askere alınır; onlar da bu hizmetle yükümlü kılınırlardı. 1235 yılı Ağustosunda, Xuan-de, Xi-ching, Ping-yang, Tai yuan şehirlerinden birçok zanâatkâr askere alınmıştı³².

Moğol veya Moğol olmayan unsurları askere alma, sadece orduda hizmeti kapsamayıp idârî işlere katılmak anlamına da gelmekteydi. Fethedilen şehirlerin yeniden organizasyonu ve vergilerin Moğol sistemine göre toplanması, yine ordunun asker kaynağına dayanmaktaydı³³.

Orduya alınan asker, artık bir Moğol askeri olmaktaydı. Askere alım sırasında bir tören yapılmaktaydı ve askerin artık sıradan halktan farklı olması istenmekteydi. Bunun için saç kesimi, tıpkı modern ordularda olduğu gibi diğer insanlardan farklıydı. Rubrucklu William'ın verdiği bilgiye göre Moğollar saçlarını şu şekilde keserlerdi:

“Erkekler başlarının üzerlerini kare şeklinde tıraş ederler; şakaklardan başlayarak arkaya, başın iki yanından devam ederlerdi. Yine onlar şakaklarını ve boyunlarını, boyun çukuruna ve ön kafa kemiğine kadar tıraş ederlerdi. Ön tarafta, kaş gibi aşağıya sarkan bir tutam saç bırakırlardı. Başlarının yanlarında ve arka tarafında örülmüş saçları var-

³¹ May, *The Mechanics of Conquest*, s. 33; May, *The Mongol Art of War*, s. 30.

³² May, *The Mechanics of Conquest*, s. 32–33; May, *The Mongol Art of War*, s. 30.

³³ May, *The Mechanics of Conquest*, s. s. 33; May, *The Mongol Art of War*, s. 30.

dı.”³⁴

Bu şekilde, farklı saç kesim tarzıyla, kendisinin sağlayacağı giyim kuşam ve teçhizatla askere alınmış erkek, artık ordunun bir bireyi haline gelmekteydi³⁵.

II) CENGİZ ORDUSUNUN TEŞKİLÂTLANMASI

A) Onlu Sistem (Tümen, Mingan, Cagun, Arban)

Cengiz Han, Moğolların genişleme harekâtının en önemli unsuru olması sebebiyle, orduya ehemmiyet vermiş; onun selefleri de kurmuş olduğu sistemi geliştirmişlerdir.

Cengiz Han ve onun takipçilerinin orduları genelde, aileleri ve sürüleriyle hareket eden kabile güçleri olarak kalma eğiliminde idiler. Moğol Devleti’nde uygulanan feodal ilkelerin hemen hepsi, ordu için de geçerli idi. Neredeyse tümü hafif donanımlı süvariye ve yegâne silahları yay idi. Hâkimiyetinin başlangıcından itibaren ordusu içinde Moğol unsurlara taktik ve donanım bakımından oldukça katkı sağlayan Moğol dışında, özellikle Türk³⁶ ve Çinli unsurlar da bulunmaktaydı. Bu unsurların sayısı, Moğollar

³⁴ Christopher Dawson, *Mission to Asia*, Toronto 1987, s. 101–102.

³⁵ May, *The Mechanics of Conquest*, s. 34; May, *The Mongol Art of War*, s. 30–31.

³⁶ Türkler, Moğolların vücuda getirmiş oldukları her sistem ve teşkilâtta bilfiil olarak rol oynamışlardır, bkz. Bahaeddin Ögel, *Sino-Turcica, Cengiz Han ve Çin'deki Hanedan'ın Türk Müşavirleri*, Taipei 1964; Ahmet Temir, “Türk Moğol İmparatorluğu ve Devamı”, *Türk Dünyası El Kitabı*, I. Cilt, Ankara, 1992, s. 385–400.

Batı Avrasya ve Orta-Doğu'ya yayıldıklarında daha da artacaktır³⁷.

Cengiz orduları, iki temel amaç olan taktik ve disiplini sağlamak üzere on binlik, binlik, yüzlük ve onluk olmak üzere onluk (*decimal*) sisteme göre tanzim edilmişlerdi. Merkezî otoriteyi sağlamak ve kabilevî bağları ortadan kaldırmak bakımından en uygun yol, onluk sistem uygulamasıydı. Bu sistemle Moğol, *Tatar*, Kereit, Nayman gibi unsurlar artık *Yeke Moğol Ulus* olarak bir otorite altında toplanmış, hepsi birer *urug* olmuşlardı. Bu hiyerarşik düzenin Moğolca isimlerine baktığımızda: *tümen* (çoğ. *tümet*), *mingan* (çoğ. *minkat*), *cagun* (çoğ. *cagut*), *arban* (çoğ. *arbat*) olduklarını görürüz.³⁸ Elbette ki bu sistem, Cengiz Han'ın kendisi tarafından icat edilmemişti. Bu sistemin Mete Han'a kadar uzanan bir geçmişi olup, benzer uygulama Orta Asya menşeli diğer göçerler arasında da mevcuttu. Kitan ve Curcidler de bu sistemi kullanmışlardı. Cengiz Han, ast ve üstün katı sınırlarını belirleyerek itaatsizliğe kesinlikle taviz vermemiş, birlikler arası geçişi de ölüm cezası ile yasaklamıştır³⁹.

Strateji ve lojistik amaçlar için ordu, çeşitli kamplara *ordo*/ordulara ayrılmıştır.

³⁷ A. P. Martinez, "Some Notes on the Il-Xānid Army", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, V (1986), 129–242, s. 138; J. J. Saunders eserinde Türklerin Moğolları hem idârî ve hem askerî bakımdan etkilemiş olmaları üzerine bir bölüm tahsis etmiştir, bkz. J. J. Saunders, *The History of the Mongol Conquests*, London 1971; C. E. Bosworth, "Army, Islamic to the Mongol Period", *Encyclopedia Iranica*, I, 499–503, s. 502.

³⁸ Martinez, "Some Notes on the Il-Xānid Army", s. 138; Dawson, *Mission to Asia*, s. 32–33.

³⁹ V. V. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, (terc. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1990, s. 409–410; R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, (çev. Dr. M. Reşat Uzmen), İstanbul 1993, s. 219; B. Spuler, *İran Moğolları*, (çev. Cemal Köprülü), Ankara 1987, s. 435; D. Sinor, "On

Bunların kumandası, *daruga*, *noyan* (çoğ. *noyad*) veya *noyin* unvanlı, Cengiz Han ailesi ile bir şekilde kan akrabalığı bulunan kişilere verilirdi. Ordu içi disiplin ve sadâkat, akrabalığın önüne geçirilerek klanların dağılmaları önlenmiştir. Evlenme yolu ile Cengiz ailesine akraba olmuş *kürgen* veya *küregen* unvanlı kumandanlar, kadınlarına nazaran daha alt mertebede bulunurlardı. Kadınlar bu birliği çeyizinin (*incu*) bir kısmı olarak getirirdi. Ordu savaş zamanında, sefer halinde iken Çin nizâmında olduğu üzere, merkez (*kol*), sağ (*baraungar*), sol (*caungar*), levazımat, (*çerbi*) ve diğer bazı birlikler halinde düzenlenirdi⁴⁰.

B) Hassa Ordusu (Keşik)

Cengiz Han'ın hassa ordusu olan *keşik*⁴¹ onun ile birlikte merkezde yer almaktaydı. *Keşik*te yer alan her lider kendisine yeni bir birlik oluşturur veya miras olarak devralırdı. Ölümünde ise birliği, mirasçıları arasında pay edilirdi. Kalanlar ise koruma (*korukçı*) olurlardı. Kumandanları koruyan *keşik*ten/*keşigten* adlı birlik ise seçme askerlerden titizlikle oluşturulurdu. Bu birlik ilk defa Cengiz tarafından oluşturulmuştu. Cengiz Han bu birliğin ilkel şeklini 1203 yılında, Kereyit ülkesinin fethi ardından kurmuştu.

Mongol Strategy”, *Proceeding of the Fourth East Asian Altaistic Conference*, Taipei 1971, s. s. 239; Leo de Hartog, *Cengiz Han, Dünyanın Fatihi*, Ankara 2003, s. 49–50.

⁴⁰ May, *The Mechanics of Conquest*, s. 34–37; May, *The Mongol Art of War*, s. 31–32; Barthold, *Türkistan*, s. 408; Spuler, *İran Moğolları*, s. 436; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 219; Hartog, *Cengiz Han*, s. 49–50.

⁴¹ *Kezig* kelimesi, Kâşgarlı Mahmûd'un eserinde “dönüşümlü olarak yapılan bir işte sıra” anlamındadır, bkz. Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü Lugâti't-Türk*, s. 313.

Muhafız veya hassa birliğinin yapısı şu şekildedir: Muhafızlar gündüz nöbeti (*turgavut*) için 70, gece nöbeti için ise (*keptevur*) 80 kişi olup, toplamda 150 kişi idiler. Bu birlik içinde okçu (*kor ı*); sofra hizmetlisi (*bavur ı*); kapıcı/m beynci (*eguden i*) ve seyisler (*ah a ı*) bulunmaktaydı. Savaş sırasında, *kolda* kendisi ile birlikte bulunan, *bagatur* şeklinde tesmiye edilen 1.000 kişilik asker  birlik, esas yek nu tutmaktadır. Fakat Cengiz Han'ın 1206 *kurultay*ı sonrasında hassa ordusunda köklü bir değişikliğe gittiği gözlenir. Çeşitli birimlerin sayıları önemli derecede artırılmıştır: *keptevurlar*ın sayısı 800 ve ardından 1.000'e; *turgavutlar*ın sayısı da doğrudan 1.000'e yükseltilmiştir. Ok uların sayıları da 1.000'e tamamlanmıştır. Daha önce sayıları 1.000 olan *bağaturlar*a ilaveten 6.000 kişilik bir birlik daha oluşturulmuştur. Böylece toplam sayı 10.000 olmuş, onluk sisteme uygun hale getirilmiřtir⁴².

Hassa ordusu, ancak han sefere çıkar ise harbe giderdi. Ordug hta *bagaturlar* hanın çadırının önünde (*orda*), *kor ılar* ve *turgavutlar* sağında ve geri kalan birlikler ise solunda bulunurdu. Ordunun çekirdeğini oluşturan hassa ordusunun ne zaman ve nerede konuşlanacağına Cengiz Han'ın kendisi karar vermekteydi. Göçebe yaşamın beraberinde getireceği tehlikelerin ve beklenmedik gelişmelerin bilincinde olan Cengiz Han, kendisini sürekli ve kusursuz bir biçimde koruyacak hassa/muhafız birliğinin gereğine inanmaktaydı. Yine her d im hazır bir vurucu güç olması gereken *bagaturlar*, hassa birliğinin diğer muhafızları tarafından hemen desteklenebilmeliydi. Bu muhafız birliğini, sadece Cengiz Han'ı koruyan bir asker  birim olarak düşünmek yanlıştır. Cengiz Han bu birliği,

⁴² Barthold, *Türkistan*, s. 408; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 219; Spuler, *İran Moğolları*, s. 436; Hartog, *Cengiz Han*, s. 51.

aynı zamanda kendisi için güvenilir ve nitelikli muavinler yetiştiren bir mektep olarak da tasarlamıştır. Bu mektebe tabi olanlar, Moğol seçkinleri, aristokrasisi idi. Böylece Cengiz Han, Moğol halkını kolayca kendisine bağlayabilmekteydi. Bu birlikten, birçok seferi kumanda etmek üzere kumandan tayini yapılmıştır⁴³.

Hassa ordusuna asker alımının nasıl yapıldığına baktığımızda bir dizi yükümlülük ile karşılaşmaktayız: Hassa ordusuna sadece Moğol aristokrasisinden asker alındığı gibi, bir *mingan* emîrinin oğlu, kendisi haricinde akrabalarından bir kişi ve çevresinden on kişi; bir *arban* emîrinin oğlu da akrabalarından bir ve çevresinden üç kişi getirmekle yükümlüydü⁴⁴.

Sınır karargâhlarında ve garnizonlarda ise Moğol olmayan unsurlar büyük oranı oluşturlardı. Daha sonra ise asıl orduya katılmışlar, kumandanların karargâhlarında yer almışlardır. Han ve ailesinden kişilere ait mezarları koruyan birliklerin de savaş zamanı orduya iştirak ettiğini ve daha sonra görevlerine döndüklerini görmekteyiz⁴⁵.

⁴³ Barthold, *Türkistan*, s. 408–409; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 219, Spuler, *İran Moğolları*, s. 436; Hartog, *Cengiz Han*, s. 51.

⁴⁴ Barthold, *Türkistan*, s. 408; Hartog, *Cengiz Han*, s. 51–52.

⁴⁵ May, *The Mechanics of Conquest*, s. 38–43; May, *The Mongol Art of War*, s. 33–36; Martinez, 139–140; H. D. Martin, *The Rise of Chigis Khan and his Conquest of Northern China*, Baltimore 1950, s. 11 vd; Barthold, *Türkistan*, s. 409–419; Ahmed Temir, “Türk-Moğol İmpara-

C) Garnizon Ordusu (*Teme*)

Keşik kumandan yetiştirmek üzere imparatorluğun ve ordunun ne kadar önemli bir birimi ise, *teme* de imparatorluğun fethedilen topraklardaki hâkimiyetinin ve idârî kontrolün sağlaması bakımından bir o kadar önemli idi. Moğol askerî sisteminin işleminde önemli bir çark olan *teme*, daha çok yeni fethedilen toprakların elde tutulması işlevini yerine getirmekteydi. En basit tanımıyla *teme* “Moğolların fethettikleri bölgelerde nüfûz ve hâkimiyetlerini tesis etmek üzere yollamış oldukları seçme binliklerdir (*mingan*).” *Teme* ilk olarak 1236 yılında, Kuzey Çin’de teşkil edilmiştir. Bu ordunun askerlerine *temeçi* denmekte olup esasını *alginci* birliği oluşturmaktadır. *Teme* çerisi otlaklarda bulunduğu sırada, *alginci* birliği şehirlerde yer alırdı. Moğollar fethettikleri bölgelerdeki kaleleri yerle bir ederlerken bu *teme* ordusunu da tıpkı bir kale gibi, savunma amaçlı kullanmaktaydılar⁴⁶.

Esasında Türkçe olan ve ordu anlamına gelen *çerik* terimi, zamanla *teme* ile birlikte kullanılmaya başlamış ve daha sonraları onun yerini almıştır. Bu kelimenin *teme* ıstılâhı yerine geçmesindeki en önemli sebep ise, *teme* ordusunu teşkil eden unsurların Türk, özellikle de Uygur ve Karluk olmasıdır. İleri sahalarda bulunan *temelere* baktığımızda, bir örnek gözümüze çarpmaktadır: Suriye’de bir Sunit emîri kumandasında bulunan *teme* birliği, Ayn-ı Câlût savaşından sonra yerini terk etmiş, daha sonra yakalanan

torluğu Devrinde Sosyal ve Askeri Teşkilât”, *Türk Kültürü*, CXVIII, Ankara 1972, 190–206, s. 123.

teme emîri idâma mahkûm edilmişti⁴⁷.

III) CENGİZ HAN ORDUSUNDA ASKER SAYISI

Cengiz Han ordusunun büyüklüğünü hesaplamak asla kolay değildir. Cengiz Han ordusunun büyüklüğüne dâir birinci el kaynaklarda birçok malûmât olup, abartılı rakamlardır. Günümüz tarihçileri ise hesaplamaları hep *tümen* üzerinden yapmış, 10.000 sayısını temel almış ve *tümen*lerdeki kayıplar hesaba katılmamıştır. Moğol ordusunun çekirdeğini Moğollar ve Türkler oluşturmuştur. Bunun yanında, istila edilen bölgelerdeki savaşçı güç, Moğol ordusuna katılmaya zorlanmıştır. Özellikle Türk konar-göçer kabileler silah altına alınmıştır⁴⁸. İşte Moğol ordusu sayısının hesaplanmasını zorlaştıran şey, sürekli askere alma ve verilen kayıplar mefhumudur. Moğol ordusunun hesaplanmasında Hartog, Moğolistan’da yaşayan Moğolların bu yüzyıldaki sayılarından yola çıkarak şunları söylemektedir: “Moğol nüfusu hiçbir zaman fazla olmamıştır. 1967’de Moğolistan Halk Cumhuriyeti’nde nüfusun 1.200.000, İç Moğolistan Özerk Bölgesi’nde de, burada yaşayan Çinliler hariç, 1.500.000 olduğu bilinmektedir. Buradan, 1967’de Baykal Gölü civarında yaşayan Moğollar ile birlikte toplam Moğol nüfusunun 3.000.000 ilâ

⁴⁶ Donald Ostrowski, “The ‘tamma’ and the Dual-Administrative Structure of the Mongol Empire”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, Vol. 61, No. 2 (1998), 262–277.

⁴⁷ May, *The Mechanics of Conquest*, s. 43-48; May, *The Mongol Art of War*, s. 36-38.

⁴⁸ Farsça kaynakların bu grupları tanımlamak üzere *haşer/haşerî* tabirini kullandığını biliyoruz, bkz. Alâeddin Atamelik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, (çev. Mürsel Öztürk), Ankara 1999, s. 146; Hartog, *Cengiz Han*, s. 58.

3.250.000 civarında olduğunu söyleyebiliriz. Sonuç olarak, ağır yaşam koşulları ve süregiden savaşlarda verilen ağır kayıplar, nüfusun 1227'den beri sadece yüzde 500-600 civarında artmasına sebep olmuştur. Cengiz Han, 1202–1227 yılları arasını aralıksız seferler ile çoğunlukla Moğolistan'dan uzakta geçirmiştir. Yüzyılın bu çeyreğinde Moğolistan'daki nüfusun büyüme oranı, muhtemelen, düşüktür. 1227'deki toplam nüfus 400–500 binden fazla olmamalıdır. Bu durumda, Moğolistan'dan yola çıkan kuvvetler en fazla 70–80 bin asker civarında görünmektedir ve belki de bu bile abartılı bir tahmindir. Yenilgiye uğratılan ya da teslim alınan düşman ordularından oluşturulan yardımcı kuvvetlerle birlikte (Çin, Harezmi ve Güney Rusya seferlerinde verilen kayıplar da göz önüne alındığında), 1227'deki Moğol ordusunun toplam büyüklüğü için yaklaşık olarak 120.000 tahmini küçük değildir”.⁴⁹

IV) CENGİZ HAN ORDUSUNDA KULLANILAN SİLAHLAR

Moğolların silah teçhizatının niteliğini belirleyen amillerin başında, demir madenin yeteri düzeyde elde edilemeyişi gelmektedir. Asyalı göçebe kavimlerin yerleşik toplumlarla yapmış oldukları ticaretle, en çok demir temin etme çabası görülmektedir. Çin gibi yerleşik toplum ülkeleri, göçebe kavimlerin, demir veya demirden yapılmış silahları ele geçirmelerini engellemek amacıyla bazı önlemler almışlardır. Örneğin, Han Sülalesi döneminde, vatandaşların bu tip silahlar veya demir madeni ile sınır dışına çık-

⁴⁹ Hartog, *Cengiz Han*, s. 59.

maları yasak edilmiştir⁵⁰. M.S. II. yüzyılda, Çin ordusunda yardımcı kuvvet olarak çalışan Hsien-Pilerin, ücretlerini para olarak değil de demir olarak aldıklarına şahit olmaktadır⁵¹. 1407 yılında, Çin’de yine aynı meyanda bir kanunnamenin sadır olduğu göze çarpmaktadır. 1437 yılında, Ming hanedanı hizmetindeki bir devlet görevlisinin Moğollara silah satmakla suçlandığı; yine 1443 yılında da diğer bir görevlinin de Moğollarla olan demir ve bakır ticaretinin yasaklanması yönünde talepte bulunduğu bilinmektedir⁵². Bu yasaklar, Moğolların maden, özellikle de demir madeni elde etme çabaları ve Çin gibi bu madeni ellerinde bulunduran toplumların onları bundan mahrum etme isteklerinin açık göstergesidir. Diğer bir sorun, bozkır bölgesinde madeni işleyecek kolay tutuşur, yüksek oktanlı yakıt bulunmayışıdır. Bozkır, burada yaşayan savaşçıya başarısının anahtarı olan binek hayvanını bol miktarda sağlarken, silah gereksinimlerine cevap verememektedir. Yine bozkır bu ordulara, gerekli ölçüde bir silah endüstrisi ve zanâatçılar grubu oluşturmalarına izin vermemiştir. Konar-göçer halk, insanî ve doğal kaynakları en asgari düzeyde kullanabilmiştir⁵³.

Moğolların ağır teçhizata sıcak bakmamalarının diğer bir nedeni, atlarının hareket (*mobilisation*) kabiliyetlerini kısıtlayacak kadar ağır donanım taşımak istemeyişleridir. Hareket kabiliyetlerini, Avrupa’dakilere nazaran daha küçük ve zayıf yapıya sahip atlara borçlu olan Moğollar, bu atlara fazla yük yükleyememekteydiler. Savaşlarda kul-

⁵⁰ “Tüccarların, memurların ve aynı şekilde tebânın sınır dışında bulunan *Barbar* pazarlarına silah ve demir çıkarmaları yasaktır.”, bkz. Sinor, “The Inner Asian Warriors”, s. 142.

⁵¹ Sinor, “The Inner Asian Warriors”, s. 142.

⁵² Sinor, “The Inner Asian Warriors”, s. 143.

⁵³ Sinor, “The Inner Asian Warriors”, s. 144.

lanmış oldukları atlar, midilli tipi, iyi eğitilmiş atlardı. Bunlara *Prjewalski* denmektedir. Bu atların seçkinliği, Asyalı kavimlerin başarılarında büyük etken olmuştur⁵⁴. Normal bir Avrupalı at 450 kilogram civarında ağırlığa sahipken, Orta Asya menşeli bir at ise yaklaşık 270 kilogram ağırlığındadır. Genel ortalamaya bakıldığında bir at, ağırlığının yüzde 17'si kadarını taşıyabilmektedir. Bu da Orta Asya tipi bir at için 46 kilogramdır. Ağırlığı 65-70 kilogram olan bir Moğol süvarisi bu kotayı çoktan aştığından, seferler sırasında atını fazla yükleyememekte, sürekli olarak atını yedeği ile değiştirmektedir. Atın fiziksel özellikleri de Moğolların ağır donanımına sahip olmayışlarının önemli bir nedenidir⁵⁵. Bunun yanında, Moğolistan coğrafyasında bulunan ağaçların ok ve yay yapımına elverişli olması da diğer bir etkidir. Bu yüzden, donanımlarının esas ok ve yay dayanmaktaydı. Moğollarda, sefer öncesinde askerlerin büyük bölümü, kendisini teçhiz etmek zorundaydı. Moğol askerlerinin başlıca silahı ok olup başarıları, hareket kabiliyetleri yanında atış mahâretlerine dayanmaktaydı.

Carpini'ye bakarak Moğol savaşçıların süvari kılıcı ve bazı durumlarda ise cirit ve mızrak taşıdıklarını bilmekteyiz. Ona göre, Moğolların yayları takviye edilmiş olup⁵⁶, bunları germek için takriben 31 kg ile 72 kg arasında güce ihtiyaç vardı. Öldürücü etki yapabilme mesafesi 180 ilâ 275 metre arasındaydı. Yakın ve uzak mesafeler için değişik gövde ve temrenleri olan oklar bulunmaktaydı. Bazı zamanlarda kısa mesafeli atışlarda dahi zırhlar delinebilmekteydi. Bu yüzden okun tedariki önemli bir konu idi. İlk başlarda

⁵⁴ Sinor, "The Inner Asian Warriors", s. 137.

⁵⁵ Jr. John Masson Smith, "The Nomads' Armament: Home Made Weapons", *Religion, Customary Law, and Nomadic Technology*, (1998) 51–61, s. 57.

⁵⁶ Smith, "Home Made Weapons", s. 54.

zırhın, özellikle muhafızlar/*korukçılar* tarafından kullanılmasının yasak olduğunu görüyoruz. Fakat daha sonraları dört *ulusta* da hem zırhların ağırlığının, hem de yaygınlığının arttığına şâhit olmaktayız. Çünkü Doğu Avrupa, Yakın/Ortadoğu ve Çin’de yapılan yağmalar sırasında birçok zırh, silah ve silah imâl eden zanâatkârlar Moğolların eline geçmiştir⁵⁷.

Moğolların silah teçhizatı ve savaş taktikleri hakkında bize en geniş bilgiyi Carpini vermektedir. Carpini’nin ifadesinden şu bilgileri elde etmekteyiz: “Moğollar, birisi kaliteli olmak üzere en az iki veya üç yay, okla dolu üç büyük sadak, bir balta ve savaş makinelerini çekmek için kement⁵⁸ bulundurlardı. Bazıları, ucunda demir bir kanca bulunan kargılar taşırlardı. Bu kanca sayesinde düşmanı atından çekerek düşürmek veya kale kuşatmaları sırasında kale duvarlarındaki taşları yerinden sökmek mümkün olmaktadır. Okların uzunluğu *iki ayak, bir el ve iki parmak* uzunluğundaydı. Tüm okların uçları, iki taraflı kılıçlar gibi sivri ve çok keskin idi. Moğollar sadaklarında, oklarını bilemek için eğe veya bileği taşı da bulundurlardı. Varlıklı olanlar ise ucu sivri ve tek tarafı keskin kılıç sahibiydiler. Üzengiler, at sırtında yapılan mücadeleler için şart idi.

⁵⁷ Martinez, “Some Notes on the Il-Xānīd Army”, s. 140; Bosworth, “Army”, s. 502-503. Hülagu 1263 yılında, Divitdâr’ın oğlu Celâlüddin’i bir *yarlıq* ve *payza* ile Bağdad’a göndermiş ve yarlığında, “Celâlüddin’in istediği her türlü altın, *silah* ve *savaş alet ve edevatı* kendisine verilsin” şeklinde emirde bulunmuştur, bkz. Reşîdüddin Fazlu’l-lâh Hemedânî, *Câmi’ el-Tevârîh-i Reşîdü’l-Dîn Fazlu’l-lâh Hemedânî*, (tas. Muhammed Rûşen-Mustafa Mûsevî), Tahran 1373, III, s. 1050.

⁵⁸ Bu kement at yelesinden mamûl olup Moğollar bunu, düşman askerlerini canlı yakalayarak esir etmek ve savaş makinelerini, özellikle mancınıkları atışa hazır hale getirmek için kullanmaktaydılar, bkz. Smith, “Home Made Weapons”, s. 52.

Bunlar yanında, içine kesinlikle su almayan ve ırmak gibi engelleri aşarken kullandıkları deri bir tulumları da bulunmaktaydı. Bu tulum, içine konan giysi ve teçhizatın ıslanmasını önlemekteydi”⁵⁹.

Moğolların kullanmış olduğu yaylar, çok çeşidi bulunmakla beraber, ağaç ve kemikten yapılmakta olup, üzerine yapıştırılan hayvan sinirleriyle güçlendirilmekteydi. En önemli özelliği simetrik olmasıydı; böylece atış daha isâbetli hale gelmekteydi⁶⁰. Hunların kemikten mamûl oklar kullandığı kaydedilmiştir. Aynı kemik başlıklı oklar Moğollar tarafından da kullanılmıştır. Bu durumun 900 yıl boyunca devam etmesinin en büyük sebebi, yukarıda ifade ettiğimiz gibi, metal başlık üretmek için gerekli olan madden kıtlığıdır⁶¹.

Moğol ordusu tarafından kullanılmakta olan zırhlar şu şekilde idi: Zırh, kalıplaşmış birçok deri katmanından oluşmakta, son tabakası ise koruyucu laka ile sıvanmaktaydı. Zamanla zincir zırh, demir kaplama zırh ve metal levha zırhlar da kullanılmaya başlanacaktı. Kalkanlar ilk zamanlarda ince dallardan örülmüş ve üzeri deri veya metal bir tabaka ile kaplanmış haldeydi. Varlıklı olanlar, atın bacaklarını kaplayan metal bir zırh, miğfer ve göğüslük taşırlardı. Göğüslükler dört parçadan oluşurdu: Birinci parça uyluktan boyuna kadar uzanır, insan bedenine münasip bir biçimde imâl edilirdi. Belin iki yanını örten parçalar boyundan başlar ve vücudu saran birinci parça ile birleşirdi. Bu iki

⁵⁹ Martinez, “Some Notes on the Il-Xānid Army”, s. 141; Hartog, *Cengiz Han*, s. 52–53; Sinor, “The Inner Asian Warriors”, s. 137; Smith, “Home Made Weapons”, s. 51.

⁶⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. W. F. Paterson, “The Archers of Islam”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 9, No. 1/2 (1966), 69–87.

parça, kopçalar aracılığı ile her biri omuzlarda olan demir levhalara bağlanırdı. Ayrıca kollarda, omuzlardan ellere kadar uzanan birer parça vardı. Bacakları korumak üzere ayrı parçalar imâl edilmişti. Tüm bu parçalar birbirlerine kopçalar ile tutturulmaktaydı. Miğferin üst kısmı demir veya çelikten imâl edilmekteydi. Fakat boğaz ve boynu koruyan kısmı deriden mamûl idi. Bazı askerler ise *bir parmak* kalınlığında ve *bir el* genişliğinde, üzerinde sekiz delik bulunan levhaları, sağlam bir kayış üzerine sicimlerle tutturarak zırhlarını teşkil ederlerdi. Bu zırhlar insanlar için olduğu kadar atlar için de kullanılırdı. Atları korumak için deriden mamûl iki veya üç tabakadan oluşan zırhlar mevcuttu. Atları koruyan zırh beş kısımdan oluşurdu: Bunların dördü, iki yanı, göğsü ve arka ayakları korur, bunlara bir de boyuna konan bir demir levha eklenirdi. Askerlerin, ince dallardan örülmüş bir de kalkanları bulunmaktaydı⁶².

Rubrucklu William ve Marco Polo'nun tasvirleri de Carpini'nin söylediklerini desteklemektedir. Willlliam, Demirkapı (Derbend) civarında yolculuğuna devam ederken kendilerine refakat eden Moğol birliklerinin “okları ile yayları haricinde deriden giysileri ve İran’da mamûl miğferleri”, “demir levhacıklar ile kaplı sert deriden mamûl zırhları” olduğunu kaydeder. Rubrucklu William’a göre zırhlar oldukça kaba ve biçimsizdir⁶³. Marco Polo da Moğolların silahlarını şu şekilde tanımlamaktadır: “(Moğolların) silahları yay, kılıç ve değnektir; fakat daha çok yaylarında dayanırlar, onlar mükemmel okçudurlar. Sırtlarında, sığır veya başka bir hayvanın derisinden mamûl sağlam bir zırh bulun-

⁶¹ Sinor, “The Inner Asian Warriors”, s. 141.

⁶² Martinez, “Some Notes on the Il-Xānīd Army”, s. 141–142; Hartog, *Cengiz Han*, s. 52–53; Sinor, “The Inner Asian Warriors”, s. 101, 137; Smith, “Home Made Weapons”, s. 51, 55–56.

⁶³ Dawson, *Mission to Asia*, s. 210–211; Smith, “Home Made Weapons”, s. 51–52.

maktadır”⁶⁴.

Yine Marco Polo’ya göre, “Her (Moğol) askerinin yanında altmış ok taşıması emredilmişti. Bu oklardan küçük olan otuz tanesi zırhları delmek için, diğer geniş temrenli büyük otuz ok ise yakın mesafeler için kullanılmaktaydı. Moğollar bu büyük temrenli oklarla düşman askerlerini yakın mesafeden yaralayabilir, hatta zırhlarını delebillerdi... Oklarının hepsini fırlattıklarında kılıç ve değneklerini ele alır ve hücumla geçerlerdi”⁶⁵.

Moğollar, bu silahlar yanında kuşatma makineleri de kullanmaktaydılar. Onlar bu makineleri kullanmayı, ilk defa olarak Çin’in fethi sırasında öğrenmişlerdi. Çin savaş kültüründen devraldıkları makine teknolojisi, daha çok çek-fırlat prensibine dayanmaktaydı. Askerler, mancınık şaftını bir kaldıraç gibi kullanıyor, hızla aşağı çekiyor, oluşan güç ile mermi fırlatılıyordu. Fetihler ilerleyip Orta ve Yakın-Doğu’ya gelindiğinde ise artık karşı ağırlık prensibine göre çalışan mancınıklar daha çok kullanılmaya başlanmıştır. Bu mancınının diğerine göre üstünlüğü, sabit ağırlık ve bunun sonucunda oluşan sabit fırlatma gücü sayesinde aynı noktaya defalarca atış yapabilme özelliği idi⁶⁶.

Moğolların ödünç aldıkları teknolojiler yanında, kendilerine ait olan bazı buluşları da mevcuttu: Önemli malzemenin taşındığı *temür telegeler*. Bu araç, demir bir kalkana ve demir tekerleklerle sahip olup, deve veya katır ile çekilen klasik Moğol arabalarından (*küriyen*) mülhem bir vasıta idi. Sübetey, Merkitler üzerine yaptığı seferde *temür telege*

⁶⁴ Smith, “Home Made Weapons”, s. 52.

⁶⁵ Smith, “Home Made Weapons”, s. 52.

kullanmıřtı⁶⁷.

V) CENGİZ HAN'IN ASKERLİK STRATEJİSİ, TAKTİKLERİ VE MUHAREBE

Moğol taktiğı hakkında çok şey yazılmış olup, bu taktik-strateji II. Frederic ve Nopolyon'un taktiğı ile mukayese edilmek istenmiştir. Aslında Moğol taktiğı, Hunların ve Göktürklerin mükemmelleşmiş eski taktikleri olup, yerleşik kültürlerin sınırlarında akın ve bozkırlarda büyük sürekle avları ile yoğrulmuş Asyalı kavimlerin ortak taktiklerinden başka bir şey değıldir⁶⁸.

Her ne kadar daha sonra şube devletle tarafından piyadeler kullanılacak olsa da, ilk zamanlarda Moğol ordusunun tamamı atlı süvari idi. Moğollar, at binmeyi ve okçuluğı daha küçük birer çocukken öğrenirlerdi. Gerektiğinde atlarının üzerinde uyuyabilirlerdi. Her askerin en az üç veya dört yedek atı bulunmaktaydı. Moğolların uzun mesafeleri bu kadar hızlı kat edebilmelerinin sebebi, yedekte tuttıkları dinlenmiş atlardır. Kısmen zırhlı olan atlar, çetin iklim şartlarına ve coğrafi zorluklara alışkındı. Görünüşleri pek etkileyici olmayan bu hayvanlar, oldukça tıknazdı; güçlü bir boyunları ve kalın bir derileri vardı. Oldukça güçlü bir bünyeye sahip olduklarından kıt besin kaynakları ile idâre edebilirlerdi. Moğolların seferlerindeki başarılarının temelinde yatan hareket kabiliyeti (*mobilisation*), atların bu saydığımız özellikleri sayesinde mümkündü. Bozkırlar,

⁶⁶ Smith, "Home Made Weapons", s. 58–59.

⁶⁷ Smith, "Home Made Weapons", s. 59–60.

⁶⁸ Sinor, "On Mongol Strategy", s. 238; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 220–221.

Moğollara istediklerinden daha fazla at sağlamaktaydı⁶⁹.

Cengiz Han komutasındaki Moğollar, bir sefere çıkmadan önce *kurultay* toplayarak uzun vadeli planlar yaparlardı. Bu *kurultay*lar, herhangi bir arızî durum olmadığı sürece Ocak ayının başlarında toplanırdı⁷⁰. Casuslar marifetiyle fethedecekleri bölgeler hakkında askerî ve siyasî bilgiyi muhakkak edinirlerdi. Öncü birlikler, daha önce yola çıkarak güzergâhı tespit eder, üzerinde konuşlanılacak otlakları belirlerdi. Moğol birlikleri harekete geçtiklerinde, aralarında açılan mesafeyi bir zaman çizelgesi ile korumaktaydılar. Sefer sırasında, bayraklar ve borular aracılığı ile emirler verilmekte, koordinasyon sağlanmaktaydı⁷¹.

Moğolların savaş taktikleri hakkında, hemen bütün tetkik eserlerin temel aldığı Carpini şunları söylemektedir: “Düşmanla karşılaştıklarında, ilk önce üç veya dört ok atarlardı. Düşmanlarını yenemeyeceklerini anladıkları takdirde kendi hatlarına çekilirlerdi. Bunu yapmalarından kasıt, düşmanın kendilerini takip etmesini sağlayarak pusuya çekmektir. Eğer düşman onları takip ederse, pusuya düşürürler, çevresini sarar ve yok ederlerdi. Düşman daha da büyük sayıda ise ülkenin diğer bölgelerini talan ederler, on veya on iki gün boyunca güvenli bir yerde saklanarak düşman ordusunun çözülmesini beklerlerdi. Daha sonra ise anî ve gizli bir saldırı ile bozguna uğrattırlardı. Böylece tüm ülkeyi harap ederlerdi.

⁶⁹ Hartog, *Cengiz Han*, s. 53; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 220; Sinor, “The Inner Asian Warriors”, s. 137.

⁷⁰ Sinor, “On Mongol Strategy”, s. 240–241.

⁷¹ Hartog, *Cengiz Han*, s. 56; Sinor, “On Mongol Strategy”, s. 239–241.

Yine bazen düşmanla karşılaştıklarında savaşmak üzere saf teşkil ederlerdi. Kumandan veya prens savaşta doğrudan yer almaz, savaş hattından uzak bir mesafede mevzilenirdi. Oğulları at üzerinde oldukları halde kendisine refakat eder, kadınları ve atları da yanında bulunurdu. Bazı zamanlarda, kalabalık gözükmek maksadıyla atlar üzerine insan figürleri yerleştirirlerdi. Göğüs göğüse muharebe için diğer milletlerden olan veya esir kişileri kullanırlar, onlara nadiren iştirak ederlerdi. Ordunun en güçlü bölümü sağa ve sola ayrılarak düşmandan gizli bir şekilde ona yaklaşır, daha sonra onu çevreler ve en sonunda tüm cephelerden savaş başlardı. Eğer düşman beklenenden iyi savaşırsa, *Tatarlar* kaçarlar ve kaçarken saldırırlardı. Böyle daha çok adam öldürme fırsatı elde ederlerdi. Şu da bilinmelidir ki, *Tatarlar* mecbur kalmadıkları sürece göğüs göğüse muharebeden kaçınırlar. Önce oklarla düşmanı ve atlarını zayıflatır, daha sonra yakın mesafeye gelirler.”⁷²

Carpini, Moğollara ait savaş taktik ve stratejisini resmettikten sonra şöyle hitab etmektedir: “Tatarlarla savaşmak isteyenlerin şu silahları olması gerekir: İyi, sert yaylar, çok korktukları arbaletler (*tataryayı*), yeterince ok, uzun saplı sert demir bir balta veya savaş baltası... Yaylar ve arbaletler, *Tatarların* yaptığı gibi tuzlu suda bekletilerek sertleştirilmeli, ki *Tatar* zırhlarını delebilsinler. Ayrıca ve *Tatarları* eğerlerinden kolayca çekip düşürebilmek için ucu çengelli mızrak, kılıçlar, hançerler, *Tatar* oklarının kolayca delemeyeceği iki tabakalı göğüslük, bir miğfer ve zırh, aynı zamanda atları onların silah ve oklarından korumak için buna benzer levazım. Eğer bir asker bu şekilde teçhiz olamı-

⁷² Martinez, “Some Notes on the Il-Xānid Army”, s. 142–143; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 222; Sinor, “On Mongol Strategy”, s. 238–239; Smith, “Home Made Weapons”, s. 56.

yorsa, diğerlerinin arkasından gidip onlara yay ve arbaletler ile ok atmalıdır⁷³.

Bunlara ilaveten, geride, sağda ve solda gelen diğer *Tatar* birliklerini gözlemek üzere gözcülerinin bulunması gerekmektedir. Ayrıca bir birlik, daima düşmanı çevrelemek isteyen ve böylece düşmanı kolayca yenen *Tatar* birliğini karşılamak üzere gönderilmelidir. Hiçbir birlik *Tatar*ları uzun süre takip etmemelidir ki, kurmayı adet haline getirdikleri tuzağa yakalanmasınlar. Onları uzun süre takip etmekten kaçınmak için diğer bir sebep ise, atları yormamaktır; zira biz onlarınki kadar çok sayıda ata sahip değiliz. Onlar bir gün bindikleri ata, gelecek üç ve dört gün içinde asla binmezler. Çok fazla sayıda hayvana sahip olduklarından, atlarının yorulması gibi bir kaygıları yoktur. Eğer bir *Tatar* atından düşürülürse hemen yakalanmalıdır, aksi takdirde yerdeyken oklarıyla hızlı bir şekilde adamları ve atları yaralayıp öldürebilir.”⁷⁴

Burada Carpini’nin eksik olarak zikrettiği şey, Moğolların kendilerini düşmanla yakın temasa girmek zorunda olduklarını düşündüklerinde, attan indikleri ve göğüs göğüse muharebeye tutuştuklarıdır. Bunu yapabilmek için gerekli teçhizatı, yerleşik ve yarı-yerleşik bölgelere yaptıkları akınlarda elde etmişlerdi. Bu konuda İslam kaynakları ve Çin kaynakları bilgi vermektedir⁷⁵.

Cengiz’den önce var olan ve Kuzey Çin’i fetheden Kitan (Liao) ve Curcid’ler için XIII. yüzyıl Çin kaynağı *Ch’ien Hsi-tso* şunları söylemektedir: “Moğol süvarisi hafif, orta ve ağır olmak üzere sıralanmıştı”. Aynı şekilde bir yüzyıl önce Çinli müellif Ma

⁷³ Dawson, *Mission to Asia*, s. 46; Smith, “Home Made Weapons”, s. 57.

⁷⁴ Dawson, *Mission to Asia*, s. 46–47.

Tuan-lin, Curcidlerin elli kişilik birlikler halinde savaş meydanına çıktıklarını, bunların yirmisinin ağır zırh ve mızraklı, diğer otuzunun da hafif zırhlı ve yay ile teçhiz edilmiş olduklarını söyler. “Hafif olanlar çarpışmak ve belli bir uzaklıktan atış yapmak üzere düşmana yönelir, vazifesini tamamladıktan sonra tekrar hamle yapmak üzere ağır süvari dizisinin arkasına geçer ve hazırlanırdı”. Bu tarzın Cengiz ordusunun tarzıyla bağlantısı açıktır.

Marco Polo’nun kitabının 54. kısmı Moğol savaş taktikleri ile alâkalıdır⁷⁶. Polo’nun bu konuya ilişkin sözlerini burada aktarmak faydalı olacaktır:

“Moğollar düşmanla karşılaştıklarında şu taktiği kullanırlar: Hiçbir zaman düzenli bir sıra oluşturmazlar, daima at üzerinde daire çizerler ve düşmana atış yaparlar. Savaşan kaçırmaktan utanç duymazlar. Bazen de öyleymiş gibi yaparlar, geri dönerler ve atları üzerinde düşmana ağır darbeler indirirler. Uzak mesafeye kaçarlar, zira ok yağmurunu bu şekilde gerçekleştirirler. Düşmana yeteri derecede zarar verdiklerine inandıklarında çığlıklarla saldırırlar, düşmanı kısa sürede bozarlar. Fakat Chatay’a gidenler paganların, batıya gidenler de Levant ve *Seracenlerin* (İranlılar) taktiklerini benimsediler”⁷⁷.

Moğollar, seferleri sırasında ilk önce savunmasız bölgeleri, köyleri ve surları olmayan korunmasız şehirleri hedef almaktaydılar. Daha sonra, surlarla çevrili şehirlere yönelen Moğollar, şehri savunanları dış dünyadan tecrit ederek açlıktan ölüme mahkûm

⁷⁵ Martinez, “Some Notes on the Il-Xānid Army”, s. 144.

⁷⁶ Martinez, “Some Notes on the Il-Xānid Army”, s. 145.

⁷⁷ Marco Polo, *The Book of Ser Marco Polo; The Venetian, Concerning the Kingdoms and Marvels of the East*. (trans. and ed. Henry Yule & Henri Cordier) New Delhi 1993, I, s. 262.

etme suretiyle buraları ele geçirirlerdi. Çin'e yapılan seferlerden itibaren surları ve kaleleri muhkem şehirlerin fethi, Moğollar için her zaman bir sorun teşkil etmiştir. Kale veya sur ile çevrili şehirlerin fethinde, kullanılan bir yöntem olarak, esirlerin ön safa sürülmesini görmekteyiz⁷⁸. Moğolların fethettikleri ülkelerdeki taktik ve teknolojiyi hızla benimsemeleri, kuşatma savaşlarında Çin menşeli mancınık, koçbaşı/şâhmerdân gibi aletleri de beraberlerine almalarında etkilidir⁷⁹. Moğolların surlara tırmanmak için kanca kullandıklarını veya surların altından tünel kazarak geçtiklerini biliyoruz. Zamanla, Müslümanların kuşatma makinelerini de benimsemişlerdir. Şehirlerin fethinden sonra zanâatkârlar, sahip oldukları teknolojik bilgi sayesinde genelde sağ kalmışlardır⁸⁰.

Moğollar fethettikleri yerlerde işlerine yarayacak olan ilim, zanâat, esnaf (*urad*) ve zirâat erbabını (*tariyaçin*) bir tarafa ayırdıktan sonra kalanların büyük kısmını öldürürlerdi. İdari memurların da öldürülmeyerek hizmete alındıklarını bilmekteyiz. Ordunun ilerleyişini aksatmayacak sayıda, savaşabilecek güçteki erkekler esir alınır ve bunlar, süvarilerin yanında yaya olarak yollarına devam ederlerdi. Bu esirler, yapılacak ilk saldırıda ön saflara sürülür ve kaçanlar anında öldürülürdü. Yürüyüşlerini devam ettiremedikleri takdirde imhâ edilirlerdi. Hiç direnmeden teslim olan şehir halklarının da katledildiği vakidir. Bu büyük kıyımın bir strateji olduğu açıktır. Zira Moğollar, fethettikleri bölgelerde az sayıda garnizon kuvveti bırakabilmekteydiler. Bunun sonucu olarak arka-

⁷⁸ Hartog, *Cengiz Han*, s. 55; Spuler, *İran Moğolları*, s. 451.

⁷⁹ Spuler, *İran Moğolları*, s. 448.

⁸⁰ Örneğin, Harîm Kalesi Hülagu tarafından fethedildiğinde (1259), burada sadece bir Ermeni demircisi sağ kalmıştı, bkznz. Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, (çev. Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1999, s. 575; Hartog, *Cengiz Han*, s. 55.

larında, yeniden toparlanarak kendilerini sırtlarından vurabilecek bir kuvvet bırakmak istemiyorlardı⁸¹.

Moğolların savaş sırasında başvurdukları hileler de söz konusu idi. Sayılarını fazla göstermek için, atların üzerine oturttukları insan boyutunda kuklaları kullanmaktaydılar. Bu taktik, daha başlangıçta düşman maneviyatının kırılmasında çok etkiliydi. Bunun yanında, sefere çıkmadan önce asker sayılarının, mevcuttan iki kat fazla olduğu yönünde şayiaları yaymaktaydılar. Bu söylentilerin etkisini artırmak üzere, seferler sırasında alınan esirler de ordu düzeninin de yürütülürdü. Karanlık bastığında ise, başka bir hileye başvurulardı. Bu da her askerin belli aralıklarla üç veya beş meşale yakmasıydı. Böylece, her meşalenin bir askere tekabül ettiğini zanneden düşman, yanılgıya düşer ve korkuya kapılırdı⁸².

VI) CENGİZ HAN ORDUSUNDA EĞİTİM AMAÇLI SÜREK AVI (BATU)

Moğol toplumunda, her yetişkin erkek bir asker kabul edilmekte, bu da beraberinde *ordu-millet* kavramını getirmekteydi. Carpini, Moğolların askerlik eğitimleri için şunları demektedir: “Asker avlanır ve bu sayede okçuluk talimi yapar. Küçükten büyüğe hepsi mükemmel okçuklardır. Çocuklar, iki-üç yaşına geldiklerinde ata bindirilirlir.

⁸¹ Spuler, *İran Moğolları*, s. 454-455; Hartog, *Cengiz Han*, s. 56; Bosworth, “Army”, s. 502; Jr. John Masson Smith, “Demographic Consideration in Mongol Siege Warfare”, *Archivum Ottomanicum*, XIII (1993–1994), s. 331–332.

⁸² Hartog, *Cengiz Han*, s. 55; Spuler, *İran Moğolları*, s. 451; Ayrıntılı bilgi için bkz. May, *The Mongol Art of War*, s. 69–86.

Boylarına nisbetle ellerine oklar verilir ve okçuluk öğretilir. Ayrıca, çok çevik ve cesur durlar.”⁸³ Moğolların Cengiz Han döneminde askerî eğitim adına düzenli bir teşkilâtlarının olmadığı görülmektedir. Fakat kuralları Cengiz Yasası’nda⁸⁴ var olan süre avları (*batu*), yiyecek bulmak yanında eğitim amacı da gütmekteydi. Büyük ve küçük yabani hayvanları avlamak, yiyecek sağlamanın, sosyal bir faaliyete katılmanın önemli bir yolu olmakla birlikte, yapılış biçimi ile de askerî bir önem taşımaktadır. Bir süre avı bir ilâ üç ay sürerdi. Büyük süre avları, birliklere manevra yaptırmak, askerlerin silah kullanmalarını geliştirmek, dayanıklılıklarını artırmak ve disiplinlerini devam ettirmek için önemli faaliyetlerdi. Çok sayıda *tümen*in katıldığı süre avlarının askerî birer tatbikat oldukları açıktır. Yasa’da ağır müeyyideler ile şartları belirlenmiş avların sorumluluğu, Cengiz Han’ın en büyük oğlu Cuci’nin elindeydi; Cuci, avları düzenlemekte ve idâre etmekteydi. Ava ilk çıkıldığında, delikanlı askerlerin parmakları av kanına ve yağına bulanarak kutsal bir ritüel gerçekleştirilirdi. Türkler tarafından da sık sık gerçekleştirilen bu süre avları için Cengiz Han, Almalığ havalisini tercih etmekteydi. Ögedey Han ise Karakorum’da, etrafı çitlerle çevrili bir av alanı (*sâyegâh*) inşâ ettirmiştir. Cengiz Han zamanında hemen her yıl çıkılan bu avlara Kubilay zamanında Çin’de, dört-beş sene de bir de olsa çıkılmaktaydı⁸⁵.

Bu avlar için en iyi zaman, kış mevsiminin başlarıydı. Ava katılacak birliklere

⁸³ Dawson, *Mission to Asia*, s. 18.

⁸⁴ Cengiz Han Yasaları için bkz. Curt Aligne, *Moğol Kanunları*, (çev. Coşkun Üçok), Ankara 1967.

⁸⁵ Hartog, *Cengiz Han*, s. 56–57; Spuler, *İran Moğolları*, s. 456–457; Barthold, *Türkistan*, s. 410–411.

önceden haber verilir, Cengiz Han'ın akrabalarının da orada bulunmaları istenirdi. Avın gerçekleşeceği yer önceden taranarak hayvan sayısı belirlenmeye çalışılırdı. Ava katılan askerî birlikler, bazen yüz ölçümü binlerce kilometrekareyi bulan alan üzerine yayılırlardı. Her *noyan* belli bir bölgenin sorumluluğunu alır ve onlar da bu bölgeleri kendi emirleri arasında pay ederdi. Her birlik, bu süre avı içinde gerçek bir savaş düzeni alırdı. Önde keşif erleri, onların arkasında da sağ ve sol kanatlar yer alırdı. Sürek sonuçlanıp avlar çember içine alındığında, hiçbir hayvanın dışarıya kaçırılmaması gerekmektedir. Bunun olması durumunda, askerlerin ölümle sonuçlanabilecek ağır müeyyidelere çarptırılmaları mümkündü. Birlikler çemberi daraltmaya başlamadan önce, Cengiz Han ve onun aile üyelerinin katıldığı bir geçit töreni düzenlenir; imparatorluk erkânı, avlama işlemini rahatça izleyebilecekleri bir yere otururdu. Daha sonra çemberin çevresi yaklaşık 15 kilometre olacak şekilde daraltılır, bu işlemin her safhası için de Cengiz Han'a bilgilendirme yapılırdı. Çemberin daha da muhkem olması için, üzerine keçe kumaşlar asılı iplerin çit gibi kullanıldığı vakidir.

Bu *batulardan* birine katılan Cüveynî, çemberin içinde kısılp kalan hayvanların davranışları hakkında şunları söylemektedir: “Kuşatma çemberi daralıp avlar birbirlerine yaklaşıncı iki, üç *fersenglik* ipleri birbirine bağlarlar ve keçeleri yayarlardı. Askerler, çemberin etrafında omuz omuza ayakta dururlardı. Kuşatma çemberinin içinde tutulan yırtıcı hayvanların uluyup bağırma, coşup taşma sesleri göğşe çıkar, ‘yabani hayvanlar bir araya toplandığı zaman’ ayetinin dediği gerçekleşirdi. Aslanlar, yaban eşekleri, ceylanlar, tilkiler, kurtlar ve kuzular, bu kuşatma çemberinde kader birliği içinde olurlardı. Sonra kuşatma çemberi o kadar daralırdı ki, artık yırtıcı ve vahşi hayvanların hareket ortamı

kalmazdı.”⁸⁶ Avın açılışı, Cengiz Han tarafından yapılırdı. O bir hayvanı öldürmeden kimse avlanmaya başlayamazdı. Onun ardından avlanma sırası, aile üyelerine gelirdi. Ardından rütbelerine göre, sırasıyla komutanlar ve diğer subaylar avlamaya katılırlardı. Birkaç gün süren avdan sonra yaşlı ve muteber kişiler han huzuruna gelerek, canlı kalan hayvanların bağışlanmasını isterlerdi. Bunun üzerine canlı kalan hayvanlar serbest bırakılırdı. Bundan sonra ise, öldürülen hayvanlar avcılar arasında pay edilirdi⁸⁷.

⁸⁶ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, s. 89; Cüveynî, avın eğitim amaçlı olduğunu bizzat vurgular, bkzn. Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, s. 88.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:

İLHANLI DEVLETİ'NDEN ÖNCE YAKIN DOĞU DEVLETLERİNDE ASKERÎ YAPI VE BUNUN İLHANLILARA TESİRİ

I) MOĞOLLARDAN ÖNCE YAKIN DOĞU DEVLETLERİNİN ASKERÎ VAZİYETİNE GENEL BİR BAKIŞ

Türkî veya Asyalı kavimlerin batıya doğru hareketi, Orta ve Doğu İran'ı askerî açıdan büyük ölçüde etkilemiştir. Bu süreç, Ural, Hun ve Germen kavimlerinin bu bölgeyi istilâlarından sonra, bizzat IX. yüzyılda, Türklerin *memlûk*⁸⁸ olarak Abbâsîler hizmetinde yer almasından sonra başlamıştır. Ardından ise, XI. ve XII. yüzyıllarda Selçukluların ve Oğuzların Yakın ve Orta Doğu'ya yerleşmeleri ile bu süreç zirvesine ulaşmıştır. Bu bölge, adeta askerî savaş gücünün rezervi haline gelmişti. XI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar Türk savaş unsuru, bölgenin askerî bünyesinde her zaman ağırlığını hissettirmiştir. Ayrıca gelenler, bölgedeki savaşa ait askerî karakteri neredeyse tümüyle değiştirmişlerdir. Türk ve Asyalı kavimlerin Akamenid ve Part istilalarından bu yana, Arap fetihlerinin ilk safhaları da dâhil, bu bölgenin askerî sahadaki sorunu yaya, ağırlıklı olarak kargı ve mızrak kullanan orta-ağır donanımlı süvarinin koordinasyon sorunuydu⁸⁹.

Türkler beraberlerinde, X. yüzyıl sonunda benimsenen ve barutun kullanımına

⁸⁷ Hartog, *Cengiz Han*, s. 57–58; May, *The Mongol Art of War*, s. 42–48.

⁸⁸ Memlûk sistemi için Altan Çetin, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât*, İstanbul 2007.

⁸⁹ Martinez, “Some Notes on the Il-Xānid Army”, s. 129.

dek yürürlükte kalacak olan *hafif süvari* taktiklerini getireceklerdi. Bu değişimin şâhitle-ri, eserlerine bu değişimi yansıtmışlardır. Fahrüddin Mubârekşâh, *Adâb el-Harb ve el-Şacâ'a* isimli eserinde, birisinin Türk (*Turkî-vâr*) ve diğerlerinin Arab (*Mülûk-i Himyer*), İran (*'Acem*), Bizans (*Rûmiyân*), Hint (*Hinduvân*) olmak üzere beş çeşit askerî düzen bulunduğunu bildirmektedir⁹⁰. Bu tasnifte, ağır ve hafif süvari, bunların taktikleri ve donanımları belirleyici unsurlardır. Ağır süvari techizatında öncelikli silahlar, mızrak ve kılıçtır. Burada avantaj sağlayan şey, anî ve ağır bir darbe ile düşmanın düzenini bozmaktır. Hafif süvaride ise öncelikli silah ok ve yay, daha sonra kılıç ve mızraktır⁹¹.

Hafif süvari, yakın temastan kaçınarak düşmanı çevreler, düşman üzerine sağanak halinde, tertibini bozuncaya kadar ok yağdırırdı. Yüksek hareket kabiliyetini kullanarak, düşmana yanlardan ve geriden saldırıp kanatları merkezden ayırmaya çalışırdı. Klasik taktik ise *sahte ricattır*. Bu sayede düşmanın tertibi bozulur ve binek üzerinden ok atabilme yeteneği sayesinde düşman yıpratılırdı. Selçuklu orduları, düşmanı iyice yıpratıkları anda yakın temasa girmek için, donanımları arasında kılıçlar, değnekler, mızraklar ve kalkanlar da bulundurmaktaydılar.

Bununla birlikte, Orta ve Yakın Doğu'nun batı kısımlarında, Türklerin getirmiş olduğu yenilikler benimsenmemiştir. Arap Yarımadası ve Kafkaslar, tutuculuk ve ekonomik gerilikten dolayı bu değişimi benimseyemedi. Kuzey Afrika, Mısır, Kuzey Suriye ve Mezopotamya, Anadolu'nun kuzey doğu ve güney muhitleri ise -daha çok Bizans'a

⁹⁰ Muhammed b. Mansûr b. Sa'îd Mubârekşâh, *Âdâb el-Harb ve el-Şecâ'a*, (tash. Ahmed Süheylî Hânsârî) Tahran 1346, s. 312–326.

⁹¹ Martinez, "Some Notes on the Il-Xânid Army", s. 130.

bağlı olduklarından ve batı düzenini benimsediklerinden- bu değişime adapte olamamışlardır⁹². Belli bir oranda ağır süvariden ağır donanımlı birliklere doğru bir yönelme olmuşsa da tamamen değişmemişlerdir.

Bununla birlikte, XI. yüzyılda Eyyûbî-Memlûk geleneğinde ve hatta İlhanlı döneminde (XIII. yüzyılın ikinci yarısı ve XIV. yüzyılın ilk yılları) hafif süvariden ağır süvariye geçiş eğilimleri görülmektedir. Bunun sebebi ise tabîî ki aralıklarla denizden ve karadan yapılan Haçlı Seferleri'dir.

Bu zamanda Orta Doğu'nun durumu askerî açıdan oldukça karmaşıktır. İslam ve Bizans hududunda insansız boş araziler mevcuttur; bu yüzden hareket kabiliyeti üstün olan süvari güce ihtiyaç vardır. Bu eksiklik hafif, orta ve ağır donanımlı süvarilerin ikame edilmesi ile giderilmiştir. Bunlar yanında gönüllü-düzensiz birlikler, *tematik*, yani *ikta*'lı birlikler, Varangian ve Sırplar olmak üzere paralı askerler de bulunmaktaydı. Merkez imparatorluk ordusu mızrak, kılıç ve yay kullanmakta olup piyadelerle iyi derecede korunmaktaydı.

Araplar, Kuzey Suriye ve el-Cezîre'de bu Bizans kuvvetleriyle karşılaştılar ve *yarı ağır donanımlı süvari* taktiklerini terk etmediler. Zira ağır süvariye Bizans'ın desteklediği kadar iyi derecede destekleyemezlerdi. Ağır donanımlı süvari sağlama konusunda, sayı ve donanım bakımından onlar kadar iyi olamıyorlardı⁹³. Bu durum Arapların Türklere olan ihtiyaçlarını, onları bu amaca yönelik olarak istihdâm etmelerini iyi bir

⁹²Martinez, "Some Notes on the Il-Xânîd Army", s. 131.

⁹³ Martinez, "Some Notes on the Il-Xânîd Army", s. 132.

şekilde açıklamaktadır.

Haçlılar ise tam ağır donanımlı süvariye Orta ve Yakın Doğu'ya yeniden tanıttak; Müslüman yöneticiler Frank taktiklerini benimsemek zorunda kalacaklardı. Başbozuk gönüllü piyade birliklerine rağmen, Haçlı Orduları'nın çekirdeğini ağır süvariler (*milites*) oluşturmaktaydı. Bu askerin teçhizatı, bir kalkan, dize kadar inen zırh, boyun, yüzü ve burnu koruyan miğferden; mızrak, uzun kılıç, gürz ve *sabah yıldızı*ndan oluşmaktaydı. Yayalar (*pedites*) ise birçok çeşit teçhizata sahiptiler: Deri kalıntılarından yapılmış zırhlar, kalkanlar, kargılar, yay ve bazen *Tatar yayı* (uzun yay, arbalet). Bunların amacı, hücum yapılınca kadar süvariye sararak korumaktı. Haçlılar, Türklerin saldırı zamanlarını kestirememek bakımından zora girmişlerdi. Ayrıca, Haçlıların yakın temas kurma isteği ve Türk ordularının yüksek hareket kabiliyeti, Haçlı ordularının kendi ağırlıkları altında ezilmelerine sebebiyet vermekteydi. Takip sırasında düzenlerinin bozulması ise, en büyük dezavantajlarıydı.

Haçlılarla karşılaşan Fâtımî orduları, ağırlıklı olarak piyadelerden, Araplar, Berberîler ve Sudan yerlilerinden oluşmaktaydı. Bu ordular okçulara ve orta ağırlıkta donanımına sahip süvari birliklerine dayanmaktaydı. Bunlar yakın temaslarda mızrak ve kılıç kullanmakla birlikte⁹⁴, teçhizatları Haçlılara göre hafif ve Türklerinkine göre ise ağırdı. Dolayısıyla, hareket kabiliyetleri Haçlılara göre daha fazla, Türklerinkine göre ise daha azdı.

Eyyûbiler ise, Frank orduları karşısında, kendi askerî sistemlerinde dikkate değer

⁹⁴Martinez, "Some Notes on the Il-Xānīd Army", s. 133.

değişiklikler yaptılar. Bu değişiklikler özellikle taktik ve donanım sahasında gerçekleşmiştir. Ayrıca ordunun çekirdeği, Türklerden ve Türk savaş unsurlarını benimsemiş yerlilerden oluşmaktaydı. Ordunun esas *ikta*’lı memlûklardan müteşekkil olup, bunlar “ata binme ve ok atmada gayet mahirdiler; vücut muhafazaları bir gömlekle birlikte bir zırh, yuvarlak, boyunluklu fakat güneşliksiz bir miğfer, yine daire şeklinde bir kalkandı.”⁹⁵ Silahları ise yay, mızrak ve kılıçtı. Bunlara ilaveten, paralı askerler ve yardımcı kuvvetler de büyük seferlerde ve Haçlı istilası karşısında kullanılmıştır. Bunlar Türkmenler, Araplar, Deylemîler, Kürtler, Gürcü ve Ermeni feodalleri idi. Arap ve Türkmenler dışındakiler, öncelikle okçu olmakla birlikte, atlı, yaydan daha çok kılıç ve mızrak kullanan birliklerdi. Bunlardan sonra ise, kentlilerden oluşan yaya birlikleri gelmekteydi ki, bunlara *ihdâs*, yani yeni birlikler denmekteydi⁹⁶.

A) Memlûkların Ağır Silahlı Süvari Birlikleri

Memlûklar, askerî sistemlerini selefleri olan Eyyûbîlerden devralarak daha da geliştirdiler. Bunlardan en önemlisi, sultanın artık irsî olarak değil, seçim prensibine göre belirlenmesiydi. Sultan artık askerî elit arasından seçilmiş bir *primus inter pares* idi. *İkta*’ sistemiyle Memlûk ordusu daha düzenli ve iktisadî açıdan daha zengin bir hale gelmişti. Böylece askerler bulundukları *ikta*’larda çok titiz bir eğitime tâbi tutulabilecek-

⁹⁵ H.A.R. Gibb, *The Damascus Chronicle of the Crusaders*, London 1932, s. 33.

⁹⁶ Gibb, *The Damascus Chronicle*, s. 35; 38; Martinez, “Some Notes on the Il-Xānîd Army”, s. 134.

lerdi⁹⁷.

Memlûklar üç ana gruba ayrılmışlardı: Bunların en önemlisi, *el-Memâlik el-Sultâniyye*'dir. Bu birliğin finansmanı, *el-Dîvân el-Müfred* tarafından yapılmaktaydı. Buranın gelirleri *hassa el-şerîfe* denen *hass* topraklara bağlı yerlerden karşılanmaktaydı ve buraların başında İskenderiye gelmekteydi. Bu ordu, Kahire, Dımaşk ve Haleb civarında konuşlandırılmıştı. Bu Memlûklar (*hâsekî*, *hâsekiyye*) kendilerini satın alan veya birliğini oluşturan sultan veya kişinin adıyla anılırlardı⁹⁸. Kumandanlarını kendi aralarından seçer ve onu tahta oturtma çabası içine girerlerdi. *Halka* adlı kısım da daha önceki *el-Memâlik el-Sultâniyye* soyundan gelenlerden oluşmakta ve bunlara *Dîvân el-Ceyş* tarafından maaş ödenmekteydi. Üçüncü kısım da *mustahdimûn* adlı Memlûkların çocuklarından oluşan ve yaygın olarak ihdas edilen birliklerdir. Bunlar da kumandanlarına verilen *ikta*'larla finanse edilmekteydiler. Diğer iki grup disiplinli ve iyi donatılmış ağır piyade iken, *Memâlik el-Sultâniyye* genelde ağır süvari idi⁹⁹.

Bunun yanında İlhanlılar ile ters düşmüş Türkmen ve Arap kabilelerinden tertip edilmiş, hafif süvarilerden oluşan yardımcı kuvvetler de bulunmaktaydı. Bunlar yan ce-

⁹⁷ Memlûk askerinin eğitimi için bkz. Ayalon, David, "Furûsiyya" (In the Mamlûk State), *Encyclopedia of Islam* (Second Edition), Leiden 1965, II, s. 954–955; Hassanein Rabi'e, "The Training of the Mamlûk Fâris", *War, Technology and Society in the Middle East*, (edited by V. J. Parry). London 1975, 153–163 (Çevirisi için bkz. Altan Çetin, "Memlûk Askerinin Eğitimi", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Ağustos 2003, 219–235); D. Ayalon, "Hârb", *Encyclopedia of Islam* (Second Edition), III, s. 184.

⁹⁸ Martinez, "Some Notes on the Il-Xānid Army", s. 135.

⁹⁹ D. Ayalon, "Studies on the Structure of the Mamluk Army - II", *BSOAS*, Vol. 15, no: 3, (1953), 448–476, s. 448.

nahlarda yer alırlar ve 1281’de İlhanlıların artçı birliklerine yaptıkları saldırıda olduğu gibi, kesin darbeleri indirirlerdi. Yine bunlar avcı olarak da kullanılırlardı¹⁰⁰.

Eyyûbîler döneminde başlayan ağır silahlanmaya yönelik eğilim, Memlûklar döneminde iyice artmıştır. Zırh kullanımı, ‘*amûd* veya *debbûs* denilen şok etkisi yapan silahın kullanılması bu döneme rastlar¹⁰¹. Yine önemli bir değişiklik, ordunun etnik yapısında meydana gelmiştir. Ağır süvari taktik ve donanımına alışkın olan Çerkezlerin fazlaca kullanılmaya başlanması, bu yönelimin diğer bir göstergesidir. Memlûk ordusundaki Kıpçaklar ise daha çok atlı-okçu konumundadırlar¹⁰². Sonuçta Memlûk askerleri, sayıca çok daha fazla olan Franklara denk durumdaydılar¹⁰³.

¹⁰⁰ Sir Henry H. Howorth, *History of the Mongols*, (Taipei 1970), III, s. 272. Memlûkların ordularında kullanmış oldukları yardımcı unsurlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. David Ayalon, “The Auxiliary Forces of the Mamluk Sultanate”, *Der Islam*, 65 (1988), 13-37.

¹⁰¹ Vassâf’ın da belirttiği üzere, Memlûklar ok ve mızrak atmada o kadar usta olmayıp, gürz ve kılıçla savaşıyorlardı, bkz. Abdullah b. Fazlullah el-Şîrâzî Vassâf, *Tecziyet el-Emsâr ve Tecziyet el-a’sâr*, Tahran 1269, s. 376; Martinez, “Some Notes on the Il-Xānid Army”, s. 136.

¹⁰² G. T. Scanlon, *A Muslim Manual of War, Being the Tafrij al-Kurûb fi Tadbîr al-Hurûb of ‘Umar Ibn Ibrahim al-Awsî al-Ansarî*, Cairo 1961, s. 123; Memlûk Devleti’nin askerî teşkilâtı hakkında tafsilatlı bilgi için bkz. Altan Çetin, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât*, İstanbul 2007.

¹⁰³ Martinez, “Some Notes on the Il-Xānid Army”, s. 137.

B) İlhanlı Devleti'nin Kurulmasıyla Moğol Askerî Teşkilatında Vukubulan Gelişmeler

Tuli'nin ortanca oğlu olan Hülagu 1217 yılında, Moğolistan'da doğdu. 1249 yılında Tuli'nin en büyük oğlu ve Hülagu'nun ağabeyi Mengü, Moğol tahtına oturmuştu. Devlet içinde otoritesini kurduktan sonra her bir bölgeye tayinler yapmaya başladı. Bu dönemde imparatorluğun iki ucunda, yani Batıda İran ve Ön Asya, Doğuda da Çin'de karışıklıklar mevcuttu. İran ve Ön Asya'da görevli Çurmagun ve Baycu Noyanlar, İsmâîlîler ve Halifelik karşısında başarısız kalmışlar; bunun sonucunda da sık sık hanlık katma elçiler göndererek yardım istemişlerdi. Bunun üzerine Han Mengü, buralara birer şehzâde göndererek karışıklıklara bir son vermeyi tasarladı. Kardeşleri arasında Kubilay ve Hülagu'yu, liderlik yeteneklerine sahip olduklarından, bu sorunlu yerlerde görevlendirmeyi kararlaştırdı¹⁰⁴.

1252 *kurultay*ında alınan karara göre, Kubilay Çin ve Tamgaç'a sahip olurken, Hülagu'da Ceyhun'dan başlamak üzere Irak, Azerbaycan, Gürcistan, Anadolu, Suriye ve Mısır'a kadar olan ülkelerinin *ilhanı* olarak tayin edildi. Ardından ordu temini için doğu ve batıda bulunan her on Moğol askerinin ikisi, Hülagu'nun emrine tahsis edildi. Mengü Han, Hülagu'yu Yakın Doğu'ya gönderirken *Hıtay*'a, yani Çin'e elçiler gönderilmiş, mancınıkçı¹⁰⁵ (*mancinikî*) ve ileride ele alacağımız üzere, *neffâte* operatörler talep edilmiştir¹⁰⁶. Bundan sonra Hülagu, adamlar göndererek ordunun geçeceği ve geçmesi muh-

¹⁰⁴ İlhan Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara 1995, s. 152-153.

¹⁰⁵ (منجنيقي)

¹⁰⁶ Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 975; Ebülferec, *Tarihi Muhtasarüddüvel*, s. 26.

temel olan yerlerdeki meralar ve otlakları koruma altına aldırdı. Türkistan. Horasan, Gürcistan ve Anadolu'nun da dâhil olduğu yerlerde, ot *yasak* madde oldu. Azerbaycan'da bulunan Baycu ve Çurmagun noyanlara haber gönderilerek askerleri ile beraber Anadolu'ya girmeleri istendi. Moğol ordusunun geçeceği ve konaklayacağı yerlerde iaşenin karşılanması için her yere elçiler gönderildi. Ordu'nun geçeceği menziller tespit edilerek, bunlara atlar ve kımız dahil her türlü yiyecek ve eşya kondu. Yolların güzergâhındaki nehir ve dereler üzerine köprüler yaptılar. Köprü kurulamayan yerlere de kayıklar kondu. Moğollar için yapılan bütün bu hazırlıkları gören ve Hülagu'nun hareket etmekte olduğunu duyan İran ve Ön-Asya ülkeleri halkında huzursuzluk ve rahatsızlıklar başlamıştı¹⁰⁷.

Moğolistan'da büyük bir ordu toplanmış, şehzâde ve noyanların görev yerleri belirlenmiş, askerler onluk sisteme göre tanzim olmuştu. Sonunda Nayman Kitbuka Noyan 12.000 kişilik öncü kuvvetin komutanı olarak 1252 baharında yola çıktı. Hülagu, 1253 başında ordugâha geldi ve bir yıl burada bekledikten sonra, 1254 yılı Ocak'ta hanın yarlığı ile yola çıktı. Yanında büyük hatunlar Dokuz ve Olcay, çocukları Abaka ile Yeşmut vardı. Önlerinde ise diğer şehzadeler Bulagay ve Tutar gidiyorlardı. Toprakları üzerinden geçerken de Türkistan ve Mâverâünnehr hâkimi Mesud Bey, huzura gelerek bağlılık gösterdi. 1254 yazını Türkistan'da geçiren Hülagu, aynı yılın güzünde harekete geçti ve 1255 Eylülünde Semerkand yakınlarına ulaşarak burada konakladı. Hülagu yaklaşık kırk gün burada kaldı. Buradan Horasan'a geçti, Emîr Argun ve Horasan'ın ileri gelenleri huzura gelerek hediyeler sundular. Hülagu Horasan'da bir ay kaldı. Bura-

¹⁰⁷ Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri*, 153–154.

dan İran ve Ön Asya'daki sultan ve meliklere haber göndererek, onları huzuruna çağırdı. Bu davete icâbet edenler arasında Türkiye Selçuklu Sultanı İzzeddin ve kardeşi Rükneddin'de bulunmaktaydı¹⁰⁸.

1256 başında ordusunun başında tekrar harekete geçen İlhan Hülagu, Ceyhun'u kayıklardan kurdurduğu seyyar bir köprüyle geçti ve Belh'in 60 km. batısındaki konakladı. O, burada fazla kalmak istemiyordu. Ancak ânîden bastıran kar, buna engel oldu ve uzun süre beklemek zorunda kaldı. Bu süre zarfında Emir Argun'un kendisi için yaptırdığı softan enfes bir çadırda vakit geçiren Hülagu, aynı çadırda da İran, Anadolu ve Suriye hükümdarı olarak tahta oturdu. Reşidüddin'e göre yanında hatun, şehzade, emir ve ileri gelenlerden bir topluluk bulunuyordu. Cülûs merâsimi dâhilinde ilhan, toy verip eğlence tertip ettirdi¹⁰⁹.

Hülagu, 1254 tarihinde Mengü Han'ın başkentinden ayrıldığında beraberindeki ordu, teçhizat ve taktik bakımından Cengiz'in fetihlerde kullandığı ordudan pek de farklı değildi. Ordu, işgal bölgelerinden askere alınmış kişiler (*haşerî*) veya Moğol aristokrasisine tâbi askerlerden müteşekkildi. Askere alma, her on kişilik aileden iki kişi talep edilmesi temeline dayanıyordu. Bu askerler kadınları, çocukları, yaşlıları ve köle ve hayvanlarıyla birlikte hareket etmekteydiler. Kısacası bu ordu Moğollar ile diğer bozkır kavimlerinden oluşmaktaydı ve ilk zamanlardaki kabilesel yapısını korumaktaydı. Hülagu'nun ordusu, daha önce buraya gönderilmiş Baycu ve Çurmagun'un *yezek* kuvvetleriyle birleşti. Bu ordular İran, Kilikya, Kafkaslar ve Kuzeydoğu Anadolu'da yerle-

¹⁰⁸ Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri*, s. 154–155.

¹⁰⁹ Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri*, s. 155–156.

şik durumdaydılar¹¹⁰. Keşmir’de Batir Bahadur kumandasındaki ordu da Hülâgu Han emrine geçti¹¹¹.

İlhanlıların taktik ve teçhizat bakımından kendilerini değiştirmelerinin, ağır süvari taktikleri ve teçhizat yapısını benimsemelerinin birçok sebebi bulunmaktadır. Fakat bu değişim ve adaptasyonun en önemli sebebi, en büyük ve güçlü düşmanları Memlûklar ile baş edebilme zorunluluğuydu. Memlûkların sahip oldukları ağır donanım, taktik ve teknik, İlhanlıları etkileyecek ve değiştirecektir¹¹². İlhanlılar’ın Memlûklar ile olan mücadelesinin iki temel sebebi vardı: Birincisi, Moğolların Suriye ve Mısır’a inme istekleri, ikincisi ise Memlûkların Anadolu, Kilikya ve Irak ile ilgileniyor ve nüfûzlarını burada genişletmek istiyor olmalarıydı¹¹³.

¹¹⁰ Martinez, “Some Notes on the Il-Xānīd Army”, s. 146.

¹¹¹ Howorth, *History of the Mongols*, III, s. 96.

¹¹² Memlûklar, İlhanlıları taktik ve donanım bakımından değiştirmeye ve kendisine benzemeye zorlarken kendisi de aslında Cengiz yasasında müşahhas hale gelmiş Türk-Moğol savaş geleneğini ordusunda tatbik etmekteydi. Poliak’ın ifadesine göre, Memlûk ordusunda askerlikten muafiyet anlamına gelen *tarhanlık* ve askerî birimler demek olan *halka*, öncelikle Orta Asya Türk sonra da Cengiz Yasası tesirinde oluşmuş müesseselerdir, bkz. A. N. Poliak, “The Influence of Chingiz-Khān’s Yāsa upon the General Organization of the Mamlūk State”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, Vol. 10, No. 4 (1942), 862–876, s. 869–873.

¹¹³ 1281 yılı İkinci Hums Savaşı’na kadar Memlûk-İlhanlı mücadelesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Reuven Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks: The Mamluk-Īlkhānīd War, 1260–1281*, Cambridge 1995. Moğolların Memlûklar ile olan mücadelesinde, Moğolların sahip olduğu *Dünya hâkimiyeti mefkûresinin* de büyük bir olduğu ve Memlûkların bu mefkûre önünde en büyük engeli oluşturdıkları da unutulmaması gereken bir husustur, bkz. Reuven Amitai-Preiss,

Moğolların Memlûklar ile olan mücadelelerinde başarısız olmalarına sebep olan etkenler nelerdir? Öncelikle Moğollar ile Memlûkların karşı karşıya geldikleri sahanın özellikleri, başlıca âmillerdir. Yukarı Fırat bölgesi dağ sıraları ve platolarla, yıllık veya mevsimlik nehir ve akarsularla, sulama kanallarıyla, surlarla çevrili şehirlerle, kalelerle, müstahkem kervansaraylarla kaplıydı. Ayrıca Suriye otlaklarının, insan yığınları yanında gelen at *yılıkları* ve küçükbaş hayvan sürülerine yeterli gelmeyişi önemli faktörlerdi. Tüm bunlar, hafif süvari için hayatî önem taşıyan hareket kabiliyetini kısıtlayan etkenlerdi. Herhangi bir ağır süvari birliği ile karşı karşıya geldiklerinde, Asyalı kavimlere özgü bozkır taktiklerini uygulayamamakta ve saldırıya karşı koymaktan başka bir çareleri kalmamaktaydı¹¹⁴. Gazan Han'ın 1300 ve 1303'teki Suriye'yi ele geçirme teşebbüslerinin ikincisi ve üçüncüsü, arazinin yağışlar sonucu su baskınına uğraması ile kuvvetlerin hareket kabiliyetlerinin engellenmesi yüzünden başarısız olmuştur¹¹⁵.

Diğer sebep ise, şehir ve kasabalarda dâimî garnizonlar bulundurma zorunluluğuydu. Bu görev için genelde Moğollar, daha çok ise Asya bozkırlarından onlarla birlikte gelmiş olan Türkler tercih edilmişlerdi. Bu durum, alışageldikleri süre avları ve diğer askerî talimlere iştiraklerini engellemiş, bu da mevcut taktik, yeteneklerini kaybetmele-

“Mongol Imperial Ideology and the Ilkhanid Wars against the Mongols” *The Mongol Empire & Its Legacy*, (eds. Reuven Amitai-Preiss & David O. Morgan) Leiden 2000, 57–72.

¹¹⁴ Ayn-ı Câlût Savaşı'nda, o tarihe kadar ciddi bir yenilgi almamış olan Moğolların başarısız olmalarının askerî, donanım, coğrafi ve demografik sebepleri için bkz. Jr. J. M. Smith, “Ayn Jâlût: Mamlûk Success or Mongol Failure?” *Harvard Journal of Asiatic Studies*, XLIV, 2 (1984), 307-345.

¹¹⁵ Howorth, *History of the Mongols*, III, s. 455, 417; Martinez, “Some Notes on the Il-Xānid Army”, s. 147.

rine yol açmıştır. İlhan Hülagu, eğer sahip olduğundan daha kalabalık bir orduya sahip olsaydı, belki de Suriye ve Mısır'ı yeni taktikleri benimsemeksizin ve ağır donanımlı süvariye ihtiyaç duymaksızın ele geçirebilecekti. Ama, onun insan kaynağı da sınırlanmıştı. 1250'den sonra Moğol birliğinin parçalanmasının ardından, Gürcistan, Azerbaycan ve Errân'ı elinde tutan Altın Orda ve Horasan ile kuzey Hindistan'a hâkim Çağataylılar ile olan mücadele; bunlara hizmet eden Nikuderîler ve Karaunasların faaliyetleri yüzünden İlhanlılar, kuzey ve doğu sınırlarında sürekli olarak bol miktarda asker bulundurmamak mecburiyetinde idiler. 1260'taki Ayn-ı Câlût yenilgisi de İlhanlı ordusunu sayısal olarak oldukça yıpratmıştı. Takip eden yıllarda, Altın Orda ve Çağataylı hanlıkları ile olan mücadeleler sırasında da asker sayısı iyice azalacaktı¹¹⁶.

Ayrıca, İlhanlı ordusunun en büyük insan kaynağı olan Asya stepleri yolunun Çağatay Hanlığı tarafından kesilmesi, İlhanlıları iyice zor duruma sokacaktı. Bu yüzden, oluşan insan kaynağı açığını kapatmak üzere, Gazan Han'ın tacirlerden köle (*gulâm*) satın aldığını biliyoruz¹¹⁷. Bu durum, ağır süvari taktiklerinin benimsenmesinde diğer bir âmil olacaktı; zira sayısal olarak azalan ordu, ancak bu ağır taktikler benimsenerek daha etkin bir hale getirilebilirdi. Bu benimseme ve adaptasyon süreci 1269 yılında, Abaka Han tarafından Çağataylılara karşı kullanılmak üzere hızlandırılmıştır¹¹⁸.

Yeni taktiklerin benimsenmesinde diğer bir âmil, Hülagu Han ve halefleri ile iş-

¹¹⁶ Howorth, *History of the Mongols*, III, s. 151; 228; Martinez, "Some Notes on the Il-Xānid Army", s. 148.

¹¹⁷ Karl Jahn, *Geshichte Gāzān Hān's aus dem Ta'rīh-i Mubārak-i Gāzānī des Rašīd al-Dīn Faḍlallāh b. 'Imād al-Daula Abūl-Hair*, London 1940, s. 312.

birliği yapmış olan Levant Hristiyan ağır süvari ve piyade birlikleriyle koordinasyon sağlama zorunluluğuydu. Bunlar Küçük Ermeni Krallığı, Gürcistan Krallığı, Kıbrıs Krallığı, Trablus Prensliği, Antakya Prensliği, Kudüs Krallığı idi¹¹⁹. Bu iki ordu, İlhanlıların onlara biçtiği rol çerçevesinde, sınırları korumakla sorumluydular: Ermeniler Anti-Toroslar ve Amanoslar bölgesini; Gürcüler ise Kafkaslar ve Derbend sınırını koruyacaklardı¹²⁰.

İlhanlı ordusunun başlangıcından itibaren geçirmiş olduğu evreleri, adaptasyon sürecini, teşkilât, donanım ve stratejide uğradığı değişiklikleri daha kolay anlayabilmek için İlhanlıların dört önemli savaşını incelemek faydalı olacaktır: Herât Savaşı (1269); Birinci Hums Savaşı (1280/81); İkinci Hums Savaşı (1299/1300); Gîlân'ın Fethi (1307)¹²¹.

1) Herât Savaşı (1269)

Bu savaşın yapıldığı tarih itibariyle, Hülagu'nun İran'a gelişinin on beşinci yılı dolmuş ve İlhanlı ordusunda değişim süreci başlamıştı. Şimdi bu değişime, Herât yakın-

¹¹⁸ Martinez, "Some Notes on the Il-Xānid Army", s. 149.

¹¹⁹ Martinez, "Some Notes on the Il-Xānid Army", s. 149.

¹²⁰ Howorth, *History of the Mongols*, III, s. 271.

¹²¹ Burada Ayn-ı Câlût Savaşını ele almayışımızın sebebi, savaşa katılan Moğol birliğinin, Ketbuğa komutasında küçük bir kuvvet olmasıdır. Moğol ordusunun büyük kısmı Hülagu emrinde, Mengü Han'ın ölümü münâsebetiyle Karakurum'a doğru yola çıkmıştı. Dolayısıyla savaşa katılan birlik, İlhanlı ordusu karakteristiğini yansıtmamaktadı.

larında¹²² 1269 yılında İlhan Abaka ile Çağataylı Barak arasında meydana gelen savaşı değerlendirerek tanık olacağız. Bu savaş hakkında Reşîdüddin, Vassâf, Gürcü kroniği bilgi vermekte, en geniş ve tafsilatlı bilgiyi ise Seyf Herevî'nin *Tarih-nâme-i Herât* isimli eseri sunmaktadır¹²³.

Savaşın ayrıntılı bir biçimde incelenmesinden şu sonuçlara ulaşılmaktadır: Karşılaşan İlhanlı ve Çağataylı ordularının sayısı, bu dönem ordularında olduğu gibi oldukça fazla idi. Çağataylı ordusu, İlhanlı ordusundan sayıca daha fazladır. Çağataylı ordusunun mevcudu 90.000 ve İlhanlı ordusunun mevcudu ise 70.000'dir.

Çağataylı ordusunun yaklaşık yüzde beşi, yani 1.000 (*nâmdâr*) asker zırhlı durumda olup İlhanlı merkezini zorlayacak durumdadır. Geri kalanlar sıradan göçebe tarzında, hafif okçu birliklerdir¹²⁴. Vassâf, Barak'ın ok atma alışkanlığını da bir rivayetle belirtir¹²⁵.

İlhanlı ordusunun ağır teçhizatlı kanadını, *uluğ* unvanlı kumandanın yönettiği Gürcü, Kartli Kaheti hükümdarı David sağlamaktaydı. İlhanlı ordusunda Gürcülere ilaveten muhafız sınıfı da ağır donanımlı olup öncelikle mızrakla savaşılmaktaydılar. İlhanlı ordusunda *arbalet* kullanan en azından bir birlik bulunmaktadır. Mesela, Haccâc'ın ku-

¹²² Abaka, Barak ile yapacağı savaş için (1269) Emîr Toğuz'a uygun bir savaş meydanı seçmesini emretmiş, o da dağ eteğinde olan ve önünde Karasu Nehri'nin aktığı *geniş bir düzlüğü* seçmişti, bkzn. Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 1082.

¹²³ Savaşın ayrıntısı için bakınız, Seyf bin Muhammed Ya'kub el-Herevî, *Tarih-nâme-i Herât*, (tas. Gulammirzâ Tabâtabâi Mecd), Tahran 1383, s. 347 vd.

¹²⁴ Martinez, "Some Notes on the Il-Xânid Army", s. 154.

¹²⁵ Vassâf, *Tecziyet el-Emsâr*, s. 74.

manda ettiği Kirmân ordusu böyle bir birliktir.

Savaş, Herât dışında bir mevkide gerçekleşmiştir. Burada binalar, kaynaklar, su kuyuları, tepeler ve çukurlar bulunmaktaydı. Anî bir çekilme gerektiğinde, bu durum Çağatay ordusu için kendisinden daha ağır bir donanıma sahip olan İlhanlı karşısında menfî bir sonuç doğuracaktı¹²⁶. Savaşın sonucunu İlhanlı ağır teçhizatlı süvari birliği belirlemiştir. Çağatay ordusu merkezin ileri kısmını bozunca, merkezde (*kol/kalb*) bulunan Abaka, Gürcü kralının da yardımıyla hamleleri savuşturmuş ve sonunda Çağatay ordusunu yenmiştir. Abaka Han iki gün boyunca düşmanı takip etmiş, fakat geleneksel, sahte ricât tuzağına düşmemek için ona kasten yetişmemiştir. En sonunda ikinci bir muharebe olmuş ve Abaka Han tekrar kazanmıştır¹²⁷.

Herât Savaşı, ağır donanımlı süvari merkezli bir ordu olma yolunda değişim gösteren ve mızrak kullanan İlhanlı ordusu ile seçkin bazı birlikleri yanında genel olarak göçebe kalmış Çağataylı atlı-okçularının bir karşılaşmasıdır. İlhanlı ordusunun nispeten ağır teçhizata sahip oluşu, sulama kanallarının yoğun bir şekilde bulunduğu ve süvari hareketlerinin engellendiği bir savaş alanında, ona üstünlük sağlamıştır¹²⁸.

¹²⁶ Bu durumu açıklayan malûmât için bakınız, Herevî, *Tarih-nâme-i Herât*, s. 342.

¹²⁷ Herevî, *Tarih-nâme-i Herât*, s. 342; Vassâf, *Tecziyet el-Emsâr*, s. 73; Howorth, *History of the Mongols*, III, s. 236; Martinez, “Some Notes on the Il-Xânid Army”, s. 155.

¹²⁸ Martinez, “Some Notes on the Il-Xânid Army”, s. 156.

2) *Birinci Hums Savaşı (1281)*

Bu savaşın görgü tanıkları, savaşı benzer şekillerde tanımlamaktadırlar. İlk olarak, Kilikya Ermeni krallığında Grigos Senyörü Hetum, savaş hakkında şunları söylemektedir:

“Uygun zaman geldiğinde Abaka Mısır topraklarına girdi. İlk olarak kardeşi Mangodamor’u (Mengü Temür) otuz bin askerle Suriye krallığını ele geçirmesi için yolladı. Arkasından da kendisinin geleceğini söyledi. Ayrıca şunları da ekledi: Eğer sultan karşılarına çıkarsa, kahramanca savaşınlar ve eğer karşılarına çıkmaz ise toprakları ve şehirleri ele geçirsınler, ardından Hristiyanları korumak üzere geri dönsünler. Mangodamor 30.000 atlı ile yanında Ermeni kralı (III. Leon) olduğu halde yola koyuldu.

Yaz geçtiğinde Mangodamor ve Ermeni kralı, *Seracenlerin* topraklarına girdiler; buraları tahrip ederek hükümdarlığın orta yerinde bulunan Hums’a kadar ilerlediler. Bu şehrin önünde güzel bir düzlük vardı ve Sultan tüm gücü ile hazırды. *Seracenler* bir tarafta, Hristiyanlar bir taraftaydı ve *Tatarlar* savaşı idâre ediyorlardı. Ermeni kralı sağ kanattaydı ve kendi karşısında bulunan sol kanattaki *Seracenleri* Hums şehri etrafında kovaladı. *Tatar* kumandanı Halinak (Alinak) ise, kendi karşısında bulunan *Seracenlerin* sağ kanadını dağıttı ve Kara isimli köye kadar kovaladı. Fakat ardından Mangodamor, savaş meydanında beklerken bedevilerden korkunç bir birliğin üzerine doğru ilerlediğini gördü. Hiçbir sebep yokken savaş meydanından ayrıldı ve bu yüzden Ermeni kralı kendi kumandanlarını yalnız bıraktı. Onlar da düşman karşısında başarısız oldular. Sultan, *Tatarların* ayrıldıklarını görünce 4.000 askerle hemen geri geldi.

Ermeni kralı, harekâtından dönüp Mangodamor'u yerinde bulamayınca çok üzül-
dü. Ardından, onu takip etti ve o da oradan ayrıldı. Alinak meydanda iki gün efendisi
Mangodamor'u bekledi. Onun ayrıldığını öğrenince atlandı ve adamlarıyla orayı terk
etti. Böylece, Mangodamor'un hatası yüzünden kazanılabilecek bir savaş kaybedildi.
Tatarlar kendi ülkelerine döndüler. Ermeni kralı bu yenilgiden çok muzdarip oldu. Dö-
nüş sırasında *Seracenlerin* yaşadığı yerlerden geçtiler ve ordusunun büyük bir kısmı yok
edildi.”¹²⁹

Fars kaynaklarının ilki, yani Reşîdüddin ise savaştan şu şekilde bahsetmektedir:

“Ordular, Receb'in 14'ü, Perşembe günü Hums yakınlarında karşılaştılar. Safla-
rın uzunluğu dört fersahtı. Mazuk Aka ve Hindukur'un birliği sağ kanatta (*meymene*),
Alinak, Taycu Bahadur, Şehzâde Hülagu ve Kara Bukay sol kanatta (*meysere*) idiler.
Türkler (Selçuklu birlikleri) okları yağdırdılar. (*Türkân tîr-bâran kerdend*) ve Mısırlılar
ile Şamlılardan çok kişiyi yaraladılar. Ardından Alinak, saldırıya geçerek düşmanın sağ
kanadını Hums kapılarına kadar sürdü. Onlar da topyekun Moğol merkezine (*kalb*) hü-
cum ettiler. Burada daha önce böyle çetin bir savaş görmemiş olan Mengü Teymur, ku-
mandanlardan Tegne ve Doladay bulunmaktaydı. Bunlar korkuya kapıldılar ve bir ricat
ettiler. Moğollardan birçoğu öldürüldü¹³⁰.

¹²⁹ R. Bedrosian, *History of the Tartars* (The Flower of Histories of the East) compiled by
Het'um the Armenian of the Praemonstratensian Order, (Ph.D. Dissertation Columbia
University), Columbia 1979.

<http://rbedrosian.com/hetum4.htm>; Martinez, “Some Notes on the Il-Xānīd Army”, s. 159 vd.

¹³⁰ Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 1116–1117.

Farsça kaynaklardan ikincisi olan Vassâf ise şunları söylemektedir:

“Mengü Temur’un ordusunda sağ kanatta yer alan Alinak ve Ayacı, süratle Mısır askerlerinin sağ kanadına saldırdı. Yılan diline benzeyen kılıçlarını çektiler, gürzlerini fil hortumu gibi kaldırdılar... Mısır ordusunun sol kanadı dağıldı. Hedefleri şaşmaz Bedevî okçular ve mızrakçılar toplanarak Moğol ordusunun merkezine hücum ettiler. Mengü Temur’un birlikleri büyük bir kıtale uğradı; o dayanamadı ve şehzâde Kurumşi ile birlikte kaçma yolunu seçti. Mengü Temur anîden bir ok ile vuruldu... Ardından Şam ve Mısır’ın kahraman orduları Moğolları bilenmiş mızraklarına geçirdiler¹³¹.”

İbn Furât ise bu savaş hakkında şunları söylemektedir:

“Muzaffer İslam ordusu, savaş için hazırlandı... Savaş Restân ve Asi nehri arasında, otlakların kesiştiği bir yerde vukû buldu. İki taraf, sabahın erken saatlerinden ertesi günün akşamına kadar birbirlerine vahşice saldırdılar. İlk olarak düşmanın sol kanadı, Müslümanların (Mısır ordusunun) sağ kanadına saldırdı. Müslümanlar yerlerinde kaldılar, fakat *Tatarların* sol kanadı dağıldı ve Mengu Temur’un bulunduğu merkeze geri dönmek zorunda kaldılar. Müslümanların sol kanadına gelince, *Tatarların* sağ kanadı burayı vurmuş, atlı birlikleri dayanamamış ve sol kanat gibi bozularak merkeze çekilmek zorunda kalmıştır. Ardından Memlûk sağ kanadı düşmana saldırmıştı. Bu sırada İsa b. Muhennâ da kendi bedevileri ile gelmiş, dirençleri tekmil olmuş ve böylece *Tatarlar-*

¹³¹ Vassâf, *Tecziyet el-Emsâr*, s. 89 vd; Martinez, “Some Notes on the Il-Xānid Army”, s. 161.

dan çok kişi öldürölmüştür¹³².

Bu savaşta Memlûk askerlerinin sayısı 50.000 iken, Moğol askerlerinin sayısı 80.000 ilâ 100.000 arasındadır. Bunların yaklaşık yarısı Moğol ve diğeri yarısı da Gürcü, Rum, Ermeni ve Franklardan müteşekkildi. Rum askeri, büyük bir ihtimalle Selçuklu ve onların Ege uçlarındaki göçebe yardımcı birlikleri ve Danişmendli Beyliğinin dağılmış birlikleriydi¹³³. Danişmendli birlikleri haricinde diğeri Türkmen birlikleri, hafif süvari olup, Danişmendliler Ermenilere, Gürcülere, Trabzon Rum İmparatorluğuna ve Haçlılara karşı uzun süre savaştığından nispeten ağır bir donanıma sahipti¹³⁴. Franklar, Markab Kalesi'nde bulunan Hospitallerden küçük bir gruptu ve Ermeni kralı kumandasında savaşa iştirak etmişlerdi. Tripoli kontu VIII. Bohemund ve Kıbrıs kralı III. Hugh da Moğollara iştirak etmek istemişler, fakat Memlûk savunmasını aşamadıklarından başaramamışlardır. Akre Krallığı, 1272 yılında Memlûklarla yapılan on yıllık barış antlaşmasına binaen Moğollara iştirak etmemişlerdir¹³⁵. Gürcüler, Franklar ve Ermeniler, Moğolların sağ kanadında yer almışlardır¹³⁶. Burada, Moğol ordusunun ikiye ayrılmış olması dikkati çekmektedir: Birinci ordu Abaka Han kumandasında Memlûk kalelerini düşürmeye çalışırken, ikinci ordu ise Dimaşk'a doğru ilerleyerek Memlûk ordusunun Suriye

¹³² Muhammed b. 'Abdurrahim b. Ali ibn el-Furât, *Tarihu İbn Furât*, (tas. C. K. Zurayk), Beyrut 1942, VII, s. 216 vd; Martinez, "Some Notes on the Il-Xānid Army", s. 162.

¹³³ Kerîmüddin Mahmûd-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (çev. Mürsel Öztürk) Ankara 2000, s. 134 vd; Martinez, "Some Notes on the Il-Xānid Army", s. 163.

¹³⁴ Martinez, "Some Notes on the Il-Xānid Army", s. 163.

¹³⁵ G. Hill, *History of Cyprus*, Cambridge 1948, II, s. 175 vd.

¹³⁶ Howorth, *History of the Mongols*, III, s. 270 vd.

garnizonu ile çatışmıştır¹³⁷. Nisbeten daha ağır donanımlı birlikler, bu ordunun emrine verilmiştir. Moğol ordusunun tamamının ağır zırhlarla donanması imkânsızdır. Aksarayî ise Mangü Temür idâresindeki tüm askerlerin *tam donanımlı* olduklarını söylemektedir¹³⁸.

Reşîdüddin ve Hetum bu savaşı tasvir ederlerken, Alinak'ı ordunun sağ kanadına yerleştirmişlerdir. Fakat Alinak sol kanattadır. Bunun sebebi, Alinak'ı Memlûklar tarafından şiddetle yenilen tarafta göstermek istemeyişleridir.

Savaşın analizine gelince, ilk olarak bu savaş, İlhanlı ordusunun orta ağır donanımlı süvariden ağır donanımlı süvariye geçişi aşamasında gerçekleşmiştir. Hafif süvari okçuları iki tarafta da önemli rol oynamışlardır. İkinci nokta, savaşın sonucu karışıktır: Moğol sağ kanadı saldırarak Memlûkların sağ kanadını bozmuştur. Burada Türkmen okçuların büyük rolü vardır. Yine burada Memlûklardan daha ağır donanıma sahip Ermeni ve Gürcülerin, Danişmendli Türkmenlerinin payı büyüktür¹³⁹. Sol kanat ise düşmanı sarmış, fakat Memlûk süvarilerinin ve yardımcı bedevî kuvvetlerinin ok saldırısına dayanamayıp çözülmüştür. Üçüncü nokta: Moğolların, piyadelerin varlığı sebebiyle Memlûk ordusunun merkezine saldıramamalarıdır. Tüm bu üç nokta, tüm ağır donanım gelişmelerine rağmen, Moğol ordusunun hâlâ Memlûk ordusundan donanım bakımından geride olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır. Memlûk ordusu bu savaşta, sayıca Moğol

¹³⁷ Martinez, “Some Notes on the Il-Xānid Army”, s. 163.

¹³⁸ “Pencâh hezâr merd-i tamâm-berg ez leşger-i Moğol”, Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 105/134.

¹³⁹ Martinez, “Some Notes on the Il-Xānid Army”, s. 164.

ordusunun yarısı kadardır veya daha azdır. Dördüncü nokta ise, Moğolların, Selçuklu uzman okçu süvarilerini istihdâm ederek okçu sınıfını ağır donanımlı hale getirmesidir. Tüm bunlardan, artık Moğol ordusunun orta ağırlıktaki donanımdan tam ağır donanıma geçmek üzere olduğu anlaşılmaktadır¹⁴⁰.

3) İkinci Hums Savaşı (1299)

İkinci Hums savaşı sonucu bakımından açık bir savaştır. Gazan Han ve Sultan Kalavun'un oğlu Melik el-Nâsır, seçkin birlikleriyle karşı karşıya gelmişlerdir. Gazan, rakibine göre daha tecrübeli ve mantıklı bir durumda ve ordular, Moğol ordusu biraz daha fazla olmakla birlikte sayıca birbirine yakın durumdadır. Moğol ordusu bu savaşta üstün bir başarı sağlayarak Memlûk ordusunu bozmuş, fakat takip etme ve kalan birlikleri yok etmede başarısızlık gösterdiğinden kazanılan topraklar, yeniden toparlanan Memlûk ordusu tarafından kısa süre sonra geri alınmıştır. Bunun sebebi olarak Martinez, Moğolların kendi toprakları ile olan bağlantı ve destek yoksunluğu yüzünden düşmüş oldukları zayıf durumu göstermektedir¹⁴¹. Savaş sonucunda toprak yerine zengin silah ve zırh ile birlikte Memlûk sultanının Birinci Hums savaşından elde ettiği ve Suriye şehirlerinden topladığı ganimetler ele geçirilmiştir.

Savaş iki ağır donanımlı süvari ordusu arasında olmuştur. Savaş hakkındaki bilgileri, savaşın görgü tanığı olan ve en iyi şekilde tasvir eden Reşîdüddin ile Vassâf'tan

¹⁴⁰ Martinez, "Some Notes on the Il-Xānid Army", s. 165.

¹⁴¹ Martinez, "Some Notes on the Il-Xānid Army", s. 168.

almaktayız. Reşîdüddin'in tasviri, strateji ve olayların sırası bakımından daha dikkate değerdir:

“Gazan Han, düşman yezekinin ilk görüldüğü yer olan Selemîye'ye doğru ilerleme emrini verdi. İslam sultanı, ordusunu savaş için düzensiz ve talimsiz gördü. O alışıldık, her zaman gelen ilham üzerine, savaş için yer seçmek ve düşman hakkında bilgi toplamak üzere *bahadurlarıyla* (seçkin birlik) birlikte atlandı ve yola çıktı. Anîden, ‘düşman karargâha ulaştı’ şeklinde bağırılmasını emretti. Askerler aceleyle işe koyuldu, silahlarını ve zırhlarını kuşanarak savaşa hazır hale geldiler. Bunlar olduktan sonra Emîr Çoban, düşmanın gelmediğini, bunun sahte bir ikâz olduğunu, düşmanın hakikaten ulaşması durumunda tetikte ve hazır olmaları için yapıldığını söyledi.

Gazan Han, Mengü Temür tarafından yapılan 1280 yılı Suriye akınındaki sınıra gelip yerleştiğini fark etti. Bunun üzerine Gazan Han, kendi adamları için iyi bir mevki, Memlûklar için kötü bir mevki seçti. Böylece onların planları boşa çıkacaktı. Onlar ile doğrudan karşılaşmayı değil, onların sağ kanadına denk gelen sol kanadını kullanmayı tercih etti. 27 Rebiü'l-evvel 699 Çarşamba günü Hums şehrine 3 *fersah* (15 km) uzaklıkta bulunan dar bir nehrin kenarında durdular ve Gazan Han sol kanadına 3 günlük sularını tedarik etmeleri emrini verdi. Çöl yolunu takip ederek düşmanları arkadan yakalamak niyetindeydi. Düşmanları bu tarafa gelmek zorunda kalacaklarından düzenleri bozulacaktı. Askerler su almak ile meşguldüler, bunu gören Memlûklar, Moğolların kaçabilmek için sol kanat ile yan saldırı yapacaklarını sandılar ve savaşın Perşembe günü

olacağını düşündüler. Bunun üzerine hep beraber atlandılar¹⁴².

İslam Padişâhı Gazan düşman ordusunun geldiğini öğrenince, tüm askeri ile birlikte iki rekât namaz kıldı. Ardından atlanarak, beraberinde ne kadar askeri varsa alıp düşmana doğru ilerledi. Sağ kanadın önünde Emîr Mulay vardı, ondan sonra Emîrzâde Satılmış, ondan sonra Emîr Kutluğşâh, ondan sonra Yemen ve Mürted vardı. Her birisi *tümenin*in başındaydı. *Kalbde*, heybetli bir dağ gibi İslam Padişâhı bulunmaktaydı. *Kalbin* önünde (*mukaddeme-i kalb*) emîrler, Çoban ve Sultan vardı: Çoban sağda ve Sultân solda idi. *Kalbin* sağ tarafında Acu Şukurçı'nın oğlu Tuğrulçe vardı. *Kolun* hemen arkasında *evoğlanân* (saraya ait birlikler), onlardan sonra *tümeni*yle birlikte İlbasmış, ondan sonra Çiçek, ondan sonra Alinak'ın oğlu Kurmişi, hepsinin arkasında Kurbuka Bahadur bulunmaktaydı ve o, *sâke* (artçı) idi¹⁴³.

Askerin hepsi ata bindikten sonra düzenleme (*yasamişi*) yapıldı ve savaşa girildi. Şamlılar sayı ve teçhizatlarına çok güvenmekteydiler. Fakat bilmiyorlardı ki, ayakları yılanın kuyruğunda ve elleri ateşin başındaydı. Kutluğşâh, Şamlılar şaşırırsın ve Padişâh (Gazan) kendi yanında sansınlar diye davul çaldırdı. Bunun üzerine hepsi birden oraya hücum ettiler ve *hezâre-hezâre* (biner biner) geldiler. Safı parçaladılar ve *bahadurları* safdışı bıraktılar. Bu emîrin *tümen*indeki askerlerin çoğu yaralandı veya öldü. O, yanındaki bir grup süvari ile sultana katıldı. Mısırlılar, Mengü Temür zamanındaki gibi İsa b. Muhennâ emrindeki beş bin Arap süvarisi ile tuzak kurdular. Bunu öğrenen Sultan,

¹⁴² Raşîd al-Dîn, *Ta'rîh-i Mubârak-i Gâzânî*, s. 126.

¹⁴³ Raşîd al-Dîn, *Ta'rîh-i Mubârak-i Gâzânî*, s. 127; A. G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, (çev. İlyas Kamalov) İstanbul 2005, Sebastatsi Vekâyinâmesi'nden, s. 60.

Kurbuka'ya beş bin Moğol süvarisi ile ordunun gerisini kollamasını emretti. Savaş esnasında Arap askerleri tuzaklarını açtılar ve saldırıya geçtiler. Kurbuka onlara saldırdı ve hepsini dağıttı. O esnada, İslam padişâhı *Vâdi-i Eymen*'den gelen şu sesi duydu: "*lâ-tehaf necvet min el-kavm el-zâlimîn*". Bu müjdeyi duyunca, mübarek vücuduna kuvvet geldi ve sahradaki aslan gibi kükredi. Düşman saflarını deliyor, mızrağı ile onları atıyordu. Bu sırada, askerlerine atlarından inmelerini emretti. Ardından ok yağdırdılar ve tekrar atlara bindiler. Bundan sonra, onlara *Türk-tâz*¹⁴⁴ harekâtı uyguladılar. Savaş, kuşluk vaktinden geceye kadar sürdü. Sonuçta Mısırlılar yenildiler. Savaş bittiğinde Abişka Rum'dan beraberinde beş bin adamı olan Sis *bekvuru?* (*tekvuru*) ile geldi ve sultana katıldı. İslam Padişâhı, Hums'un yukarısına kadar Mısırlıların arkasından yavaş yavaş gidiyordu. Şehre bir *fersah* mesafede konaklamayı emretti ve Hums şehri ve kale halkı teslim oldular."¹⁴⁵

Vassâf, ağdalı üslubu vasıtasıyla bize bu savaşta kullanılan silah, zırh ve diğer teçhizat hakkında daha doyurucu bilgiler vermektedir.

"Sultan, savaşa iştirak etmek için tüm ordunun kuşanmasını emretti (*silâh berhod rast kerdend*); sanki demirden bir deniz, gürültü ile akıyordu. Göze çarpan zırhlar, zafere giden sultanı resmediyordu. Mızraklar başlarını kaldırmışlar; kılıçlar ise sultanın gelişini haber veren diller gibiydiler. Kalkanların yüzleri Suriye'ye döndüğü için buruştu. Oklar, kendisini uzaktan hissettiren hain evlat; yaylar ise ağlayan ve inleyen şef-

¹⁴⁴ Martinez bu stratejinin, düşmanın etrafını çevirip saldırıya geçmek şeklinde olduğunu söyler, bkzn. Martinez, "Some Notes on the Il-Xānid Army", s. 168.

¹⁴⁵ Raşîd al-Dîn, *Ta'rîh-i Mubârak-i Ġâzânî*, s. 126 vd.

katli anneler gibiydi. Grzler görünmeyen düşmanı küçümser gibiyken, kementler onlar arasında dönmekteydi. Ksler, yle şişmişlerdi ki, dışarıya derin iniltiler veriyorlardı.

Akıntının darlaştığı yere geldiklerinde... Sultan “Bugün arşambadır. Savaşmak faydalı olmayacaktır. Ordu bu geceyi burada geirsın” dedi. Bu emir üzerine tüm ordu attan indi. Bazıları zırhlarını çıkardılar, bazıları atlarını gelişigüzel koşturdu ve bazıları da hl *gereklerini* tamamlamaya uğraşıyordu. Ansızın keşif birlikleri gelerek, “dinleyin, Mısır sultanı ordusu ile birlikte bize yönelmiş durumdadır” dediler. Bu aciliyetin sebebi şuydu: Gazan Han, Sultan Yasavul emrindeki sol kanadı düşmanı çevrelemesi için yollamış, düşman da bu ordunun asıl ordu olduğunu, Moğolların onların iyi teçhizatı karşısında korkarak savaşa girmeden geri çekildiklerini zannetmişti. Gazan Han, merkez (*kol*) ile birlikte atlanmış; hepsi birden düşmanın sinesine yönelmiş, adeta mızrak gibi savaşa girmişlerdi. şahitlere göre, ordunun bulunduğu alan dört *fersah* (20 km) idi; uzunluğu ise insanın görüş hudutları dışında idi; bu yüzden bazı emrler arasında irtibat kopukluğu meydana geliyordu.

Mısır ordusu kırk bin süvari idi; (kubbeli miğferleri?) içinde sanki çelikten yu-murtalar gibiydiler. Hepsi parlak demirler arkasına saklanmışlar, ışığın doğurduğu atlara binmişler, boğa başlı grzleri taşımaktaydılar, kayadan yontulmuş bir kasırğa gibiydiler. Öfkeli bir deniz gibi ya da bir demir dağ gibi dizginlerini umarsızca sürdüler. Adetleri üzere, bir birleri ardına gelen dalgalar şeklinde ileri geldiler. Kendilerini yaklaşık dokuz bin kişilik Moğol merkezine doğru attılar. Diğer taraf da saldırıya geçti. Yaylar, savaşçı-ların kaşları gibi eğildi (yani, okçu nişan alırmış gibi kaşını çattı); can alıcı mızrak, sa-vavaşı tarafından eğerinden fırlatılıyordu; kargıların çokluğundan saha bir ormana dn-

müştü. Uçan oklar kuşlara aman vermiyordu. Yakına geldiklerinde, muzaffer ordu Mısır ordusunun darbeleriyle sallandığında Gazan'ın işaretiyle toplandılar. Zira Yemen *hezâresinin* başındaki Tuğrulçe ve Burtas geriden ulaştılar. Sebatla durdular; *Türk tarzı* okların eziyeti ile düşman kaybetmeye başladı. Fil gibi olan atlarının damarları, Moğol temrenleri (okbaşı *bulârek*, Moğolca *bülereg*) tarafından açıldı. Savaşın ortasında Kutluğşâh Noyan savaş davulları çaldırdı ve Mısırlılar bunun, Sultan'ın (Gazan) özel bir işareti olduğunu sanarak yollarından saptılar, o tarafa gittiler. Kutluğşâh Noyan, birliğinin attan inmesini emretti. Ardından tekrar atlarına binmelerini emretti. Bu halde bazıları bindi, bazıları binemedi ve bazıları da binmek ile binememek arasında kaldı. Bu sırada saldıran Mısır ordusu, Moğolları yerlerinden sürdü. Kutluğşâh *hezâresinin* okları, düşmanın kalbini parçaladı ve zihinlerine şaşkınlık saldı. Oklar, bir kulaktan girip ötekinden çıktı. Sonra, muzaffer ordu (yani Gazan emri altındaki *kol*), Yüce Hükümdarın zarafetine uygun biçimde dalga dalga geldi ve Mısırlılar, ok yağmurunun etkisi altında kamburlar gibi büküldüler. Mulây ve Kurmîşi sağ ve sol cenahtan, sis kalkanı altından doğan güneş gibi idiler ve Gazan merkezden (*kalb*) takibe yöneldi. Saldırıların şamatası, kılıçların güneş gibi parıltısıyla Gazan Han, her bir düşman askerini savaş baltası gibi pâre pâre etti. Mızraklarla titrediler ve oklarla kuşlar gibi ürperdiler. Hums'a, Asi nehrine kadar onları sürdüler. Beş binden fazla Mısır askeri öldürüldü.”¹⁴⁶

Gazan Han'ın Hums'taki bu zaferi, Akre'deki yenilginin üzerinden dokuz yıl geçtikten sonra meydana gelmiş ve bu durum, yeni bir Haçlı Seferi planlayan Batı top-

¹⁴⁶ Vassâf, *Tecziyet el-Emsâr*, s. 377 vd; Martinez, “Some Notes on the Il-Xânîd Army”, s. 168-169.

lumlarında oldukça büyük heyecan ile karşılanmıştı. Bunun haberi, Gazan'ın VIII. Boniface, Adil Philip (Philip the Fair) ve muhtemelen I. Edward'a gönderdiği elçilik heyetlerinin kayıtlarında ve devrin kroniklerinde geçmektedir. Burada üç Hristiyan rivayetini aktaracağız; bunların üçü, ek bilgi verdiğinden alıntı yapmaya değerdir. Dördüncüsü, Moğol okçularının savaşdaki rollerini belirtmesi bakımından önemlidir. Bunlardan gerçeğe en yakını, Küçük Ermenistan Rahibi Hetum'un rivayetidir. O, yeni bir Haçlı Seferi'ni desteklemekte, olması durumunda da İlhanlı ordusu ile işbirliği yapılması gereğini vurgulamaktaydı.

“Mısır Sultanı tüm ordusunu, Suriye’de bir bölge olan Hums önünde topladı. Gazan, Sultanın silahlı kuvvetleriyle gelmekte olduğu haberini aldı. Bunun üzerine o, diğer kale ve şehirlerin fethiyle oyalanmayarak Sultan'ın bulunduğu tarafa yürüdü. Bir günlük yolculuktan sonra otun ve su kaynaklarının bol bulunduğu bir otlığa geldi. Gazan, atlarının bu meşakkatli yolculuktan sonra yeterince dinlenmeleri için askerlerine burada konaklama emri verdi. Gazan'ın mahiyetinde, *Serasenler*den olan Kıpçak adlı biri vardı. Gazan ona güvenmekte ve onu taltif etmekteydi. Yukarıda ismi geçen Kıpçak, haince bir şekilde Sultan ile haberleşerek ona Gazan'ın neden birkaç gün oyalandığını, adamları ve atlarını neden beklettiğini söyledi. Sultan'a, bir an önce gelerek düşman atları yorgunken saldırmasını bildirdi; o, böylece zaferi elde edebilecekti. Sultan, Hums civarında beklemek kararında iken, hain Kıpçak'ın tavsiyesine uyup Gazan ve adamları üzerine anî hücum emri verdi. Sultan, Gazan'ı şaşırtmak için çoğu seçkin olan süvarileri ile saldırıya geçti. *Korukçılar* Gazan'ı, sultanın ordusunun geldiği konusunda uyardılar. Gazan, az sayıdaki adamları ile birlikte bir aslan gibi, zaten yaklaşmış bulunan çok sayıdaki sultan

ordusuna hücumla geçti. Gazan savaştan kaçamazdı; adamlarının otlak üzerinde dağınık ve sultanın adamlarının çok olduğunu görünce, ne yapması gerektiği konusunda bir *kurultay* yapmaya karar verdi. Ona, sultanı karşılayacak kadar adamı olmadığından savaştan kaçınması tavsiye edildi. Cesur Gazan bu tavsiyeyi kabul edemezdi. Bunun üzerine herkesin attan inmesini emretti. Etrafındakiler attan indiler, atlarını etraflarına yığdılar, yay ve oklarını ellerine aldılar, düşmanın kendilerine yaklaşmasını beklediler. Hemen ardından oklarını fırlattılar, ok atmada çok eğitimliydi; önde koşan atları ve süvarileri vurdular. Arkadan gelenler, bunların ölümlerine ve yaralılarına takılarak birbirleri üzerine devrildiler. *Tatarlar* hızlı hareket ediyorlar, düşmanlarını öyle vuruyorlardı ki, sultanın mahiyetindekilerden yaralanmayan ve ölmeyenlerden çoğu yakalandı. Sultan bunları gördüğünde, olabildiğince hızlı kaçtı. Ardından cesur Gazan, askerlerine atlarına binmelerini ve şiddetle saldırılarını emretti. Gazan, yanındaki hepsi *üniformalı* asker olan küçük birliğini saf yapıp ilk olarak savaşa girişti. Savaş güneş doğuncaya kadar sürdü ve sonunda sultan, mucizeyi kendisi yaratan Gazan'ın cesareti karşısında fazla dayanamadı, tüm birliği ile kaçmaya başladı. Gazan, yakaladıklarını vurarak ve keserek düşmanlarını karanlık basana kadar takip etti; öyleki yeryüzü cesetlerle kaplanmıştı¹⁴⁷.”

Diğer bir kaynak Kıbrıs'ta yazılmış ve büyük ihtimalle ikinci elden bir kayıttır. Bu *Les gestes des chiprois* isimli anonim bir eserdir. Olay bu esere, muhtemelen 1300 yılı başları yahut da 1306 yılında eklenmiştir. Böylece rivayet ya Hetum'un çağdaşıdır, ya da biraz öncesine aittir. Biz bu eserin rivayetini, Martinez'in çalışmasından aktaraca-

¹⁴⁷ R. Bedrosian, *History of the Tartars*, chapter 41, <http://rbedrosian.com/hetum4.htm>; Martinez, “Some Notes on the Il-Xānid Army”, s. 172.

ğız.

“Gazan bunun üzerine askerlerini ve müfrezelerini düzenledi. Fakat, askerleri ona henüz yetişmemişlerdi ve ertesi güne kadar savaşma niyetleri yoktu¹⁴⁸. Fakat o, sayıca büyük olan *Serasenlerin* üzerine yürüdü. *Serasenler*, kendileri ve atları zincirli zırhlarla donanmış ve demir miğferleri olduğu halde, mızraklarıyla kendilerini *Tatarlara* doğru sürdüler; bunun üzerine onlar, yaklaşık dört ok atımı mesafeye geri çekildiler ve Memlûklar mızrakları ile saldırıya geçtiler. *Tatar* kralı, askerlerinin savaş meydanından çekildiğini ve *Türklerin* (Memlûkların) atak bir şekilde yaklaştıklarını görünce, askerlerinin savaşı kaybetmekten korktuklarından kaçmaya başladıkları endişesine kapıldı. Bunun üzerine, süvarilerin hiç alışık olmadıkları büyük biri işe girişti: Kendisi yere indi ve *Türklerin* (Memlûkların) aralarından kaçmamaları için askerlerinin de hayvanlarından inmelerini emretti. *Tatarlar* birden yaylarını ellerine aldılar ve bunda *Türklerden* daha mahâretli idiler, kabaca atışa başladılar. *Türkler* ve atları, yaralanıp ölmeye başladılar. Bunun üzerine geri çekildiler. Bu arada Gazan, artçı birliklerinin geldiğini ve *Türklerin* çekilmekte olduğunu gördü; askerlerinin atlarına binmelerini emretti. Askerler derhal atlarına binerek *Serasenlere* hücum ettiler. Daha önce hiç yenilmemiş olan *Serasenler* kaçtılar.”¹⁴⁹

Venedikli Büyük Marino Sanudo tarafından bu savaştan daha da sonra, 1320’lerde yazılmış rivayetler, yeni bir Haçlı Seferi başlayacağını onaylamaktadır. Ve-

¹⁴⁸ Martinez, “Some Notes on the Il-Xānid Army”, s. 172.

¹⁴⁹ *Recueil des historiens des Croisades*, II, s. 139 vd, Martinez, “Some Notes on the Il-Xānid Army”, s. 172’den naklen.

nedikli tüccarların İlhanlı topraklarına çekildiği bu günlerde, savaş hakkında verilen malûmât güvenilirirdir. O, tıpkı Hetum gibi, Moğollar ile askerî işbirliğin önemine inandığından, Gazan'ın Hums'taki zaferine ayrı bir ehemmiyet vermiştir.

“Bir günlük uzaklıkta, Hama'da *Serasenler* (Memlûklar) miğferlerini giymiş ve zırhlar ile kaplı atlarına binmişlerdi. *Tatar*lara mızrakları ve büyük bir güç ile saldırdılar; dört ok yağmuru atışı ile geri çekilmeye zorladılar. Gazan, sırtlarını dönüp kaçan askerlerini görünce¹⁵⁰ endişeye kapılarak atından yere sıçradı ve tüm *Tatar*lar aynı şeyi yaptı. Hayvanlarının etrafına duvar gibi bir şey yaptılar ve oklarını karşıya yağdırdılar, düşmanlar düşmeye başladı. Acı çeken yaralılar ve yaralı atlar çoğalınca, geri çekildiler. O arada, yeni *Tatar* birlikleri gelerek onlara güç kattılar. Gazan, tüm birliklerine at binmelerini emretti ve hepsi birden düşmana saldırdılar. *Tatar*ların hücumu o kadar şiddetliydi ki, düşmanın kaçıışı ve tamamen yenilmeleri akşama kadar sürdü; savaşta yirmi binden fazla *Serasen* öldürüldü.”¹⁵¹

Dördüncü Batılı kaynağımız, Floransalı Giovanni Villani'dendir. Bu eser son şeklini 1330'larda almıştır. Fakat bu rivayetler, Gazan Han'ın birkaç ay sonra Batı'ya gönderdiği elçilik heyetinin rivayetlerine dayanmaktadır. Heyetin geldiğini, Villani bizzat zikretmektedir. Martinez'in makalesinden aktardığımız şekliyle Villani şöyle demektedir:

“*Tatar*ların imparatoru Gazan, *Serasenlerin* sultanına karşı Suriye'ye geldi. Ya-

¹⁵⁰ Martinez, “Some Notes on the Il-Xānid Army”, s. 173.

nında, *Tatar*lardan, Ermeni ve Gürcü kralının himâyesinde atlı ve yaya Hıristiyanlardan oluşan iki yüz bin asker vardı. Yine aralarında *Serasenlerin* düşmanı krallar vardı. Bunlar Kutsal Toprakları almak için gelmişlerdi...

İki ordu karşılaştı, savaş büyük ve korkunçtu. Sonunda, onun zekâsı ve cesareti sonucu, Gazan iyi adamları ile birlikte yere indi. Ardından *Serasenler* o kadar ok attılar ki, sadakları boşaldı. Bunun üzerine Gazan, oku olmayanlara, *Serasenlerin* oklarını kullanmalarını emretti. Onlar bunu yaptılar, atlarına bindiler, *Serasenlere* şiddetle saldırdılar. Onları şaşırttılar ve kaçmaya zorladılar.”¹⁵²

Yukarıdaki bilgilere baktığımızda, şu sonuçlara ulaşmaktayız:

1) Gazan Han kendisinin de bulunduğu merkez (*kol*) ve sağ kanat savaşta iken, Memlûklara sürpriz bir manevra olarak, sol kanadı ile yandan bir saldırı yapmak istemekteydi¹⁵³. Bunu yapmak üzere, Sultan Yasaul kumandasındaki sol kanadı ordudan ayırdı.

2) Fakat Memlûklar, onun sol kanadını ordudan ayrılmış vaziyette gördüklerinde ve bu kanadı Moğolların asıl kuvveti sandıklarından plan tutmadı.

3) Gazan Han, yandan saldırma şansını yakalamak için, birden Memlûklara sal-

¹⁵¹ Marinus Sanitus disctus Torsellus, *Liber Secretorum fidelium crucis* (ed. J. Bongartius), Hannover 1611, s. 240; Martinez, “Some Notes on the Il-Xānid Army”, s. 173-174’ten naklen.

¹⁵² *Cronica di Giovanni Villani*, Florance 1823, III, s. 47, Martinez, “Some Notes on the Il-Xānid Army”, s. 174’ten naklen.

¹⁵³ Martinez, “Some Notes on the Il-Xānid Army”, s. 174

dırma kararı aldı. Bu anî karar, onun sağ kanadıyla olan irtibatını kaybetmesine mal oldu.

4) Memlûk süvarileri buna karşı koydular ve Gazan Han'ın merkezine doğru karşı atağa geçtiler. Aynı anda Moğolların sağ kanadını bozdular ve bu kanattan sadece bir kısmı merkeze sığınabildi.

5) Bunun ardından Memlûklar, tüm kuvvetleriyle Moğol merkezine yöneldiler. Aynı anda veya hemen sonra Suriye bedevilerinin hafif süvari olan yardımcı kuvvetleri, arka taraftan saldırıya başlattı. Bu saldırı kısa sürede etkisiz hale getirildi ve İlhanlı ordusu Memlûkların planladığı gibi iki düşman kuvveti arasında kalmadı.

6) Fakat bedeviler, Moğol merkezinin manevra yapmasını hâlâ engellemektedir. Merkezin (*kalb*) etrafını çevirerek Memlûk ağır süvari birliklerinin ardı ardına gelmelerini sağlıyorlardı. Bu sırada Gazan, belki çaresizlikten veya önceden tasarladığından, merkezin attan inmesini ve atların arkasından düşmana atış yapmasını emretti. Moğolların atışları etkili oldu.

7) Bu arada Moğol sol kanadı da ulaşarak aynı şekilde atış yaptı. Şimdi, Memlûklar, Gazan Han yönetimindeki merkez ve Yasaul kumandasındaki sol kanat arasında kalmıştı.

8) Yan taarruza karşı koyamayacağını anlayan Memlûk kuvvetleri, ikiye bölünerek biri merkez ve diğeri sol kanada olmak üzere saldırıya geçtiler. Fakat, Moğol düzenini bozamadıkları gibi çok ok darbesi de aldılar.

9) Son olarak, Memlûklar, Moğol okçuları tarafından parçalandı ve dağıtıldı; şimdi Moğol süvarileri tarafından çevrilebilirlerdi. İlhanlı askerleri atlanarak Memlûklar üzerine ok yağdırdılar ve saflarını bozarak kaçmalarına sebep oldular¹⁵⁴.

Olayların sıralanışına bakılırsa, Gazan Han'ın taktiği klasik Moğol ya da diğer bozkır kavimlerinin kullandığı bir taktiktir: *Düşmanı sarma, oklar ile yıpratma ve yok etme*. Gazan bu stratejiyi bıraktığında sıkıntıya düşmüştür. Yine burada uygulanan taktik, Gazan Han'ın Levanten savaş stratejilerini de benimsediğini gösterir. Bu stratejide, hareketlilik kısıtlanmakta, ağır donanım artmaktadır. Bu taktiksel ilerleme, zırh ve silah sayısında ve kalitesindeki artışa bağlıdır. Böylece, İkinci Hums savaşında Gazan'ın kazanmasını sağlayan şey, okçuların ateş gücünün ve zırhlı adamlarının oranının ilk Hums savaşına göre artmış olmasıdır. Böyle olmasaydı, Moğollar Memlûk saldırısını oldukları yerden savuşturamayacaklar ve başarısız olacaklardı.

Diğer bir sorun, Gazan'ın piyade askerinin olup olmadığıdır. Ermeni askerlerinin yaya kuvvetleri (*piyâde*) olduğunu biliyoruz. Yine Ermenilerin, yaya kuvveti unsuruna dayanan Frank taktiklerini benimsediklerini de bilmekteyiz. Parisli Geofroi'nin kroniğinden, Ermeniler ve Haçlılar arasında XII. yüzyılın başından beri var olan ilişkiyi takip edebilmekteyiz¹⁵⁵. Abişka kumandasındaki Anadolu birlikleri ve II. Hetum kumandasındaki Ermeni birlikleri, Çarşamba günü gelerek orduya katıldıklarına göre Gazan'ın ordusunda yaya asker bulunmaktaydı. Bunlar haricinde, Türk ve Moğol ordularında her za-

¹⁵⁴ Martinez, "Some Notes on the Il-Xānid Army", s. 175

¹⁵⁵ A. Diverres, *La chronique métrique attribuée à Geffroy de Paris*, Paris 1956, s. 154; Martinez, "Some Notes on the Il-Xānid Army", s. 177'den naklen.

man yaya asker mevcuttu¹⁵⁶.

4) *Gîlân'ın Fethi (1307)*

Gîlân bölgesinin İlhan Olcaytu zamanına kadar ele geçirilemeyip onun döneminde fethedilmiş olması, kanaatimizce İlhanlı ordusunun geçirdiği tekâmül ile ifade edilebilir. Zira Kâşânî'ye göre Gîlân, yüksek dağlarla çevrili, zorlu geçitleri olan, balta girmemiş ormanlarla kaplı bir bölgedir. Bu sebeplerden alınması güçtür¹⁵⁷. 1307 yılında gerçekleşen fetih harekâtı sırasında, 17 Nisan 1307'de Konkur Olang'a gelen İlhan Olcaytu'nun, burada ordunun silah teçhizatını temin ettiğini görmekteyiz¹⁵⁸. Bu sebeple, Kongur Olang'da bir *kârhâne-i silâh* olması muhtemeldir. Sefer sırasında arkadan gelen cephanelik, Kâşânî'de Tâlîş diye adlandırılan bir grup tarafından yağmalanmış ve bazı silahlar çalınmıştır. Daha önceki İlhanlı seferlerinde arkadan gelen bir *hizâne-i silâha* (silah deposu, ambarı) rastlanmaz iken, burada açık bir şekilde müşâhade etmekteyiz¹⁵⁹. Ayrıca *hizâne-i silâh*ın arkadan gelen Ermeni ve Gürcü yardımcı kuvvetlerince taşınıyor olması da bu iki etnik grubun İlhanlıların ağır teçhizat gereksinimlerini karşıladıkları bilgisini teyit etmektedir. Burada da İlhanlı ordusunun gerek teçhizat ve gerekse istihbarat olarak uzmanlaşarak yakın teması gerektiren mücadelelere girebildiği; atın hareket

¹⁵⁶ Martinez, "Some Notes on the Il-Xānid Army", s. 176.

¹⁵⁷ Ebû'l-Kâsım b. Abdullah Muhammed b. Ebî Tâhir 'Abdullah Kâşânî, *Târîh-i Olcaytu Sultân*, (neşr. Mehî'n Hambelî), Tahran 1348, s. 55.

¹⁵⁸ Kâşânî, *Târîh-i Olcaytu Sultân*, s. 61.

¹⁵⁹ Kâşânî, *Târîh-i Olcaytu Sultân*, s. 62.

kabiliyetine eskisi kadar bağı kalmayarak dar alanlarda da mücadele edilebildiği ortaya çıkar.

Haziran 1307 tarihinde gerçekleşen Gîlân'ın fethi sırasında İlhanlı ordusunun donanımı, Kâşânî tarafından şu şekilde aktarılmaktadır: “Çelikten zırhlar, demirden elbiseler giyinmiş, keskin Hint kılıçları kuşanmış bir ova dolusu asker, sanki demirlere batmış bir âlem...”¹⁶⁰.

C) İlhanlı Ordusunda Silah, Zırh ve Taktik İlişkisi

İlhanlı-Memlûk mücadelesi 1320 yılına kadar sürmüştü, bundan sonra olumlu ilişkiler başlayarak barış sürecine girilmişti. Olcaytu Han döneminde Suriye'ye gerçekleşen 1312 yılı istilasını, Memlûklar üzerine yapılan son teşebbüstür. İlhanlıların Memlûklar ile rekabet için elde etmeleri gereken ağır donanımı nereden ve nasıl temin ettikleri, sorgulanması gereken önemli bir konudur. Bunun iki yolunun olduğu bilinmektedir: Birisi Batılı güçler ve Yakın Doğu'da var olan Hristiyan vasallar ile işbirliği; ikincisi ise ihtiyaçları kendi imkânlarını kullanarak elde etmedir.

Burada Nahçivânî'den yapacağımız birkaç alıntı, İlhanlı Devleti'nde silahlanma için imâlâthâneler kurulduğunu teyit etmektedir. Bunlar direkt saraya bağlı, yüksek mevkiî olan ve nakit olarak desteklenen imâlâthâneler idi.

¹⁶⁰ (عالمی پولادپوش آهنيں لباس بانندموئه صوارم هندی در آهن مستغرق) bkz. Kâşânî, *Târîh-i Olcaytu Sultân*, s. 63.

“Defterlerin incelemesinde, vakıfların hazine, ordu gerekleri (*gerek-yarak*), *misas-hâne* ve *kâr-hâne* ihtiyaçları, devlete ait diğer işler için tahsis edilen nakde dikkat edilmeli”¹⁶¹

Nahçivânî’nin diğer bir mektubundan, merkezî hazine içinde silahlanmaya yönelik özel bir divanın kurulduğuna tanık olmaktadır:

“Hâce Şemsüddin bu yazıyı alır almaz, kendi uhdesinde olan *Dîvân-ı Misas* defterlerini, *dîvân* tarafından vilayetlere *ıtlâk* olunan gelirleri gösteren *berâtlar* ile birlikte buraya getirsin”¹⁶²

Gazan Han orduyu destekleme, ihtiyaçlarını karşılamada var olan eksiklikleri görmüş ve iki defa sistemi yenileme yoluna gitmiştir. Birincisinde, silah üretimini belli kotalarda üretim yapan loncalara devretmiş ve bunlara belirli eyaletlerden gelir bağlamıştır. Bu loncaların başında silah üretimini denetleyen, silahları askere teslim eden *emînler* bulunmaktaydı. Daha sonraları devlet tarafından ücretlerinin doğrudan ödenmesi yerine, silahların nakit karşılığında açık pazarlarda satılması ilkesi getirilmiş, bu da ülkede silah bolluğuna yol açmıştır. Gazan bunun ardından tekrar bir revizyona giderek, yalnızca belli silah kategorilerine kota koymuş, satışı eskisi gibi serbest bırakmıştır. Gazan Han’ın hammaddenin karşılanması için loncalara maddi bir destek verip vermediği konusunda bilgi yoktur. Reşîdüddin, silah üretimi konusunda Gazan Han tarafından ya-

¹⁶¹ Muhammed b. Hindûşâh b. Sencer Nahçivânî, *Düstûr el-Kâtib fi Ta’yîn el-Merâtib*, (neşr. ‘Abd el-Kerîm ‘Ali oğlu ‘Ali-zâde, 1/1, Bakü 1964, 1/2, Bakü 1971, 2, Bakü 1976, 1/2, s. 77, 128, 193; Martinez, “Some Notes on the Il-Xânid Army”, s. 182.

¹⁶² Nahçivânî, *Düstûr el-Kâtib fi Ta’yîn el-Merâtib*, II, 439.

pılan düzenlemeyi uzun uzadıya ve açık bir şekilde tasvir etmiş olup aşağıda, Gazan Han'ın askeri ıslahatları bahsinde bu rivayeti aktarmış bulunmaktayız.

Abaka Han döneminde Herât şehrinin kuzey tarafına, Fîrûzâbâd yakınlarına bir silah üretim atölyesi (*kâr-hâne-i 'âlî*) yapıldığını, ön tarafında da silah ve zırhların satışa çıkarıldığı bir pazarın kurulduğunu biliyoruz¹⁶³.

İlhanlı yönetimi, kuvvetlerini silah ve zırh bakımından direkt desteklemek yanında, bu ihtiyaçlarını satın almaları için askere doğrudan nakit para da vermektedir. Para dağıtım sisteminin, teçhizatı üretip dağıtmaya tercih edildiğini görmekteyiz. Bunun sebebi, üretim merkezlerinden yapılacak dağıtımların tanzim edilemeyiştir. Reşîdüddin, Gazan Han öncesinde her askere *mersûm* ve *câmegî* ödenemediğini söylemektedir¹⁶⁴. Buradan bazı birliklerin, söylediğimiz biçimde nakit para ile desteklenerek teçhizatını temin ettikleri sonucu da çıkmaktadır. Gazan Han döneminde, saraya bağlı zanâatkârların üretmekte oldukları teçhizatın serbest pazarlarda da var olduğu; askere “altın taksimatı” yapılarak kendi vücut ölçülerine göre bunları satın alabilecekleri göz önüne alınıp yeni reformlara girişilmiştir.

İlhanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde silah ve zırh teçhizatının, ülkeye dışarıdan mal getirenler de dâhil olmak üzere tüccarlardan satın alındığını görmekteyiz. Abaka döneminde *ortak* tâbir edilen tüccarların zırh, silah, at zırhları (*bergustavân*) ve diğer harp aletlerini ülkeye getirip sattıklarını biliyoruz. Abaka Han, bu silahlar için gereken

¹⁶³ Herevî, *Tarih-nâme-i Herât*, s. 311; Martinez, “Some Notes on the Il-Xānid Army”, s. 183.

¹⁶⁴ Raşîd al-Dîn, *Ta'rîh-i Mubârak-i Ġâzânî*, s. 300.

nakdi, *umerâ-yi korçi* vasıtasıyla toplamakta ve silahları bu tüccarlardan temin etmekteydi¹⁶⁵.

Birinci Hums ve İkinci Hums (Vâdi el-Hazindâr) savaşında silah teçhizatı tam olan İlhanlı ordusu, bu teçhizatın bir kısmını Batılı ülkelerden karşılamıştır. Bunların başında, İtalya’da başlıca silah üretim merkezi olan Milan gelmekteydi. Burada üretilen silahlar Cenova ve Venedik vasıtasıyla İlhanlı topraklarına ulaşıyordu. Kıbrıs, Girit ve Ermeni topraklarında bulunan Venedik ve Cenevizlere ait noter vesikaları, ticarî belgeler de böyle bir silah ve teçhizat akışının olduğunu bize söylemektedir. Cenova noteri Lamberto di Sambuceto tarafından Gazan Han döneminde, 1300 yılı Ağustos ve Kasım ayları arasında düzenlenen bir ticarî belge söz konusudur. Bu kayıt, Gazan Han’ın ikinci Suriye seferini yapmaya hazırlandığı bu dönemde, Kıbrıs’ın doğu limanı Famagusta’da faaliyet gösteren Cenova, Savona, Cremona, Piacenta, Pisa, Arezzo, Volterra, Marsilya, Montpellier ve Norbonne şehirlerinden gelen tüccarlardan biri ile yapılmış olmalıdır. Bu belgeye göre şu teçhizat alınmıştır: Arbaletler (*tataryayları*); miğferler, deriden mamûl baldır zırhları, kılıç, kalkan, göğüslük, boyunluk, eldiven zırhı, arbalet için bir gövde¹⁶⁶.

XIII. yüzyılın sonuna doğru İlhanlı Devleti’nde, Batı’da üretilen zırh ve silaha olan ihtiyaç şiddetle hissedilmişti. Avrupa’da silah gücünün artması ile birlikte normal yayların yerini arbaletler, zincir zırhların yerini ise levha zırhlar almaya başlamıştı.

¹⁶⁵ Raşîd al-Dîn, *Ta’rîh-i Mubârak-i Ġâzânî*, s. 313; Martinez, “Some Notes on the Il-Xânîd Army”, s. 184-185.

Memlûk ordusu ister istemez bu süreçten etkilenmiş ve kendisini Avrupa orduları gibi donatmaya başlamıştı. Muhtemelen de silah ve zırhlarının büyük bir miktarını İtalya'dan ithal etmekteydi. Memlûklarda yaşanan bu gelişmeler üzerine, İlhanlı ordusu da ağır zırhlara dayanma ihtiyacı hissetmiştir¹⁶⁷. Bu gereksinim ve bu konuda Gazan Han döneminde yapılan ıslahatlar, Reşîdüddin'in bu konuya ayırdığı kısımda, 33. bölümde tasvir edilmiştir¹⁶⁸.

Ağır donanım ve taktiklerinin gereği olarak vücudun daha fazla kısmı, daha etkin bir biçimde korunmalıydı. Levhalı zırhların levhaları genişlemiş ve uzamış, XV. yüzyılda kullanıma giren kabaca dört levhadan müteşekkil *çehâr-âyine* adlı zırhın ibtidaî modelini oluşturmuştur. Reşîdüddin'de geçen rivayet, Gazan Han dönemindeki silah donanımına örnek vermektedir: Gazan Han, Baydu ile mücadelesi sırasında, yakalanan esirlerle “hazinesinden bir zincir zırh, bir miğfer, levhalı kemer ve çizmeler” vermiştir.¹⁶⁹

Gazan Han, Memlûk ordusundaki ağır donanım seviyesini yakalamak üzere, süvari birlikleri arasına ok ve arbaletler ile mücehhez piyade birlikleri yerleştirmiştir. Nevrûz'un Gazan Han'dan kaçışı sırasında, Nevrûz'u takip eden Gazan birlikleri arasında *erevâk-i* (*uruk/ürükün* çoğulu) *çarh-endâz*ların olduğunu görmekteyiz¹⁷⁰. İlhanlı ordu-

¹⁶⁶ Montaldo A. de. *Delia conquista di Constantinopoli per Maometto II*. (Ed. C Desimoni). — *Atti della Società Ligure di Storia Patria*, X. Genoa, 1874. s. 18, 63, 74, 115; Martinez, “Some Notes on the Il-Xānīd Army”, s. 185'ten naklen.

¹⁶⁷ Martinez, “Some Notes on the Il-Xānīd Army”, s. 186.

¹⁶⁸ Raşîd al-Dīn, *Ta'rîh-i Mubârak-i Ġâzânî*, s. 336-338.

¹⁶⁹ Raşîd al-Dīn, *Ta'rîh-i Mubârak-i Ġâzânî*, s. 61.

¹⁷⁰ Herevî, *Tarih-nâme-i Herât*, s. 442.

sunda, zırhlardaki sayı ve kalite bakımından artış¹⁷¹, 1312 yılında Olcaytu Han tarafından Memlûklar üzerine yapılan ve yenilgi ile sonuçlanan sefer öncesinde, Batı'dan satın alınan teçhizat içerisinde de görülür. Vassâf, alınan teçhizatı şöyle tanımlar: “Fireng’de imâl edilen (*der-Fereng*) bin beş yüz takım, zırh ve miğfer.” Vassâf bu bilgiyi vermekle yetinmeyerek, daha önceki zamanlarda İlhanların “düşmanlardan” herhangi bir teçhizat almadıklarını, bunun tarihte görülmediğini söyler ve devam eder: “Doksan uzun menzilli *arbalet* (*çarh*), *çeliği delebilen* on bir bin adet çeşitli yay.”¹⁷²

¹⁷¹ Martinez, “Some Notes on the Il-Xānid Army”, s. 187.

¹⁷² Vassâf, *Tecziyet el-Emsâr*, s. 553; Martinez, “Some Notes on the Il-Xānid Army”, s. 188.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM:

GAZAN HAN REFORMLARINA KADAR İLHANLI ORDUSUNUN MÂLÎ FİNANSMANI VE BUNUN İLHANLI ORDU NİZAMINA TESİRLERİ

1) İLHANLI ORDU İDARESİNİN, MÂLÎ VE İKTİSADÎ MERKEZİLEŞME İLE BAĞI

Reşîdüddin'e göre Gazan Han'ın reformlarından önce silah ve zırh üretimi yetersiz durumdaydı. "Gazan Han'ın ıslahatlarından önce kimse iki bin takım zırhı bir arada göremezdi. Islahatlardan sonra yılda on bin takım zırh ve silah üretilmeye başlanmıştır. Buna ilaveten, sadece Gazan Han'a ait elli özel silah takımı bulunmaktaydı". Anlaşıldığına göre, reformlardan sonra silah ve diğer askerî teçhizat için harcanan para, daha önce yapılan harcamaların yarısından daha azdır. Reşîdüddin'in rivayetinden, Yahudi bir terzinin ve diğer silah tüccarlarının Hülagu Han döneminden başlayarak Moğol aristokrasisine yordakçılık sayesinde nasıl para sızdırdıklarını öğrenmekteyiz¹⁷³. Gazan Han tahta oturduğu sırada, mâlî sisteme bağlı olarak zırh ve silah üretimi de hemen hemen iflas etmiş durumdaydı. Reşîdüddin silah ve askerî teçhizatın tedarikinde yaşanan dar boğaza sık sık işaret etmektedir. Gazan Han'dan önce yönetim ve mâlî işlere "rezil, kişiliksiz,

¹⁷³ Raşîd al-Dîn, *Ta'rîh-i Mubâarak-i Gâzânî*, s. 336.

düzenbaz” insanlar getirilmiş, *bitikçi*¹⁷⁴ ve *ilçiler* hilekârlığa tenezzül eder hale gelmişlerdir¹⁷⁵. Buradaki âmiller, devletin mâlî sistemi içerisindeki yolsuzluklardan ziyade, gerek mâlî ve gerekse askerî sistemdeki adem-i merkezîyet; askerî aristokrasi ve aristokrat olmayan sivil memurlar arasındaki ayrışma; emîr ve kumandanların kendi kişisel ve yerel eğilimleridir. Bu durum, 1290’lardan başlayarak Ebû Sa’îd döneminin kapandığı 1335 yılına dek sürmüştür.

Askerî uyumsuzluk, adem-i merkezîyet süreci Abaka Han’ın son dönemlerinden itibaren başlamış, Ahmed Teküder ve Argun Han dönemlerinde hızla devam etmiştir. Bu yıllar boyunca üç yetenekli şahıs, Şemsüddin Cüveynî, Emîr Buka ve Sa’düddeve, İlhanlı Devleti’nin mâlî ve idârî kontrolü altında olan bölgelerde, Irâk-ı ‘Arab, Irâk-ı ‘Acem Azerbaycan ve Horasan bölgelerinde kendi adlarına nüfûz sağlamayı başarmışlardı. Ayrıca, eyaletlerin fethinden sonra buralara tayin edilen askerî görevliler, kendilerini her zaman bölgesel mâlî durum ile merkezî mâlî ve finansal otoritenin baskısı altında bulacaklardı. Ayrıca kuvvetleriyle birlikte, merkezîleşen mâlî ve finansal duruma direnmek zorunda kalacaklardı. Bu yerel güçler, bir taraftan İtalya ve Batı ile, diğer taraftan Hindistan ile olan ticaret sayesinde, kentsel ticarî gelirlerini yükselterek bazı endüstriyel sahalara da el atmışlar, bağımsızlıklarını korumada ısrar etmişlerdir. Bu durum, İlhanlı Devleti içinde para tedavülünü artırmış, altın girdisini çoğaltmış ve aynî takas

¹⁷⁴ *Bitikçi*: Katib, muhasib, münşî-yi cem‘ ve münşî-yi harc, bkz. Şemîs Şerîk Emîn, *Ferheng-i İstilâhât-i Dîvân-i Devrân-i Moğul*, Tahran 1357, s. 66; W. M. Thackston, *Rashiduddin Fazlullah’s Jami‘ut-t-Tawarikh: Compendium of Chronicles*, (ed. Şinasi Tekin&Gönül Alpay Tekin), III, Duxbury 1999, s. 766.

¹⁷⁵ Raşîd al-Dîn, *Ta’rîh-i Mubârak-i Gâzânî*, s. 238, 313; Vassâf, *Tecziyet el-Emsâr*, s. 244.

sistemi çözülmeye başlamıştır. Para ekonomisinin büyümesi, gerek askerî aristokrasinin ve gerekse kumandanların artan askerî ihtiyaçlarının hazine tarafından karşılanması yönünde olumlu bir gelişmeydi. Bunun ardından nakdî girdi azaldığında, parasal ekonomi de çökmüş, hazine askerî talepleri karşılayamaz hale gelmişti. Bu şartlar altında yerel askerî güçler, yerel idârî ve mâlî arazi birimleri oluşturmuşlar, gelirler bakımından hem kendi aralarında hem de merkezî hazine ile rekabete tutuşmuşlardır. İlhanlı merkezî hazinesinin ordu ihtiyaçlarını karşılayamaması sebebiyle ordu birlikleri, bölgeler arası ticaretin devam etmesi sayesinde varlıklarını devam ettirebilmişlerdi. Bu durum elbette ki, başlangıçta var olan istila dönemlerinin, ordunun daha ilkel ve bozkır kültürünü taşıdığı, gelirini yağmadan elde ettiği dönemlerin bitmesi ardından gerçekleşmiştir. İlhanlı hazinesinin merkezîleşmesi, parasal vaziyet, İlhanlı Devleti'nin bu dönemdeki ticarî faaliyeti ve ülkeye giren altın miktarı, askerî durumun anlaşılması için önemli parametrelerdir¹⁷⁶.

Fethedilen yerlerde, tahrip olmuş tarım alanlarının yeniden imâr edilmesi ve merkeze bağlanması, İlhanlı yönetiminin önemli bir meşguliyeti idi. Irâk-ı Arab, buna önemli bir örnek teşkil etmektedir. Kuzeybatı İran'da payitaht kurmuş olan İlhanlıların, burayı gerek askerî ve gerekse mâlî olarak kontrolleri altında tutmaları kolay olduğundan, mâlî ve finansal açıdan buranın ayrı bir ehemmiyeti bulunmaktadır. Başlangıçta

¹⁷⁶ Martinez, "Some Notes on the Il-Xānid Army", s. 191; İlhanlı Devleti'nin ekonomik ve mâlî vaziyeti için bkz. I. P. Petrushevsky, "The Socio-Economic Condition of Iran Under the İl-Khāns", *Cambridge History of Iran*, (ed. John A. Boyle), vol. 5 (New York; Cambridge 1968), 483–537; Anadolu'daki ekonomik durum için bkz. A. Zeki Velidi Togan "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I (1931), s.1–42; İlhan Erdem, "Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisâdî, Ticarî İlişkileri ve Sonuçları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 33 (2003), 49-67.

Şemsüddin Cüveynî'nin emrine verilen Irâk-ı 'Arab'ın gelirleri devamlı bir şekilde artmıştır. Bura halkından birçok kişinin katledilmesine rağmen üretim devam etmekteydi. *Sevâd* olarak adlandırılan, tarıma çok elverişli Hille, Kûfe, Basra ve Vâsit gibi kentlerin zirâî olarak çökmediğine, İlhanlı döneminde de zirâî faaliyetini sürdürdüğüne şahit olmaktayız¹⁷⁷.

Benzer bir şekilde, buna eşlik eden ticaret ve bunun altyapısını oluşturan zanâati de burada zikretmek gerekmektedir. Tekstil üretiminin yapıldığı *kârhâne*lerin bu ticaret ve ülkeye olan para akışında önemli rolleri bulunmaktadır. Ülkeye giren bu sıcak para, özellikle Abaka Han döneminde artmış, ülkedeki para tedavülü sikke kesimini de artırmıştır. Bu ekonomik canlanma 1270'lere, Abaka Han'ın döneminin sonuna kadar sürecektir.

Mâlî girdiyi artıran diğer bir âmil ise, merkezî ve yerel otoriteler ile ticarî antlaşmalar yapan tüccar sınıfının faaliyetleri ve bunun sonucunda toplanan sermayedir. Irak bölgesi, Hint Okyanusu ülkeleri ve Doğu Asya ile yapılan ticarete, hazineye girdi sağlayan önemli bir eyalet durumundaydı¹⁷⁸.

Hazinenin ve mâlî yapının merkezîleşmesi, özellikle Argun Han döneminin ortalarından itibaren ilerleme kaydetmiştir. Merkezden taşraya mâlî teftiş memurlarının tayini ve bu tayinlerin sürekli hale getirilmesi, bu merkezîleşme sürecinde önemli bir faktördür. Bu süreç ardından, tüm İlhanlı rejiminin gelir ve harcamaları, bir düzen içinde

¹⁷⁷ Martinez, "Some Notes on the Il-Xānid Army", s. 194.

¹⁷⁸ Martinez, "Some Notes on the Il-Xānid Army", s. 195.

hesaplanmaya başlamıştır¹⁷⁹. Bu sayede tüm zirâî gelirler, harcamalar ve düzenlemeler merkezden yapılmaya başlanmıştır. Bu durum, elbette ki yerel unsurlar tarafından dirençle karşılanmıştır. Zira zimmete geçirme yoluyla ve makamları sayesinde elde ettikleri zenginlik, kesin bir şekilde ellerinden alınmaktaydı. Merkezîleşmeye ilişkin en önemli veriler, merkezî hazinede görev alan Reşîdüddin'in eserinde yer alırken, Vassâf ve Aksarâyî gibi yerel irsî toprak aristokrasisi içinde yer alan müellifler bu durumdan pek hoşnut değillerdir. Bu ikisinin eseri, Fars bölgesi ve Anadolu'ya gönderilen vergi memurlarının beceriksizlikleri ve zorbalıkları ile doludur¹⁸⁰.

İlhanlı Devleti içindeki merkezîleşmeye bağlı olarak oluşan zenginlik, Ebû Saîd Han'ın ölümüne, 1335 yılına kadar devam etmiştir. Onun gizemli ölümü ardından her imparatorlukta olduğu gibi, yerel unsurların çatışmaya başlamasıyla birlikte imparatorluk bölünme ve parçalanma sürecine girmiştir. İlhanlı Devleti'nin sürekli büyüyen bölgeler arası ticareti 1330 yılında zirvesine ulaşmış; bu sayede şehirlerdeki ticaret hacmi ve sektörlerin sayısı artmış ve gelişmiş; buna bağlı olarak demografik sayı ve tüketim çoğalmış; taşra ekonomisi daha da parasallaşma eğilimine girmiş ve para tedavülü fazlaştırmıştır. Gazan Han ve onun bu konudaki danışmanı Reşîdüddin'in aldığı kararlar doğrultusunda zirâî gelirler, büyük harcamaların karşılanabilmesi maksadıyla paraya tebdil edilmeye çalışılmıştır. Gazan Han dönemi sonuna doğru yapılan düzenleme ve askerlere yapılan *ikta* tahsisatı, göçebe aristokrasisi ve halk arasında bir denge oluşturmuş, ayrıca

¹⁷⁹ Raşîd al-Dîn, *Ta'rîh-i Mubâarak-i Ġâzânî*, s. 257, 264, 209.

¹⁸⁰ Martinez, "Some Notes on the Il-Xânid Army", s. 196; Örnek olarak bkz. Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 121/152-153.

merkezî otoritenin bunlar üzerindeki tam kontrolünü de sağlamıştır. Hâkimiyetinin ilk iki yılında ve son yıllarında Gazan Han, etrafındaki nüfûzlu emîrleri tedricen saf dışı bırakarak ve onları görevlerinden bir şekilde uzaklaştırarak bu merkezîleştirmeye hız vermiştir. Bunlar arasında, Baydu ile mücadelesi sırasında etrafında toplanan emîrlere de vardır¹⁸¹.

Mâlî ve finansal merkezîleşmenin katı tutumu, bu sahalarda yaşanan bazı gerilemeler ve krizler, merkezkaç eğilimleri artırmıştır. Önemli krizler, Argun ve Geyhatu hanların ölümü¹⁸², Baydu'nun idâm edilmesi, 1290 yılında gerçekleşen Gazan ve Baydu arasındaki iç savaş sıralarında yaşanmıştır. Diğer krizler, 1318-1319 ve 1327-1328 yıllarında, iç savaşların yaşandığı dönemlerde, 1303 ve 1313 tarihlerinde ise askerî sınıfa tavizlerin verilmesi sırasında yaşanmıştır. İlkinde *ikta*'ların tahsisi ve ikincisinde ise eyaletlerin askerî liderler arasında parsellenmesi yoluna gidilmiştir. Bu şekildeki bir yerelleşme ve *desantralizasyon* Vassâf'ın verdiği şu pasajda, Geyhatu Han'ın öldürülmesi ve İlhan Baydu'nun tahta oturtulması sırasında açıkça görülür:

“Daha sonra Baydu, *beylerbegi* olan Toğaçar ile müzakere etti. Gelirler, yönetim ve ordu ile alâkalı tüm işleri ona devretti. Konkukbal, Tukel, Tudacu, Legzi Kürgen ve Çiçek'i ona tâbi kıldı. Aynı zamanda, Toğaçar'ın dalkavuşu olan Cemâlüddin Destcerdânî'yi gelirlerin idâresine ve kontrolüne atadı.

¹⁸¹ Martinez, “Some Notes on the Il-Xānid Army”, s. 197.

¹⁸² Argun Han öldüğünde Tebriz'e doğru harekete geçen Şehzâde Gazan'ın ordusundaki askerler, yiyecek bulamayıp birbirlerinin atlarını çalıp yiyerek hayatta kalmaya çalışıyorlardı, bkz. Raşîd al-Dîn, *Ta'rîh-i Mubârak-i Gâzânî*, s. 34.

Hükümetin devamı ve devletin bekâsı için Baydu, her vilayete, boş yere teftiş ve koruma için emîrlar tayin etti. Son isyanların ve kargaşanın sebebi, emîrlar arasındaki fikir ayrılığıdır. Abaka Han'ın mesrur zamanlarında, emîrların devlet gelirlerinin tahsisine müdahalesi önlenmiş; tüm ülke ve eyaletler ilhanların yakınlarına emanet edilmiş, işler süratle halledilmiş, meydana gelmesi muhtemel müşkülat hemen giderilmiş, ordu mûti¹⁸³ kılınmıştı. (Şimdi) Bağdad ve çevresindeki mâlî bölge Tudacu'ya; Anadolu, Diyarbekir ve buralara tâbi yerler Toğaçar Noyan'a 'Irâk-ı 'Acem, Lûristan ve buralara tâbi bölgeler Toladay İdeçi'ye; Şiraz ve Şebânkâre Koncukbal'a tahsis edilmişti. Her biri kendi yerinde bağımsız ve otoritesini diğeri ile paylaşmaz konumdaydı. Oralarda devletin tüm yetkileri kendilerine devredilmişti ve yaptıkları her işten ilhanı haberdar edeceklerdi.”¹⁸³

Argun Han döneminde yetişkinlik çağına giren ve Gazan Han döneminde yaşanan merkezîleşmeye denk gelen emîrlar, öncekiler kadar güç ve itibar sahibi değillerdi. Olcaytu Han'ın Suriye'yi işgalden acilen vazgeçmesinde, yine kısmî bir adem-i merkeziyet söz konusudur. Hâfız Ebrû'ya göre:

“713/1313 yılı baharında Olcaytu, Sultâniyye'den yola çıktı ve bu zamanda insanlar huzur ve refah içindeydi. O her bölgeye bir emîr tayin etti. Emîr Sutay'ı Diyarbekir'e yerleştirdi. Emîr Sevinç'i Bağdad idâresine tayin etti. Emîr Hüseyin Errân

¹⁸³ Vassâf, *Tecziyet el-Emsâr*, s. 284.

ülkesine yollandı. İrencin¹⁸⁴ Anadolu'ya gitti. Ardından Emîr Çoban ve Emîr İsen Kutluğ beraberce Sultâniyye'den *kışlak* olan Mâzenderân'a gittiler."¹⁸⁵

Bu merkezîleşme çabaları paralelinde, merkezî hazine ve mâliye memurlarının en büyük uğraşlarının, aristokratlaşmaya yönelen askerî zümrelerin halk üzerine *mukarrer* olandan fazla, yasa dışı vergi miktarı yüklemelerini engellemek olmuştur. Zaman olarak Şemsüddin Cüveynî ve Reşîdüddin arasında yer alan Sa'düddeve, merkezîleşme hareketini ilk başlatan vezir olup göreve getirilme şekli, sorumluluk ve yetkileri bakımından Vassâf tarafından şöyle tanımlanmıştır:

"Cumâdiyelâhir 687 (Temmuz 1288)'de bir *yalıg* çıkarılıp Tağaçar Noyan, Ordu Kiya ve Cuşi askerî yönetici olarak tayin edilmişler, Sa'düddeve ise gelirlerin ve hükümetin yöneticisi olarak (*hâkim-i mâl u mülk*) tayin edilmişti. Bu emîrler Sa'düddeve'nin işlerine müdahale edemeyeceklerdi. Sa'düddeve, istediği takdirde kimseye danışmadan işlerini yürütebilecekti. Böylece onun üstünlük yıldızı coşkunluğa ulaşacak ve mevkisi yükselecekti. Bu şekilde galebe çalma işini ve sömürmeyi engelleyecek, korkuları yatıştıracaktı. Güç tek elde toplanacaktı. Ülkenin her yerindeki memurlarına, emirlerin nasıl yerine getirileceğini ve devlet umurunun nasıl süratle işleneceğini öğretti. Sonuçta, emîrler ve hükümdarlar adeta dalkavuk haline geldiler. Ortakçılar (*cemâ'at-i ortakân*) çiftçi halkı engelleyemez, hayvanları için yem isteyemez hale geldiler. Memleketin hiçbir ye-

¹⁸⁴ İrencin'in Anadolu'daki faaliyetleri, ilk olarak 1295 yılı olayları anlatılırken Aksarayî'de geçmektedir. Biz, onun Anadolu gelirlerinin tahsisi ve idâresi üzerinde oldukça geniş imtiyaza sahip olduğunu bilmekteyiz, bkznz. Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 245 vd/303 vd.

¹⁸⁵ Hâfiz-i Ebrû, *Zeyl-i Câmi' el-Tevârîh-i Reşîdî*, (neşr. Hânâbâ Beyânî), Tahran 1350, s. 105.

rinde de emîrlerden himâye bulamadılar (ve be himâyet-ı umerâ-yi bilâd mutavassıl ne-sevend).”¹⁸⁶

Reşîdüddin, Sa’düddeve’nin iktidarı konusunda şöyle demektedir:

“Sa’düddeve, Şigitur Noyan, Tağaçar, Samagar Kuncukbal ve diğerlerinin korktuğu ve imtina ile yaklaştığı bir kişiydi. O, bazı emîrlere ile işbirliğine girdi, böylece yapacağı işler için destek bulacaktı. Bu maksatla Ordu Kiya’yı muavini yaptı. Şirâz ve Tebriz’in yönetimini Cuşi ve Kucan’a verdi; onları kendisine *nöker* ve muavin yaptı. Bundan sonra bu üçü dışında hiç kimse ona yaklaşmaya cesaret edemedi.”¹⁸⁷

Gelirlerin tahsisinde memurların ve askerî zümrelerin birbirlerine dayanmalarını önlemek, merkezin mâlî gelirler üzerindeki otoritesini sarsma ihtimallerine engel olmak üzere alınan birçok önlem mevzubahistir. Fakat alınan önlemler, çoğu defa amacına ulaşmamıştır. Vassâf’ta geçen şu pasaj, alınan önlemler ve sonuçları hakkında önemli bilgiler vermektedir:

“692 yılında, bir *yalıg* isdâr edildi: Ceyhun Nehri’nden Mısır’a kadar İlhanların kılıcının yettiği her yerde tüm topraklar, bu mevzuda düşünce sahibi *vezir-i âlem* Sadri Cihân (Sadrüddin Zencânî)’ın elindedir. Askerî idârenin mümessili olan emîrlere ve *baskaklar*, onun tarafından gerekli görüldüğü takdirde azledileceklerdir. Kim ki yazı yazma kabiliyeti ve mürekkep sahibidir, şehzâdelerden ve emîrlere uzak dursunlar, Sa’düddin’in emrinde olsunlar. Şehzâdeler ve ümerâ, kesinlikle mâlî topraklara el uzat-

¹⁸⁶ Vassâf, *Tecziyet el-Emsâr*, s. 237.

¹⁸⁷ Raşîd al-Dîn, *Ta’rîh-i Mubârak-i Gâzânî*, s. 75.

masınlar, adamları için yiyecek ihtiyacı ve para ihtiyacını bahane etmesinler (ve *şehzâdegân ve umerâ bâ âb u zemîn-i dîvânî be ‘illet-i vucûh-i âş ve tağâr ve mevâcib u iktâ hîç ta‘alluk ne-sâzend*).”¹⁸⁸

II) ORDUNUN FİNANSMANI VE GAZAN HAN’IN ISLAHATLARINA ZEMİN HAZIRLAYAN SÜREÇ

Gazan Han dönemine gelinceye değin, İlhanlı ordusunda askerlere düzenli olarak herhangi bir nakit ödemesinin yapılmadığını daha önce ifade etmiştik. Bu ordu, kendi kendini destekleyen (*self-sufficient/self-sustain*) bir yapıya sahip olup ihtiyaç hâsıl olmadığı sürece handan yardım almamaktaydı. Düzensiz bir şekilde, ârızî durumlarda ilhanların askere para dağıttığı vâkidir. Abaka Han 1268 yılında, Râdekân karargâhında askere bolca *dinâr* ve *dirhem* dağıtmıştı¹⁸⁹. Yine Argun döneminde, Nisan 1289’da Hâce Necîbüddeve’nin Horasan gelirlerini asker arasında taksim etmesi için gönderildiği kayıtlıdır¹⁹⁰. Fakat bu gelirlerin mahiyeti hakkında bilgi yoktur. Bunun yanında, tahta oturma sırasında dağıtılan *cülûs bahşişi* nevinden paralar da mevcut idi. Örneğin Teküder, tahta oturma merasiminden sonra tüm askerin her birisine 120 *dinâr* vermiştir¹⁹¹. Bunun dışında askerler, gelirlerini temin etmek üzere, ilhandan aldıkları meşrûiyete dayanarak reayadan talepte bulunuyorlardı. Hülâgu Han döneminde bir *yalıg* isdar

¹⁸⁸ Vassâf, *Tecziyet el-Emsâr*, s. 269.

¹⁸⁹ Reşîdüddin, *Câmi‘ el-Tevârîh*, III, s. 1079.

¹⁹⁰ Reşîdüddin, *Câmi‘ el-Tevârîh*, III, s. 1178.

¹⁹¹ Reşîdüddin, *Câmi‘ el-Tevârîh*, III, s. 1126; Abû’l-Farac, *Abû’l-Farac Tarihi*, s. 610.

edilerek, Baycu ve ondan önce Çurmagun ile birlikte Orta Doğu'ya gelen askerlere Anadolu'ya gitmeleri, her asker için bir *tagar* ve bir *heyk*¹⁹² şarap toplamaları emredilmiştir. Hülagu, Yakın Doğu'ya ilerlediği sırada 1256 yılında Merv, Yâzer, Dihistân ve etrafındaki kentlerden büyük miktarlarda *şarap* ve *ulûfe* toplamıştır¹⁹³.

İlk dönemlerdeki İlhanlı ordusu askerleri, vergiden muaf olan göçebe feodal aristokrasiye de vergi ödemekteydi. Gazan Han, Martinez'in de işaret ettiği üzere "parayı askere ver, diğerlerini boşver" tavsiyesine uyacak, gelirleri tanzim edecekti. Gazan Han dönemi, Reşîdüddin'in de belirttiği şekliyle, İlhanlı ordusunda sadece teçhizatın nasıl elde edileceğinin tanzim edildiği bir dönem değil, ordu ve asker ihtiyaçlarının nasıl karşılanacağı yönünde diğer Orta Doğu devletlerinkine benzer gelişmelerin yaşandığı bir dönem olacaktır. Bu tür düzenlemeler için kararlarının alındığı tarih 1302 Ağustos'u olup, Ucan'da yapılan *kurultay*da gündeme getirilmiştir. Reşîdüddin'den aktardığımız aşağıdaki pasajlar, artık askerî sistemin ve aristokrasisinin Orta ve Yakın Doğu sistemine uyarlandığı, bu coğrafyada var olan İslamî gelenek içinde erimeye başladığını göstermektedir:

"Bir ziyafet tertip etmek, İslam'ı yüceltmek üzere, Peygamber'in torunlarından imamlar, kadılar ve şeyhler ile birlikte diğer milletlerden de topluluklar davet edildiler. Tümü toplandığında Gazan Han onlara döndü ve etkileyici bir konuşma yaptı. Konuşması akla hitap ediyor, müşterek hissiyatı yansıtıyor ve ilâhî nimetlere şükran sunuyordu. O, şöyle dedi:

¹⁹² Deriden mamûl su kabı anlamına gelmektedir.

‘Ben zayıf bir bendeyim, zayıflığım, noksanlarım ve birçok günahım vardır. Bu ihtişam ve cömertliğe lâayık değilim. Rahmet-i Rabbânî’nin kullarına olan, bir insanın yapamayacağı ihsanları, feyzi, raf’eti, merhameti için şükürler olsun. Onun cömertliği ve letafeti için yüzlerce ve binlerce dil ile şükretmek lazımdır ki, tüm İran memleketindeki insanları benim hâkimiyetimin pusulasına getirmiştir. Ben bunun karşısında, benden önceki diğer binlerce kişi gibi bir haftalık meliklik kibrine kapılmadım. Yine şükürler olsun ki, bana benden önceki padişâhlara vermediği kadar bol, onların arzularını tatmin edecek kadar nimet nasip etmiştir. Halk benim hükmümde zahmet çekmemekte olup, benim saltanatımdan razı ve isteklidirler. Ben bu ceberut çadırda *hâkim-mahkûm* tefriki, gurur ve sitayiş yapmak niyetinde değilim. Şimdi sizler ve ben, herhangi bir riyâ olmadan bu nimete şükürler eda edelim. Bu çadıra huşû ve huzur içinde girerek günahlarımız için af dileyelim. Kur’ân-ı Mecîd’den (ayetler) okuyarak onun irâdesine ve ibadetine teslim olalım. Ondan sonra da işretimizi yapalım...

Bu işler görüldükten sonra, kendi muazzam fikirlerini beyan etti; hükümet işlerini, ağır devlet meselelerini görmeye, reâyayı yüceltmeye sıra geldi. Emîrlar ve sarayının ileri gelenleri ile bir *kengâc* (*keñeş*) yaparak kardeşine, yani Şehzâde Olcaytu’ya emir verdi. O, kışın Mazanderân, Tûs, Âbiverd, Merv ve Serahs’ta bulunacak; yazın ise Bâdgîs civarına gelecekti. Emîr Nurin, önceki tanzime uygun olarak, kışın Errân’da bulunacak ve dâimî karargâhı burası olacaktı. Kutluğşâh bir ordu ile Gürcistan’da bulunacaktı. Bazı Gürcü askerleri, Diyarbekir’e gelecek, Mulay’ın *tümeni* ile birlikte ve onun emri altında, sürekli olarak Suriye’ye yapılacak seferler için hazır bulunacaktı.

¹⁹³ Reşîdüddin, *Câmi’ el-Tevârîh*, III, s. 984; Aksarayî, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, s. 42/33.

Hülacu'nun *tümeni*, Fars ve Kirmân sınırında bulunacak, gerektiğinde Kirmân sultanı ve Emîr Sadak'a yardım edecekti. Tüm bu tayinlerden sonra, minval üzere herkes yerlerine gitti”¹⁹⁴.

Bu *kurultay* ve Gazan Han'ın beyanı oldukça çarpıcıdır. Gazan Han'ın genişleme siyasetini tekrar yürürlüğe koymasının sebebi, mâlî sistemin, genel itibariyle merkezî idârenin kontrolüne geçmesine karşın, hazinenin asker ve ordu ihtiyaçlarının karşılamasına tam olarak yanıt veremeyişidir. Gerek yağma, gerek müsâdere yoluyla nakit elde etmek için yeni fetihlere ihtiyaç hâsıl olmuştur. Birinci Suriye seferinden sonra elde edilen ganimet oldukça iyi düzeyde olup, ganimetin askerin elinde kalmasına izin verilmiş ya da sonradan dağıtılmıştı. Hetum bu konuda şunları söylemektedir:

“Sultan ve onun askerleri, savaşta kullanılmak üzere Gazan'dan önce Hums'a büyük miktarda hazineler getirmişlerdi. Gazan savaşı kazanınca muazzam derecede hazineler elde etti ve bunları adamlarına dağıttı. Savaştan bir gün sonra, Gazan'ın cömertliği o kadar fazlaydı ki, kendisine sadece bir hançeri ve içinde Mısırlılarca yazılmış nâme bulunan bir deri keseyi ayırdı.”¹⁹⁵

Reşîdüddin'in, Gazan Han'ın gerçekleştirdiği reformlara ilişkin kayıtlarını göz önüne aldığımızda, şu sonuçlara varmaktayız:

Reşîdüddin ve Gazan Han, İlhanlı ordusunun başlangıçta, sıradan bir göçebe ordusunun karakterine sahip olduğunun farkındadır. Bu ordu, kendi kendini destekleyen

¹⁹⁴ Raşîd al-Dîn, *Ta'rîh-i Mubârak-i Ġâzânî*, s. 138-140.

¹⁹⁵ R. Bedrosian, *History of the Tartars*, Chapter 42. <http://rbedrosian.com/hetum4.htm>.

(*self-sufficient/self-sustain*) bir yapıya sahip olup ihtiyaç duyulmadığı sürece handan yardım almamaktaydı. Ayrıca bu ordu askerleri, vergiden muaf olan göçebe feodal aristokrasiye de vergi ödemekteydi. Erken dönem İlhanlı ordusu, herhangi bir gelir elde etmediği gibi, kendisi de vergi ödemekteydi. Bu vergiler Gazan Han döneminde ilgâ edilmiştir. İptal edilen vergiler şunlardır: Sarayların (*orduhâ*) ihtiyaçlarını karşılamak üzere ordudan toplanan at ve koyun; deri, keçe ve bunlara müteallik diğer meta üzerinden alınan *kopçur*; *yam* yani posta sistemi için alınan vergi ve angarya hizmeti (*besten-i yam*); Cengiz Han tarafından *ulusuna* yüklenen arızî vergiler (*tahammul-i a'bâ-i yasak-i saht*); diğer angarya ve hizmetler (*kalan, kalanât*). Y. Viladimirtsov'un eserinde, Cengiz Han dönemindeki bu vergilerin iptidâî şekilleri beş kısımda, şu şekilde tanımlanır: "Avamdan olan sıradan kişinin feodal sahibine karşı olan *albanı* şundan ibaretti: 1) Çoban ekonomisinin ürünleri üzerinden alınan vergiler (*alban, xubcgur, sigüsün*); 2) Senyörün karargâhında görülen hizmet, angarya: Özellikle yakacak, yani tezek toplamaktan ibaretti (*argal tekegü*). 3) Senyörün muhafız ordusuna ve sürekli avlarına katılma (*ayan aba*). 4) Posta mükellefiyeti: Senyörlerin elçilerine ulak, araba, binek vermek gibi hizmetleri kapsamaktaydı (*ulaga şigüsü*). 5) Şahit ve yeminli olarak mahkemelere katılmak (*sixaga*)¹⁹⁶.

Reşîdüddin, 33. bölümde aristokrasiye yapılan destekten bahseder. Hülagu Han döneminden başlayarak artan bu destekleme, onun tasvirinde birçok zaman dilimine ayrılmıştır. Bunların ilki, Hülagu Han dönemine aittir. Bağdad'ın fethinin (5 Şubat

¹⁹⁶ Boris Y. Viladimirtsov, *Moğolların İçtimâî Teşkilâtı*, (çev. Abdülkadir İnan) Ankara 1995, s. 236.

1258) ardından 1265 yılına, yani Abaka Han dönemine kadar olan zaman dilimidir. İkinci bölüm, Nisan 1282 yılına kadar devam eder. Bu dönem boyunca Moğol âdeti olduğu üzere, destek doğrudan Moğol aristokratlarının karargâhlarına, özellikle şehzâdelerin garnizonlarına yapılmıştır. Bunlar, düzenli tevdiler olmadıkları gibi harcamalara denk gelmemektedir. Bu tevdilere ilaveten aristokrasi, yabancı ülkelerde yaptığı yağmalar, savaş meydanında topladığı ganimet sayesinde özellikle zırh ve silah ihtiyacını karşılamaktaydı. Yine bazı aristokrasinin, hatta bazı emîrlerin, savaş meydanından toplanan fazla metalleri kendi birliklerine sattığı da vakidir. Yine bazı Moğol aristokrasisi, *ortaklara* (*ortakân*) sahip olup bunlar aracılığı ile hayvan ürünlerini pazarlamakta, paraya tebdil etmekte ve parasal gelir için yeni yatırım yolları aramaktaydılar¹⁹⁷. Göçebe aristokrasi ve diğer devlet memurlarının, devletin rızası dışında bazı tüccar sınıfı ile işbirliğine giriştikleri, bilinen bir gerçektir. Bazı yerel arazi sahiplerinin, Moğol aristokratik zümreler ve emîrler ile yasal olmayan işbirliğine girerek arazi miktarlarını genişletmeye çalıştıklarını, bu topraklara yasal statü kazandırmak için çeşitli yollara başvurdıklarını bilmekteyiz¹⁹⁸. Reşîdüddin'in dediğine göre, devlet memurları ve emîrlerin bu tür, yasal olmayan toprak edinmeleri, Gazan Han döneminde son bulmuştur. Gazan Han, 1298 yılında almış olduğu kararla, toprak mülkiyet süresini 30 yıl ile sınırlamıştır. Moğol emîrlerinin toprak mülkiyetleri ve bu mülkiyetlerin gelirleri üzerinde oynadıkları rol, Kırşehir'de bulunan Nûreddin Caca'nın 1272 yılına ait vakıfnâmesinde açıkça görülmektedir. Vakıfnâme, *hezâre* ve *tümen* emîrleri, *noyanlar* (muhtemelen Samagar, Baynal, Sülemiş, Çoban)

¹⁹⁷ Raşîd al-Dîn, *Ta'rîh-i Mubâarak-i Gâzânî*, s. 300.

¹⁹⁸ Raşîd al-Dîn, *Ta'rîh-i Mubâarak-i Gâzânî*, s. 240.

şâhitliğinde düzenlenmiştir¹⁹⁹.

Reşîdüddin, ele aldığımız konunun ikinci merhalesinde, yani Abaka Han'ın son dönemi olan 1270'lerin sonu ve 1280'lerin başı arasındaki zaman diliminde aristokrasiye verilen gelirlerden bahsetmektedir. Bu dönemde, eyaletlerden elde edilen nakdî ve aynî gelirler, küçük miktarlarda da olsa, destek mahiyetinde olmak üzere askerlere verilmiştir. Bunlar genelde, hanın yakınında bulunan ordu birliklerine tevcih edilmişti ve tevcihâtı alanlar genelde "büyük ve güçlü emîrlere ile *noyan*lardı (*buzurgân*). Reşîdüddin, Gazan Han döneminde yapılan reformlar öncesinde, sıradan askerin herhangi bir aynî ve nakdî destek almadığında ısrar etmektedir²⁰⁰.

Mayıs 1282'den Ağustos 1284'e kadar süren Ahmed Teküder'in kısa hükümdarlık dönemi, bu bakımdan belirgindir. Abaka Han'ın ölümü sonrasında aristokrasi ikiye ayrılmıştı. Bir kısmı onun yerine şehzâde Argun'un geçmesini isterken, diğer kısım da yaşayan kardeşi Teküder'in tarafını tutmuştu. Argun, askerî idâreyi Horasan'da tutmuş, bu sebeple çatışma kaçınılmaz hale gelmişti. Ahmed, hâkimiyeti döneminde kendi bölgesinde yer alan, ayrıca Hülagu tarafından elde edilen gelirlerin ve diğer birikimlerin ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere serbest bırakılması için ümeradan çok baskı görmüştür²⁰¹.

¹⁹⁹ Ahmed Temir, *Kırşehir Emiri Cacaoğlu Nur el-Din'in 1272 Tarihli Arapça Moğolca Vakfiyesi*, Ankara 1959, s. 162, 178; Ahmet Temir, "Anadolu'da Moğollar", *Türk Kültürü*, XXXVIII/445, (Mayıs 2000), 276–281, s. 280.

²⁰⁰ Raşîd al-Dîn, *Ta'rîh-i Mubâarak-i Ġâzânî*, s. 300.

²⁰¹ Raşîd al-Dîn, *Ta'rîh-i Mubâarak-i Ġâzânî*, s. 182.

Üçüncü dönemde, yani Ağustos 1284'te başlayan ve Mart 1291'e kadar devam eden Argun Han'ın hükümdarlık döneminde, orduya nakdî ve aynî şekilde ödemeler yapılmıştır. Argun Han döneminin son zamanına kadar ödemeler, belli eyaletlerin gelirleri üzerinden sağlanmış ve bir sistem dâhilinde yapılmıştır (*vechî mu'ayyen gerdânîdend*). Herhangi bir destek ve ödemeye ihtiyaç duyan askerî aristokratik zümre, bunun makbuzlarını ibraz ettiğinde ödemesini aksamadan almıştır²⁰². Fakat sübvance sisteminin bazı eksikleri söz konusudur: Dağıtımların kontrolündeki zayıflık, aynî destek maddelerinin kıtlık zamanlarına veya dağıtım sırasında yaşanan gecikmelere karşı depo edilmemesi önemli sorunlardandır. Ayrıca, dağıtılan sübvance metalarının, bağımsız birimler eliyle değil de devlet memurları ve aristokrasi eliyle yapılıyor olması, küçük emîrlerin bu metalara yeterli oranda ulaşmalarını engellemekteydi. Gazan Han'ın reformlarına kadar, askerlerin ve emîrlerin İlhanlı Devleti merkezinden yapılan sübvance faaliyetlerinden yeterince yararlanamadığı söylenebilir.

Bu noksanlar, ekonomik krizin had safhaya ulaştığı ve Argun Han döneminin sonlarından itibaren başlayan nakdî gelirlerin tükendiği Geyhatu Han döneminde zirveye ulaşmıştır (1291–1295). Bu dönemin iki alt evresi daha vardır. Birincisi, Geyhatu'nun hâlâ sağ olduğu ve Baydu'nun tahta oturma girişimini yaptığı dönem; ikincisi ise, Gazan Han'ın tahta oturduktan sonra reformları gerçekleştirmeye başladığı tarihe, yani 1298'e kadar geçen dönem. Gazan ve Baydu mücadelesi sırasında ordunun desteklenme ihtiyacı, reformlar için en önemli ikâz niteliğindedir. İkinci safha, Argun'un ve onun kudretli veziri Sa'düddeve'nin bir türlü engel olamadığı, emîrlerin hazineyi yağma etme hareke-

²⁰² Raşîd al-Dîn, *Ta'rîh-i Mubârak-i Gâzânî*, s. 182.

tiyle başlamıştır. Ümerâ buradan elde ettiği gelirin bir kısmıyla da orduyu sübvânse etmişti. İlhan Geyhatu tahta oturduğunda, Argun Han'ın hazinesinden kalan her şeyi askerî zümrenin eline vermek zorunda kaldı. Aristokrasi ve emîrlere, eyaletlerden sağlanan tüm gelirleri ele geçirmiş durumdaydılar. Bu şekilde, ordunun eyaletlerden sağlanan gelirler ile desteklenmesine dayanan sistem çökmüştü²⁰³. “Hazineden tüm değerler götürülmüş, Geyhatu Han tarafından yapılan hiçbir sevk ve havale yerine ulaşmamış, kimseye bir *dirhem* verilmemişti. Aynı durum eyalet gelirleri için de geçerliydi. Maaşlar ve mukarrerât (*‘ulûfât ve mevâcib ve mukarrerât*) ödenemiyordu. Bu yüzden ordu Geyhatu Han'dan nefret etmeye başladı.”²⁰⁴

İlhan Baydu'nun kısa hâkimiyet döneminde, Geyhatu Han'ı öldüren emîrlere eyaletlerin gelirlerini toplama imtiyazlarını ellerine geçirmişlerdi. Bunu yapamadıkları tek yer, Şehzâde Gazan'ın hâkimiyetinde olan Horasan eyaleti idi. Baydu'yu yenerek tahta oturan Gazan, hazinesinde hiçbir nakit tutamadan her şeyini, askeri desteklemek üzere orduya vermek zorunda kalıyordu. Askerin ihtiyaçlarını karşılayabilmek için yeni kaynaklar bulma işine girişti, zira sürekli olarak yeni tevdîler yapmaya zorlanıyordu²⁰⁵. Onun nakit sıkıntısını gideren ve ıslahatlardan önce geçirdiği krizi atlatmasını sağlayan en önemli icraatı, devletin her yerinde serbestçe hareket eden tüccar sınıfından elde edilen gelirlerdi. Bu gelirler, Gazan Han'ın hâkimiyetini sağlamlaştırmasına yardımcı olmuş ve sonrasında yapacağı, Yakın ve Orta Doğu'ya damgasını vuracak reformlara ze-

²⁰³ Raşîd al-Dîn, *Ta'rîh-i Mubârak-i Ġâzânî*, s. 182.

²⁰⁴ Raşîd al-Dîn, *Ta'rîh-i Mubârak-i Ġâzânî*, s. 320; Martinez, “Some Notes on the Il-Xânîd Army”, s. 210.

²⁰⁵ Raşîd al-Dîn, *Ta'rîh-i Mubârak-i Ġâzânî*, s. 184.

min hazırlamıştır. Aristokrasi ve devletin memurları arasında, vergilerin aynî mi yoksa nakdî mi olacağı²⁰⁶; vergilendirme şekli ve miktarı üzerinde müthiş bir tartışma ve gerilim yaşanmaktaydı²⁰⁷. Bu gerilim, eski yönetici sınıfını yıpratmış, bundan yararlanan Gazan Han, bu unsurları birbirine karşı kullanarak kendi hâkimiyetini pekiştirmiştir. Fakat bu durum, ordu disiplininin zayıflamasına sebep olmuş, Gazan tehlikenin farkına vararak önlem alma yoluna gitmiştir²⁰⁸. Aksarâyî'nin eseri, bize Moğol ordusunun kendi kendini destekler ekonomik yapıdan düzenli maaşların ödendiği ve sübvanselerin yapıldığı bir orduya geçiş süreci hakkında malûmât sunmaktadır. Burada, Hülagu Han'ın Bağdad'a yürüdüğü tarihe, yani 1258'e ilişkin olarak, Anadolu'da bulunan Moğol birliklerini desteklemek üzere düzenli bir *tagar* tayininin yapıldığını görmekteyiz²⁰⁹. Fakat bu durumun, İlhanlı yönetimi tarafından yapılmış düzenli *tevcihât* şeklinde algılanmaması gerekmektedir. Zira bu tayinler Selçuklu malî yönetimi tarafından yapılmıştır. Bu arada İlhanlı mâliyesi ve emîrlar de sürece iştirak etmişlerdi. Fakat bu düzenlemelerin, en azından şimdilik, kalıcı ve sistematik olduğu düşünülmemelidir.

Reşîdüddin'in ifadesine göre, Abaka Han döneminde eyaletler üzerine oturmuş ve orduyu destekleyen bir sistem bulunmamaktaydı. Argun döneminin sonuna kadar, Anadolu'dan alınan vergiler, Şemsüddin Cüveynî'nin nezâretinde Selçuklu mâliyesi

²⁰⁶ Raşîd al-Dîn, *Ta'rîh-i Mubârak-i Ġâzânî*, s. 33.

²⁰⁷ Raşîd al-Dîn, *Ta'rîh-i Mubârak-i Ġâzânî*, s. 87.

²⁰⁸ Raşîd al-Dîn, *Ta'rîh-i Mubârak-i Ġâzânî*, s. 193.

²⁰⁹ Anekdote, "1258 yılında, Baycu'nun ordu ihtiyacını (*tagar*) karşılamak üzere, Nizâmeddin Hurşîd ve Mu'înüddin Süleyman tarafından Anadolu'daki uç vilayetlere *fermanlar* ve menşûrlar (*emsile*) yollandığı" şeklindedir, bkz. Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 42/33.

tarafından yıldan yıla düzenlenmekte ve toplanmaktaydı. Argun Han döneminde Selçuklu Devleti, Fahrüddin Kazvînî'nin Anadolu'ya gönderilmesi ile birlikte İlhanlı mâliyesinin tam kontrolü altına girmişti. Abaka Han zamanında alınan bazı önlemlerin doğrudan İlhanlı merkezî mâliyesine bağlı olan topraklarda işlerlik kazandığı, Anadolu'da ise buranın mâlî olarak İlhanlı Devleti'ne bağlandığı dönemde gerçekleştiği görülmektedir²¹⁰.

Büyüyen ordu ihtiyaçları, buna paralel olarak artan sübvance gereksinimi altında yatan başlıca iki sebep vardır: *Birincisi, Moğol ordusunun işgalci ordu konumundan uzmanlaşmış, fethedilen bölgelerde kalıcı, istikrarlı bir orduya dönüşmesidir. İkinci sebep ise Moğol ordusunun yeni coğrafya ile, yani Orta ve Yakın Doğu coğrafyası ile olan kültürel ve askerî etkileşimidir.*

Fetihçi-istilacı Moğol ordusu, yanında sürülerini, kölelerini ve diğer taallukatını taşıyan, gerektiğinde bundan yeni savaşçı güç elde eden, *kendini destekler* bir ordu idi. Yağma, gelir kaynaklarının önde geleniydi. Yeni tutsak ve köleler, özellikle Moğol ordusuna yeni katılan unsurlar için gelecek fetihlerde motivasyon sağlamaktaydı. Bununla birlikte, Moğol ordusunun sayısı gittikçe azalmaktaydı. Alışılmadık coğrafyalarda hazırlıksız girişilen savaşlar, her ne kadar zaferle sonuçlansa da büyük oranda Moğol askerinin ölmesine sebebiyet vermekteydi. Ayrıca, orduya alınan Moğol olmayan unsurlar, nisbî olarak Moğol askerî sayısına baskın gelmeye başlamıştı. Yenilerek *il/el* olmuş grupların, Moğol unsurlar yanındaki sayıları küçümsenemez dereceye ulaşmıştı. Ayrıca, Orta Doğu kadınlarıyla gerek evlenme veya cariye edinme yoluyla yapılan evlilikler,

²¹⁰ İlhan Erdem, "Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisâdî, Ticarî İlişkileri ve Sonuçları", s. 50-56; Martinez, "Some Notes on the Il-Xānīd Army", s. 212 vd.

Moğol unsurların Orta ve Yakın Doğu kültür ortamına uyum sürecini de hızlandırmıştı²¹¹.

Fetihçi ve istilacı bir ordunun tersine yerleşik ordu, yağma marifetiyle gelir elde etmekten oldukça uzaktır. Beraberlerinde getirdikleri sürülerinki haricinde, şu kaynaklardan da gelir elde etmeleri mümkün olmuştu: Yerleşik kent halkına düzenli vergiler yüklemek; yine yasal olmayan talanlarda veya para sızdırma faaliyetlerinde bulunmak, yasal olmayan müsadere şeklinde topraklara veya toprak gelirlerine el koymak.

Kültürel değişim ve coğrafyaya uyum süreci, İlhanlı hâkimiyet bölgesinin her yerinde aynı şekilde olmamıştır. Bu değişim daha çok, sıradan asker arasında ve orduların yerleşik olduğu bölgelerde gerçekleşmiştir. İlhanlı Devleti'nin batı kısımlarını oluşturan Anadolu, Kilikya Ermeni Krallığı, Kafkasya, el-Cezîre, Irak, Kuzeybatı ve Batı İran, bu bölgelerin başında gelmekteydi. Buralar, Horasan gibi ekonomisi ve nüfusu büyük oranda yok edilmiş bölgeler değildi. Sıradan askerler arasında bu kültürel etkileşimin daha hızlı gerçekleşmesinin sebeplerinden en önemlisi, bir Moğol kadını ile evlenmek için gereken örfî masrafların bu askerlere ağır gelmesiydi. Üst tabaka ve aristokrasi bu masrafları karşılayabildiğinden Moğol soyunu devam ettirebilmekte, sıradan askerler ise Türkleşmekte veya İranlılaşmaktaydı²¹². Bunun paralelinde, Hülagu Han'ın İran'a gelişinden (1258) itibaren Gazan Han dönemine (1295) kadar geçen sürede iki nesil dünyaya gelmişti. Bu nesillerden ilki göçer ortama doğmuş, ikinci nesil ise Orta Doğu kültür

²¹¹ Martinez, "Some Notes on the Il-Xānid Army", s. 210.

²¹² Martinez, "Some Notes on the Il-Xānid Army", s. 215.

ortamına uyum sağlamıştır²¹³. Ahmed Teküder'in 1281–1284 yıllarındaki kısa hükümet döneminde İslam'a döndüğünü ilan etmesi²¹⁴, Moğollar arasında infiale yol açmıştı. Bunun sebebi, eski kültür ve yeni kültür arasında bocalayan Moğolların, bu değişim karşısında verdikleri korkuyla karışık tepkileridir. Aynı şekilde Gazan Han'ın Emîr Nevruz tarafından ikna edilerek 1295 yılında ihtidâ etmesi ve Teküder'in aksine bu girişiminde başarı elde etmesi, artık Moğol ikinci kuşağının Orta Doğu kültür ortamına uyum sağladığının bir göstergesidir²¹⁵.

²¹³ Howorth, *History of the Mongols*, III, s. 196.

²¹⁴ Ahmed Teküder'in ihtidâ etmesi hadisesi ve yankıları için bkz. Cüneyt Kanat, "İlhanlı Hükümdarı Teküdar'ın Müslümanlığı Kabulü ve Bunun Memlûk Devleti'ndeki Yankıları", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12 (2002), 233–247; Adel Allouche, "Tegüder's Ultimatum to Qalawun", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 22, No. 4. (Nov., 1990), 437-446.

²¹⁵ Martinez, "Some Notes on the Il-Xānid Army", s. 216.

BEŞİNCİ BÖLÜM:

GAZAN HAN TARAFINDAN GERÇEKLEŞTİRİLEN ASKERÎ REFORMLAR

I) REFORMLARI GEREKLİ KILAN SEBEPLER

Kuruluşundan itibaren İlhanlı askerî sistemi, gerçekte Orta Asya'daki Moğol uygulamalarından pek farklı değildi. Temelde göçebe askerî kültürüne dayanan bu sistemde, ihtiyaç halinde her Moğol kabilesi, çıkardığı muayyen miktardaki asker ile hanın ordusuna iştirak etmekteydi. Hafif donanımlı süvari esasına dayanan bu sistem, Moğolların Yakın Doğu fütûhâtında mühim bir rol oynamıştı. Ancak, başlangıçta diğer kavimlere karşı bir avantaj gibi gözüken bu sistem, Moğolların İran'a yerleşmelerinden sonra önemli sorunlarla karşılaşmış gözükmemektedir. Otlak ve meraların dar, sıcaklığın ise yer yer çok yüksek olduğu geniş İran platosundaki Moğol askerlerinin bakım ve iâşesinin sağlanması, her zaman pek de kolay olmamaktaydı²¹⁶.

Şehzâdelik yıllarını Horasan'da geçiren Gazan Han, askerî harekâtlarda köylü ve

²¹⁶ Gazan Han, önemli miktardaki bir orduyu kardeşi Şehzâde Olcaytu Han'ın kumandasında Horasan'da hazır tutmaktaydı. Kaynaklar bu kuvvetlerin sayısını, 1299-1300 tarihindeki Herât kuşatması esnasında yaklaşık elli bin kişi olarak vermektedir, bkz. Herevi, *Târih-nâme-yi Herât*, s. 435. Aynı yıl birinci Suriye seferine çıkmış bulunan Gazan Han'ın bu mühim miktardaki askerî kuvvetten istifade edemediği görülmektedir. Bundan başka yine mühim miktardaki bir İlhanlı kuvveti de kuzeyde, Altun Ordu Hanlarına karşı Derbend'i müdafaa için görevlendirilmişti.

çiftçilerin nasıl zarar gördüğünü²¹⁷, Moğol askerlerinin bakım ve iaşesinin bilhassa kıtlık zamanlarında ne kadar güçleştiğini²¹⁸ ve bu durum telâfi edilmek istenirken yerleşik halkın nasıl mağdur edildiğini²¹⁹ yakından müşâhade etmişti.

Kuşkusuz, Ortaçağ'da devlet işlerinde önemli yeniliklere giden bir hükümdarın, devletin en önemli dayanağı olan ordu ile ilgili de mühim değişiklikler yapması kaçınılmazdı. Bununla birlikte, İlhanlı Devleti'nde askerî alandaki yeni düzenlemeleri daha da acilleştiren başka önemli sebepler mevcuttu. Öncelikle Moğollar, yerleşik devlet geleneğinin hâkim olduğu Yakın Doğu'da, kendilerinden önceki pek çok devletin yaşadığı bir mesele ile karşı karşıya gelmişlerdi: Askerî harcamaların finanse edilmesindeki güçlük²²⁰. Bu durum, devlet işlerinde bir başka güçlük olan vergilerin düzenli bir şekilde toplanarak merkeze ulaştırılması meselesiyle birleşince Gazan Han, bütün bunların ortadan kaldırılması için kendilerinden önce aynı coğrafyada uygulanmış olan bir çözüm yolunu benimsedi. Bu da askerî *ıktâ*'nın İlhanlı ordusu için yeniden tesis edilmesi idi. Bu uygulama, bir yandan askerî masrafları devlete yük olmaktan çıkarırken, diğer yandan vergilerin toplanması ve merkeze ulaştırılması sorunlarına çözüm getirecekti.

Yukarıda da değindiğimiz üzere, Cengiz Han devrinde Moğolların batı istikâmetinde harekete geçmesiyle başlayan büyük fütûhât son 30-35 yıl içerisinde tamamen dur-

²¹⁷ Raşîd al-Dîn, *Ta'rîh-i Mubâarak-i Ġâzânî*, s. 300.

²¹⁸ Raşîd al-Dîn, *Ta'rîh-i Mubâarak-i Ġâzânî*, s. 33.

²¹⁹ Meselâ Argun zamanında, 1287–1288 tarihinde Herât halkının zarar görerek yerini yurdunu terk etmesi olayı için bkz. Herevî, *Târih-nâme-yi Herât*, s. 379–380.

²²⁰ Raşîd al-Dîn, *Ta'rîh-i Mubâarak-i Ġâzânî*, s. 302.

duğu için, Moğol askerlerinin eline geçen ganimet de sona ermişti²²¹. Bunun yanı sıra, Gazan Han'ın dâhilde giriştiğı reform hareketi, Moğolların yerleşik tebâya karşı olan ayrıcalıklarını ortadan kaldırmaktaydı. Bu durum, göçebe Moğolların yerleşiklerden elde ettiği haksız ve zorba kazancın da sona ermesi anlamına geldiğinden, artık Moğol askerleri için başka gelir kaynaklarının aranması ve bulunması zorunlu gözükmekteydi.

Bununla birlikte, Gazan Han'ın bu ıslahatının sosyo-politik arka plânında, artık yerleşik bir coğrafyada mahallî idârî gelenekleri benimsemeye başlayan İlhanlı Devleti'nin, askerî kurumunu da bu geleneğe uydurma teşebbüsü yatmaktaydı. Esasen, yerleşik bir coğrafi mntıkayı yarım asırdan beri idâre eden göçebe Moğolların da bu esnada, artık yavaş yavaş tarım ve zirâata ısındıkları anlaşılmaktadır²²².

Bu durum, Gazan Han'ın ıslahatlarında mühim bir yer tutan zirâî reformlar için de bir basamak teşkil etmekteydi. Çünkü askerî *iktâ*'ların tesisi ile içerisinde göçebe unsurların bulunduğu devletler için her zaman sosyo-ekonomik bir problem olan yerleşik-göçebe rekabeti ve tarım alanlarının göçebeler tarafından tahrip edilmesi²²³ gibi problemlerin de önüne geçilmiş olacaktı. Bunun ise, bir yandan zirâî faaliyetleri artırıp yerleşiklerin göçebelerden gördüğü zararı azaltırken, diğer yandan yeni yerleşim merkezlerinin kurulmasına ve ülkenin mâmur hale gelmesine vesile olacağı ortadadır. Son bir husus olarak, bu reformun Gazan Han'ın son Memlûk mağlûbiyeti sonrasına (1303) rast-

²²¹Rašîd al-Dîn, *Ta'rîh-i Mubâarak-i Ġâzânî*, s. 300.

²²² Bu devirde askerlerin çoğı toprak sahibi olmaya ve zirâat yapmaya heveslenmekteydiler. *İktâ'* arazisi alınca maksatlarına da ulaşmış olacaklardır, bkz. Rašîd al-Dîn, *Ta'rîh-i Mubâarak-i Ġâzânî*, s. 302.

laması, başarısızlık ardından orduyu yeni baştan yapılandırma teşebbüsü için başka bir sebebi teşkil etmektedir.

II) ASKERE İKTÂ' TEVCİHİ

Gazan Han'ın askerî alanda teşebbüs ettiği en önemli reform, askerî *iktâ'*ların tesisidir. Bu reformu, bir yandan Yakın Doğu coğrafyasında İlhanlılardan önce kullanılan *iktâ'* sistemini yeniden canlandırma, diğer yandan da göçebe Moğol askerlerini yerleşik hayat ve zirâate dahil etme teşebbüsü olarak değerlendirmek mümkündür. Öncelikle, askerlere havale edilen *tagar*ın düzenli bir şekilde toplanması için bazı tedbirler alındıysa da, bunlar netice vermemişti. Bunun üzerine Ağustos-Eylül 1303 yılı başlarında, bu alanda daha radikal bir uygulamaya gidildi. Bunu gerçekleştirmek üzere, ordunun geçiş güzergâhı ile *yaylak* ve *kışlak* yolları üzerindeki arazilerin Moğol askerlerine *iktâ'* olarak dağıtılmasına karar verildi.

Sonuçta, Ağustos-Eylül 1303 arasında iki-üç aylık bir çalışmadan sonra bu konudaki genel değişiklikleri yansıtan bir *yalıg* kaleme alındı. Buna göre, evvelâ o zamana kadar Moğol askerlerine *tagar* verilmesiyle meydana gelen aksaklıklar belirtildikten sonra, ülke genelinde bütün askerlere *iktâ'* verileceği duyuruldu:

“Ülkedeki *incu* ve *dalaylar* ile *mamûr* ve *harab* mezralardan (askerlere) yakın ve uygun yerlerdeki araziler kontrol (*ilgamişi*) edilerek *iktâ'* adıyla *defter* ve *kânunda* açık-

²²³ Vassâf, Tecziyet el-Emsâr, s. 362; Raşîd al-Dîn, *Ta'rîh-i Mubâarak-i Gâzânî*, s. 302.

lanan şekilde her bir askerî “binlik” (*hezâre*) için tayin edilip, onlara teslim edilsin²²⁴.

- *İncu* ve *divâna* ait olan bölgelerde, daha önce burada sâkin bulunan ve zirâatle uğraşan halk, eskiden olduğu gibi zirâate devam edecek ve vergilerini daha önce zikredildiği şekilde noksansız olarak askerlere ulaştıracaktır. Askerler de özel mülklere, emlâklara ve vakıflara (vakıf ehline) müdahalede bulunmayacaklardır. Buralara ait vergi ve gelirleri (*mâl*, *kobçur* ve *dîvânî*) de *kânun defterlerine* göre, zikredilen şekilde doğrulukla ulaştıracaklardır.

- Askerler kendi yurtları içerisinde bulunan harap olmuş ve otlak haline gelmiş *dîvânî* araziler ile mezra‘ ve köyleri kendi esir, köle, hayvan, hanım ve çocuklarıyla işleyeceklerdir; şayet bu *harab* arazilerin hukukî sahipleri ortaya çıkar ve bu durum şer‘en sabit olursa -ve eğer bu esnada da askerler orayı kendi kölelerine vermişler ise- onda birini merkeze gönderecek, kalanını da aralarında paylaşacaklardır.

- Askerlere verilen *mâmûr* ve *harab* köylerin halkı, eğer 30 yıldan daha önce oradan ayrılmamış, başka bir vilâyette sayılmamış veya *kânûna* tâbi olmamış ise, her kimin yanında olursa olsun (eski yerlerine) geri döndürülecektir. Eğer başka bir vilâyetin reâyası da onların huzurunda ise, onlar da eski yerlerine geri döndürüleceklerdir. (Askerler), hiçbir surette başka bir vilâyetin halkının kendilerine (sığınmalarına) imkân veremeyecek, onları toplamayacak, himâye etmeyecek ve köylerine sokmayacaklardır. Yine, askerler, kendilerine verilen köylerin reâyasını, her iki köyün kendi *iktâ’ı*, reâyanın da kendi reâyası olduğu bahanesiyle oradan başka köylere götürmeyeceklerdir. Her reâya

²²⁴ Raşîd al-Dîn, *Ta’rîh-i Mubârak-i Ġâzânî*, s. 305.

kendi yerinde zirâat yapacaktır. (Askerler) kendilerine *iktâ'* olarak verilen köylerin reâyasını kendi esirleri olarak görmeyecekler ve reâyaya, hükümlerde belirtildiği gibi, kendi köylerinde zirâat ile meşgul kılmanın dışında zorlamada bulunmayacaklardır. Yine, reayadan vergileri doğrulukla tahsil edecek; onları, kendi yerlerinde zirâatle uğraşmanın dışında başka bir işle meşgul kılmayacaktır. Üzerlerine muayyen bir vergi yazılan ancak zirâat bilmeyen veya yapmayan *râiyyet*, vergisini ödemiş ise, onlara iyilikle davranacak, zorlamada bulunmayacak ve zirâat yapmalarında ısrar etmeyeceklerdir. Askerler ve tâbileri, kendi köylerine yakın köylerin halkına müdahalede bulunmayacak, onların su ve topraklarını kullanmayacak ve hayvanlarının otlaklarını kısıtlamayacaktır.

- Onlar (askerler) hakkında *inâm*da bulunularak muayyen bir bölge *iktâ'* olarak verildiği için, oradaki bütün canlıların asayiş ve muhafazası *adâlet* ile yerine getirilmelidir. *Emîr-i tümen*, *emîr-i hezâre*, *emîr-i sede* ve *emîr-i dehelere* ve askerlere, elden geldiği kadar adaleti gözetmeye gayret etmeleri, daha önce yaptıkları *zulm* ve haksızlıklardan kaçınmaları, (vergi ve masraf adı altında) haksız taleplerde bulunmamaları emredilmiştir.

- *Harab* ve *mâmûr* arazi ile suyun *ikta'sı*, mufassal bir şekilde bu *hezârenin* arasında, o köyden hayır sahibi bir grup ile merkezden tayin edilen *bitikçinin* huzurunda on parçaya ayrılarak her bir *sede* ve *dehenin* payı kura ile tespit edilecektir. Adı bildirilen *bitikçi* her bir *sede*, *dehe* ve askerin payına düşen *harab* ve *mâmûr* yerleri deftere kaydedecek ve bir nüshasını *büyük dîvâna*, bir nüshasını da *emîr-i hezâreye*, *sedelerin* defterlerini ise *emîr-i sedeye* teslim edecektir. *Bitikçi* her yıl zirâatle uğraşanların isimlerini ödüllendirilmek, hata ve ihmâlde bulunanların isimlerini ise suçlu sayılmak üzere mer-

keze bildirecektir.

- Verilen bu *iktâ*'lar satılmayacak, bağışlanmayacak, akraba ve yakınlarla devredilmeyecektir. Aksi davranışta bulunanlar suçlu sayılacak ve 19.5 *dinâr* ceza ödemek zorunda kalacaklardır.

- Bu *iktâ*'lar göçebe askerlere verilmiştir. Eğer onlardan (*iktâ*' sahibi) bir kimse ölürse, *iktâ*'sı onun çocuk, kardeş ve yakınları tarafından halef tayin edilen kişiye verilecek ve bu durum kaydedilecektir. Eğer ölen kimsenin akraba ve yakını bulunmazsa, onun eski bir hizmetlisine (*gulâm*) devredilecek, eğer böyle bir kimse yok ise, *sede* içerisinde lââyık birisine verilecektir. Eğer *sede* ve *deheler* içerisinde birisi bu uygulamalarda hata yapar ve suçlu duruma düşerse, *emîr-i hezâre* ve *emîr-i sedeler* *iktâ*' arazisini ondan alarak başka birisine verecek, durumu *deftere* kaydedecek ve her yıl bu *defteri* (merkeze) arz edeceklerdir.

- Eğer askerler, bundan önce açıklanan ve *kânûn defterlerinde* kaydedilenin dışında *mâl*, *kobçur* ve diğer bir vergi talebinde bulunurlarsa *bitikçi* buna izin vermeyecek, şayet bunu zorla yaparlarsa isimlerini gizlemeden merkeze bildirecektir.

- Ordunun harekât zamanı *arzda* bulunulduğunda, *yalıg* hükmü doğrultusunda zikredilenle *filân bitikçi*, isim (yoklama) defteri hazırlayarak bunu *emîr-i sede*, *emîr-i hezâre* ve *emîr-i tümenlere* sunacaktır.

- Askerler, *kânûn defterlerinde* mufassal bir şekilde kaydedilen ve açıklanan hususların dışında reâyadan bir şey alırsa; kendilerine verilmeyen başka vilâyetlerin halkını

himâye edip kendilerine sığınmalarına imkân tanırılsa; kendilerine yakın bulunan köylerin toprak ve suyuna müdahalede bulunur veya zirâat alanlarına ya da otlaklarına zarar verirlerse; (bunların) her yıl sayı ve durumlarını (merkeze) bildirmezlerse suçlu sayılacaklardır.

- Bu *hezâreye bitikçi* olarak tayin edilen *filân*, belirtilen hususları bu *yalığa* iyi bir şekilde kaydedecek, yurtlarını *mâmûr* hale getirenlerin isimlerini tek tek, ayrıntılı bir şekilde yazacak, defterlere kaydedilip birleştirilmek üzere *dîvâna* getirecektir.

- Bu *yalığ*, içerisindeki hükümlerin uygulanması ve bunda herhangi bir değişikliğe gidilmemesi için *filân hezâreye* verilmiştir²²⁵.

Anlaşıldığına göre, yapılan bu yeniliklerle askerlerin ihtiyaç ve masraflarının bağlı bulundukları vilâyetlerin *iktâ*'sından karşılanması hedeflenmekteydi. Eğer reformlar iyi yürütülebilirse, merkezî hazineye ordu için çoğu zaman yeterli para bulunduramamış ve ödemeleri zamanında yapamamış olan İlhanlı yönetimi, önemli bir yükten kurtulmuş olacaktı.

Bu yenilik ve ıslahatların tam anlamıyla uygulanabilmesi, hazineye büyük bir yük olan askerî harcamaların nakit ödemeler ile yapılmasından doğan sorunların ortadan kalkması demektir. Öte yandan yeni düzenlemeler ile getirilmesi düşünülen ikinci yenilik, mümkün oldukça çok toprağın işlenmesini sağlamaktaydı. Bu suretle İlhanlı ülkesindeki üretim ve tarım hayatının gelişmesi sağlanmış olacaktı. Ayrıca askerlere verilen topraklar, devletin mülkiyetinde kalmaya devam edeceği için hem topraklar, hem de

toprak üzerindeki halk korunmuş olacaktı²²⁶.

Bu uygulama ile Selçuklu *iktâ'* sistemi ve Osmanlı *tımârı* arasında benzerlikler bulunduğu aşîkârdır. Burada en dikkat çekici nokta, askerî *iktâ'*ların *hezâre*ler şeklindeki dirliklere ayrılmasıdır. Bunun yanı sıra, *iktâ'*ların denetim ve kontrolü *emîr*lerin; hesap ve kayıt işleri ise *bitikçî*lerin uhdesine bırakılmıştır. Böylece bu uygulamaların, devlet arşivindeki *defter*ler ve *bitikçî*lerin her yıl düzenli bir şekilde yollayacakları raporlar vasıtasıyla merkezden denetlenmesi amaçlanmaktaydı.

Bunun yanı sıra, kendi arazisini işlemeyen veya ihtiyaç anında hizmete gitmeyen askerlerin *iktâ'*ları ellerinden alınacaktı. Yine *iktâ'* sahipleri, tasarruflarında bulunan araziyi satma, başkasına devretme veya kiraya verme hakkına sahip değillerdi. *iktâ'* sahibinin ölümü halinde arazisi oğluna, yakınlarından birine, ya da *gulâmına* verilmekteydi. Ancak bu kimselerin askerî hizmeti yerine getirebilecek vasıfta olmaları gerekmektedir. *İktâ'* sahibinin hiçbir vâris veya yakını bulunmaması durumunda arazi, *sede* içerisinde başka bir uygun *sipâhîye* verilmekteydi.

Askerî *iktâ'*lar mâlî bakımdan da yarı özerk bir yapıya sahipti. *Dîvândan* bu *iktâ'*lara *berât* yazılması yasaklanmıştı. Bununla birlikte her bir asker, işlediği arazinin geliri olarak elli *menn*²²⁷ (41,65 kg.) hububatı devlet ambarına (*anbâr-i hâssa*) teslim

²²⁵ Raşîd al-Dîn, *Ta'rîh-i Mubârak-i Ġâzânî*, s. 306-309.

²²⁶ Osman G. Özkuzugüdenli, *Gâzân Hân ve Reformları (694/1295–703–1304)*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2000, s. 244.

²²⁷ Söz konusu *menn* 5/6 kg'a tekabül eden ve *şer'î* ya da *küçük menn* olarak da bilinen *Tebriz menni*dir. Bu *menn* XVI. yüzyıldan itibaren yerini yine *Tebriz menni* adını taşıyan 3 kg.'lık bü-

etmek zorundaydı²²⁸.

Bu teşebbüs bölgesel bir düzenleme değil, *Amû-Deryâ'dan Mısır'a* kadar bütün ülkedeki askerleri kapsayan²²⁹ umumî ve yapısal bir reform niteliğinde idi. Böyle bir reformun yapılabilmesi için, başta kânunlar ve umumî toprak kayıtları olmak üzere, pek çok gerekli hususun daha önce hazırlanmış olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, bu reform Gazan Han'ın ömrünün son aylarına rastlamıştı ve muhtemelen de oldukça sınırlı bir alanda uygulamaya konulmuştu. Islahat hakkında geniş malûmât veren Reşîdüddin'in, diğer ıslahatlarda olduğu gibi olumlu neticelerinden bahsetmemesi, bu görüşü kuvvetlendirmektedir. Fermanda, bu yapısal reformların kendi halefleri tarafından da devam ettirilmesine yönelik istek ve gayretlere rağmen²³⁰, uygulamanın Gazan Han'ın halefi Olcaytu Han zamanında devam ettiğine dâir de elimizde hiçbir delil bulunmamaktadır. Olcaytu Han devrinde bizzat Gazan reformlarının mimarlarından olan *Sâhib-i Dîvân* Sa'düddin, hükümdara bu arazilerin yeniden eski şekline çevrilmesini teklif etmiştir ki bu, askerî *iktâ*'larla ilgili reformlardan geri dönülmesi mânâsına geliyordu²³¹.

Reformlardan bu şekilde geri adım atılmasında, Moğol askerlerinin kendilerini

yük menne bırakmıştır, bkz. Walter Hinz, "İslam'da Ağırlık, Ölçü Sistemleri", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 5, (İstanbul 1990), s. 22.

²²⁸ Özkuzugüdenli, *Gâzân Hân ve Reformları*, s. 244–245.

²²⁹ Raşîd al-Dîn, *Ta'rîh-i Mubârak-i Gâzânî*, s. 303.

²³⁰ Raşîd al-Dîn, *Ta'rîh-i Mubârak-i Gâzânî*, s. 303.

yerleşik hayata ve toprağa bağlayacak bu teşebbüse karşı direnmiş olmaları rol oynamıştır, kanaatindeyiz. Bunun yanında, Gazan Han'ın vefatından sonra böyle büyük çaplı bir reformu yürütebilecek hükümdarın iş başında bulunmaması, başka bir sebep olarak gösterilebilir. Yine, İlhanlı bürokrasisinin bu ağır yükü kaldıramamış olması da muhtemeldir²³². Tüm bu gelişmeler sonucunda, Moğol *sipâhî*lerine askerî *iktâ'* dağıtma ve bunun sonuçlarını alma teşebbüsü akîm kalmış gözükmemektedir²³³.

III. HÂSSA ORDUSUNUN TESİSİ

Gazan Han, İlhanlı ülkesinin genişliği yüzünden, görevlendirilen ordunun hedef bölgeye geç ulaşması, hareket esnasında askerlerin yorgun düşmesi, atlarının zayıf kalması gibi sebepleri göz önüne alarak orduda yeni düzenlemelere gidilmesine karar verdi. Bunun için de, iki erkek çocuktan daha fazla çocuğa ve kardeşe sahip bulunan ailelerden bir çocuk almak suretiyle, ihtiyaç halinde yardıma gitmesi için ayrı bir ordu tesis edildi.

²³¹ *İkta'* dağıtımının teorik açıklaması için bkz. Nahçivânî, *Düstûr el-Kâtib fî Ta'yîn el-Merâtib*, 1/2, s. s. 48. D. O. Morgan, "Mongol Armies in Persia", *Der Islam*, VI/1, (1979), 81–96, s. 90–95.

²³² Fermanda her binliğe bir *bitikçi* tayin edileceği ve bu *bitikçilerin* pek çok defter tanzim etmek zorunda kalacakları göz önünde bulundurulursa, İlhanlı ordusunun tamamını ilgilendiren bu reform için yüzlerce *bitikçiye* ve bu *bitikçilerin* tanzim edeceği binlerce ciltlik tahrir ve yoklama defterlerine ihtiyaç duyulacağı kolayca anlaşılır, bkz. Özkuzugüdenli, *Gâzân Hân ve Reformları*, s. 246.

²³³ Bazı araştırmacılar Reşîdüddin, *Târih-i Mubârek-i Gâzânî*'de örnek olarak kaydedilen uygulamaya dayanarak bu reformun İlhanlı Devletinde yerleştiği ve olumlu sonuçlar doğurduğu hükmüne varmışlardır, bkz. Özkuzugüdenli, *Gâzân Hân ve Reformları*, s. 246.

Bunun yanında, sınır boylarında piyâdelerin muhafaza edeceği stratejik mevziler için de yerleşik (*Tazîk*) unsurlardan müteşekkil birlikler hazırlanarak onlara *iktâ'* ve gelirler tahsis edildi. Reşîduddin, daha önceleri yerleşik unsurlardan teşekkül eden orduda, komutanların muayyen ücretleri olduğu halde, asker sayılarını fazla göstermek suretiyle fazla ücretler aldıklarını; şimdi Gazan Han'ın emriyle bu askerlerin *hezâre* ve *sedeler* şeklinde yeniden tertip edilerek, isimlerinin defterlere kaydedilmesi sayesinde artık bunun mümkün olmadığını; her üç ayda bir asker ve silah sayımı yapıldığını, neticelerinin de defterlere kaydedildiğini belirtmektedir²³⁴. Yine, müellifin kaydına göre, ordunun kendi yurtlarına yakın bulunan serhadlere göre tanzim edilmesinden dolayı, her bir askerin korumakla vazifeli olduğu saha belirli hâle gelmekte, dolayısıyla bir birliğin başka bir birliğe yardıma gitmesine gerek kalmamaktaydı²³⁵.

Bunun yanı sıra, son yıllarda Moğol askerlerinin sayısının artmış olmasından dolayı, her bir *hezâre*deki fazla asker merkezde toplanması ve sayıları iki üç bini bulan *gulâm hezâresinin* de buna eklenmesiyle ayrı bir *hassa ordusu* kurulmuştu. Gazan Han, bu yeni orduya *iktâ'* gelirleri vererek çeşitli ihsanlarda bulunmuştu²³⁶. Çeşitli dâhilî mücadelelerden dolayı Çağatay ve Altın Ordu tarafından getirilen Moğol çocukları da satın alınmak suretiyle bu *hassa ordusuna* verildi. Reşîduddin, bilhassa son iki yıl içerisinde pek çok Moğol'un satın alınarak *hassa ordusuna* katıldığını kaydetmektedir²³⁷.

²³⁴ Raşîd al-Dîn, *Ta'rîh-i Mubâarak-i Ġâzzânî*, s. 310.

²³⁵ Raşîd al-Dîn, *Ta'rîh-i Mubâarak-i Ġâzzânî*, s. 311.

²³⁶ Raşîd al-Dîn, *Ta'rîh-i Mubâarak-i Ġâzzânî*, s. 311.

²³⁷ Raşîd al-Dîn, *Ta'rîh-i Mubâarak-i Ġâzzânî*, s. 312.

Yeni kurulan bu ordunun taşıdığı ehemmiyete binaen, *emîr-i tümen* de mühim bir seviyeye yükselmişti. Gazan hassa ordusu kurma işlemi için, Moğol âdet ve geleneklerini iyi bilen bir kişi olduğu kaydedilen Pulad Çing-Sang'ı tayin etti. O, bu ordunun *emîr-i hezâre* ve *emîr-i sedelerini* de kendisine yakın kişiler arasından seçti. Reşîdüddin, bu ordunun mevcudunun bir *tümene* yaklaştığını, kaide üzere bir *tümeni* bulması için yeni askerlerin satın alınmasına devam edildiğini, hiçbir dönemde bu şekilde düzenli ve gösterişli bir ordu kurulduğunun görülmediğini kaydetmektedir²³⁸.

Gazan Han'ın yeni bir *hâssa ordusu* kurması, bir yandan İlhanlı Devleti'nin merkezileşme temayülünü gösterirken, diğer yandan da merkezî ordu ve asker sayısındaki artıştan dolayı onun yeni savaşçı ihtiyacı giderilmiş olmaktadır. Bununla birlikte, bu yeniliklerin ister saldırı, isterse savunma amaçlı olsun, masrafları kolayca karşılanan, daha düzenli ve merkezileştirilmiş bir orduya olan ihtiyacı dile getirdiğine şüphe yoktur.

IV. SİLAH ATÖLYELERİNİN VE UZ (SİLAH ZANÂATKÂRI) ESNAFININ DÜZENLENMESİ

Silah imâlâtçısı veya *silah tamircisi* anlamına gelen *uz*²³⁹ istilâhının, İlhanlıların ilk dönemlerinden beri varlığına tanık olmaktayız. Ahmed Teküder, Şehzâde Argun'un izini sürdüğü sırada (1283) Argun'un hizmetinde olan üç yüz hane *uzun* mallarını yağma

²³⁸ Raşîd al-Dîn, *Ta'rîh-i Mubâarak-i Gâzânî*, s. 312.

²³⁹ Thackston, *Rashiduddin Fazlullah's Jami'ut't-tawarikh*, s. 772; Gerard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Wiesbaden 1963, s. 593.

ederek onları da beraberinde götürmüştür²⁴⁰. Bunun sonucunda şehzâde Argun, kendisinin Ahmed Teküder'e isyan etmesinin en büyük sebebi olarak bu zanâatkârların mallarının yağmalanması ve ardından da esir edilmelerini öne sürmüştür²⁴¹.

Silah atölyelerinin tanzimi konusuna ilişkin olarak Reşîdüddin, gayet anlaşılır bir biçimde durumu özetlemektedir:

“Gazan Han döneminden önce her vilayete belli sayıda *uz* yerleştirilmişti. Bunlar *kemânger*, *tîr-tırâş*, *kurban-sâz*, *şemşîr-ger* gibi meslekleri ifâ etmekteydiler. Bu *uzlar* haricinde Moğol zanâatkârlar da mevcuttu. Bunların her biri, aldıkları yıllık ücret karşılığında bir veya iki adet silah imâl etmekteydiler. Üretmeyi vaadettikleri silahlar karşılığında da vilayetlerden gelir için *berâtlar* elde etmişlerdi. Ayrıca bazı vilayetlerde, *kurçî*²⁴² emîrlerinin gözetiminde silah atölyeleri kurulmuş, belli sayıda silah üretmeleri karşılığında bunlara belli bir gelir tayin edilmiştir. Fakat bunların ürettikleri silah miktarı, üretmeleri gereken silah ve aldıkları para miktarının yirmide birine denk geldiği görüldü. Bazıları, *oymak-ilçi* adı verilen yüzlerce kişi aracılığı ile *berâtlar*da kendilerine tahsis edilen gelirleri almak için vilayetlere gidiyor, fakat kendilerine vilayet idâresi tarafından ödeme yapılmadığından gidiş-geliş masrafları ve alacakları gelir meblağını geçiyordu. Bu açığın sebeplerinden biri de atölyelerin (*misas-hâne*) *nüvvab* ve *bitikçileri* nin aç gözlülüğü idi. Zira buradaki emîrlerin sayısını fahiş yollardan artırmışlardı. *Uzlar*

²⁴⁰ Reşîdüddin, *Câmi‘ el-Tevârîh*, III, s. 1135.

²⁴¹ Reşîdüddin, *Câmi‘ el-Tevârîh*, III, s. 1138.

bu durumu görünce, yükümlü oldukları sayıda ve mahiyette silah üretimini bıraktılar. Çalışmak yerine hile ve zorbalıkla birbirlerini yok etmekle uğraşmaya başladılar. Bunların çatışmaları yüzünden sürekli *yargu* yapılmaktaydı. Bunun sonucunda hesaplar incelendi ve sahtekârlık açığa çıktı. Her yıl yapıldığı kaydedilen üç yüz-dört yüz bin *dinârlık* harcamanın bir *dirhemlik* olsun karşılığı yoktu. Bu sahtekârlık yüzünden atölye (*misas-hâne*) *nüvvab* ve *bitikçilerinden* çok kişi öldürüldü, aileleri telef oldu.

Bu durumu düzeltmek için Gazan Han, her vilayetteki *uzları* teşkilâtlandırarak gruplar oluşturdu. Böylece birbirlerinin eksiklerini telâfi etmek zorunda kaldılar. Bunlara, gerek *ulûfe* bâbında ve gerekse *câmegî* nevinden hiçbir ödeme yapılmamasını emretti. Üretecekleri ve özel depolara teslim edecekleri her silahın mahiyeti, miktarı ve bunun karşılığında ödenecek ücret önceden belirlendi. Bu *uz* gruplarını denetlemek üzere her grubun başına bir *emîn* getirdi. Bu *emîn* her yıl belirli bir miktarı hazineden alacak, bunun karşılığında da mukarrer silah miktarını devlet depolarına teslim edecek, karşılığında da makbuz (*yâfte*) alacaktı. Her *uz* grubunun üretimini karşılamak için belirli vilayetler tayin edildi; böylece *ilçiler* her vilayeti dolaşmak zorunda kalmayacaklardı. Bu yolla her yıl on bin kişiye göre tam teçhizat silah üretilmesi kararlaştırıldı. Bundan önce yıllık iki bin kişilik silah üretildiği vâki değildi. Ayrıca, bunlardan çok mahir elli kişi, hassa ordusunun ihtiyacını karşılamak üzere görevlendirildi. Yine birkaç bin ok, yay ve zırh acil durumlarda kullanılmak üzere depolandı. Bunun sonucunda, bu silahlar için ayrılan *rüsûm* ve *ulûfe* öncekinin yarısı idi. Vilayetlere düşen ihracat da tamamen batıl olmuş-

²⁴² Ok kılıfı taşıyan kimse anlamına gelmektedir, bkzn. Thackston, *Rashiduddin Fazlullah's Jami'ut't-tawarikh*, s. 770, Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, s.

tu”²⁴³.

Düzenlemenin gerekliliği anlatıldıktan sonra, yapılan ıslahat şu şekilde kayda geçmiştir:

“Bu uygulamalar sayesinde *uzân* ve bitikçiler arasındaki kavga da sona ermişti. Daha sonra *umerâ-yi silâh* şu öneriyi getirdi: Pazarlarda, bizim *uzlarımızın* ürettiğinden daha kaliteli silahlar üretilmektedir. Onlar, daha önceleri Moğol silahlarını üretmeyi bilmiyorlardı, şimdi ise onları da üretmektedirler. Nakit parayı askere vererek silah teminlerini oralardan yapmalarını sağlamak sayesinde -asker kendisine uygun silahı kendisi temin edecek olduğundan- daha ucuza gelecektir. Ayrıca, pazardaki zanâatkâr ve *misasçiler* arasındaki rekabet artacağından, ürünlerin kalitesi de yükselecektir. Bunu duyan Gazan Han, devlet atölyelerinde üretilemeyen silahların buralardan alınmasını buyurdu ve silah temin etmesi için askere nakit para ödendi”²⁴⁴.

Bütün bunların yanı sıra Gazan devrinde, askerî sahada ordunun silah ve savaş malzemesinin temini, askerlerin silahlandırılması, ücretler ve bu ücretlerin ödenme tarzıyla ilgili de önemli düzenlemeler yapılmıştır. Bu cümleden ordudaki bayrakların değiştirildiği de malûmumuzdur²⁴⁵.

370.

²⁴³ Raşîd al-Dîn, *Ta’rîh-i Mubârak-i Ġâzânî*, s. 336-337.

²⁴⁴ Raşîd al-Dîn, *Ta’rîh-i Mubârak-i Ġâzânî*, s. 338.

²⁴⁵ Gazan Han’ın İslâm’ı kabul ederek, Abbâsî halifeleri gibi siyah bayraklar yaptırdığı kaydedilmektedir, C. Melville, “Pâdishâh-i İslâm: The Conversion of Sultân Mahmûd Ghâzân Khân”, *Pembroke Papers I*, 1990, 159-177, s. 164.

ALTINCI BÖLÜM:

İRAN MOĞOLLARINDA YAYLAK-KIŞLAK MEFHUMU: İLHANLI DEVLETİ'NİN ORTA DOĞU'DAKİ YAYLAK VE KIŞLAKLARI

1) KONAR-GÖÇER HAYAT TARZI VE YAYLAK-KIŞLAK İLİŞKİSİ

İlhanlıların Orta Doğu ve Yakın Doğu'daki yaylak ve kışlaklarını tanımlamadan önce, *göçebe yaşam* kavramı içerisinde nereye oturduklarını belirlemek gerekmektedir.

Göçebelik, geniş kapsamlı bir kavramdır. Yaşamak için gerekli kaynakları elde edebilme faaliyetleri avcılığa ve toplayıcılığa dayanan göçebe toplumlardan, çağdaş endüstriyel toplumlarda işçi olarak çalışan belirli gruplara kadar pek çok topluluk *göçebe* ve bunların faaliyetleri de *göçebelik* olarak adlandırılmaktadır. Göçebeliliğin diğer tiplerinden farklı olarak, geçimlerini yaylacılık yaparak sağlayan, belirli bir çevrede yaz-kış yer değiştirerek kır hayatı yaşayan, toprağa bağlı olmayan insan grupları da göçebe olarak nitelendirilmektedir. Ancak, geçimi tamamen hayvancılığa dayalı olan bu grupların, mevsimlere bağlı olarak hayvanları ile birlikte uzun mesafeler boyunca, çok defa belirli güzergâhları izleyen ve süreklilik karakteri taşıyan yer değiştirmeleri “göçebelik” (*nomadizm*) ya da “göçebe çobanlık” (*pastoral nomadizm*) olarak adlandırılmaktadır.

Göçebe çobanları diğer göçebelerden kesin olarak ayıran en temel faktör, şu eko-

nomik özelliklerdir:

1. Hayvancılığın hâkim olduğu ekonomik faaliyettir.
2. En yaygın karakteri, sürülerin alıkonmaksızın, bütün yıl boyunca otlaklarda dolaştırılmasıdır.
3. Göçebe ekonomisi, belirli otlak bölgelerinin sınırları içinde, göçer ekonomisinin taleplerine uygun döngüsel, mevsimlik hareketliliğe dayanır.
4. Nüfusun tamamının ya da büyük bir kısmının göçe katılımı söz konusudur.
5. Günümüzün çiftlik ya da mandıralarının tersine, ihtiyaca göre üretim söz konusudur.

Göçebe çobanlıkta beslenmenin esası, yalnızca hayvan yetiştiriciliğine dayalıdır. Bu toplulukların gıda maddelerini elde edebilmeleri, temel olarak hayvanlar ve onların ürünlerinin satışı veya değişimine bağlıdır. Bu nedenle göçebeliliğin bu türü, avcı ve toplayıcı grupların göçebeliliğinden ayrılmaktadır²⁴⁶.

Kışlak, sonra Moğolca ve Farsça'ya da geçecek olan *Kışlık karargâh* manasına gelen Türkçe bir terimdir. Kışlaklar genelde deniz seviyesinde bulunur ve ılıman iklime sahiptirler. Orhun abidelerinde de geçen terim, Çağatay Türkçesinde “Hanlar’ın konağı, kabilelerin kışlık karargâhları” olarak tanımlanır. Farsça'ya Türkçe'den aynen geçen

²⁴⁶ Mehmet Somuncu, *Aladağlar, Yaylacılık ve Dağ Göçebeliliği Konusunda Bir Araştırma*, Ankara 2005, s. 14–15.

terimin karşılığı olarak *germsîr* (sıcak bölge) kelimesinin kullanıldığını görüyoruz²⁴⁷.

Yaylak terimi ise *kışlak* teriminin antonimi olarak *yazlık karargâh* anlamına gelmektedir. Gerçekte *bahar* anlamına gelen *yay*²⁴⁸ kökünden türeyen kelime, *yaylamak* mastarından *yaylak* şekline dönüşmüştür²⁴⁹. Arapça’da *masîf* olarak de tâbir edilen kelime Farsça’ya *serdsîr* (soğuk bölge) olarak geçmiştir²⁵⁰. Ayrıca Moğolların, çadırların toplanıp sefer anında veya *yaylak-kışlak* arasında göç edilmesi anlamında *tergamişi* terimini kullandıkları görülmektedir²⁵¹.

1256 yılına kadar Moğolların Orta Doğu’daki teşkilâtlanmaları tamamlanmış, Hülagu’nun beraberinde getirdiği kalabalık ordu, burada zaten var olan kuvvetlerle birleştirilmişti. Hülagu, tüm bu kuvvetleri Irak’ın fethinde kullanmış, fetih Bağdad’ın alınması ve Abbâsî Halifeliği’nin yıkılmasıyla son bulmuştu. Hülagu ordusunun sayısını incelediğimizde, yaklaşık bir rakama ulaşmak mümkündür. Kaynaklarda, Hülagu’nun kendisiyle birlikte isimleri zikredilen 15 *emîr-i tümen* bulunmaktadır. Böylece, prensip olarak, Hülagu’nun, aileleri ve sürüleri beraberlerinde olan 150.000 askeri olduğunu varsayabiliriz²⁵².

²⁴⁷ C.E. Bosworth, “*Kışlak*”, *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, V/182.

²⁴⁸ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü Lugâti’t-Türk*, s. 676.

²⁴⁹ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary*, Oxford, 1972, s. 980-981.

²⁵⁰ C.E. Bosworth, “*Yaylak*”, *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, XI/301.

²⁵¹ Reşîdüddin, *Câmi‘ el-Tevârîh*, III, s. 1155.

²⁵² Jr. John Mason Smith, “Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography: Qishlâqs and Tümens”, *The Mongol Empire & Its Legacy*, (ed. Reuven Amitai-Preiss; David Morgan) Leiden, Boston, Brill, 2000, 39–56, s. 39-40.

Kalabalık insan yığınları bir tarafa, atlar ve diğer küçükbaş hayvan sürüleri için otlaklar elzem olup, bu otlakların kullanım hakları da Moğol devletleri için başlıca çatışma sebebiydi. Örneğin, 1267 yılında Çağatay hükümdarı Barak ve Kaydu arasında, Abaka Han'ın elinde bulunan Doğu İran topraklarını ele geçirmek üzere çatışmalar meydana gelmişti. Bu mücadelenin başlıca sebebi, ifade ettiğimiz üzere, bu topraklarda kâin geniş otlaklardır²⁵³.

İlhanlılar, orduda kullanmış oldukları düzene benzer bir biçimde otlak bölgelerini sağ, merkez ve sol olmak üzere üç ana kola ayırmışlardı: Anadolu, Azerbaycan ve Horasan kuvvetleri. Horasan, 1219–1222 yılları arasında Harzemşâhlar Devleti'nin ortadan kaldırılması ile Moğol göçebelerinin yerleşimine açılmıştı. Azerbaycan ise ilk olarak 1230 yılında Çurmagun kumandasında istila edilmiş, sonrasında Anadolu da Baycu kumandasında büyük oranda istila edilmiştir. Her birliğin kullanımına otlaklar tahsis edilmiş, buralar daha sonraları askerî gerekler, ekolojik dengeler ve yöneticilerin istekleri çerçevesinde birçok defa el değiştirmiştir²⁵⁴. Moğolların, genel adetleri üzere, şehirlerde ve tarım alanlarında atlarını dolaştırmadıklarını, *yaylak* ve *kışlak*larını zirâat olmayan ve harabe şehirlerden seçtiklerini de burada vurgulamak yerinde olacaktır²⁵⁵.

Moğolistan coğrafyasında iken daha iyi yaşam koşullarına erişmek üzere, kışın güney bölgelere ve yazın kuzey ve daha serin bölgelere göç eden Moğollar, nisbeten

²⁵³ (بعضی از ممالک آباقا خان بگيرد تا علفخور و ملک و مال بر لشگر او فراخ شود) bkz. Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârih*, III, s. 1069.

²⁵⁴ Smith, "Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography", s. 41–42.

daha kolay olan *ufki/yatay* bir göç sergilemekteydiler. Fakat Orta Doğu'ya geldiklerinde soğuk, kar veya sıcaktan kaçmak üzere, engebeli, dağlık arazilerde *amûdî/dikey* bir göç rotası izlemek durumunda kalmışlardır²⁵⁶. Moğollar, Orta Asya ve Moğolistan'da göçleri sırasında büyük ahşap arabalar kullanırlarken, artık Orta Doğu'da bu alışkanlıklarını terk etmek zorunda kalacaklardır. Zira arazi koşulları, bu arabalar için hiç de müsâit değildi. Yine Orta Asya'ya nisbetle Orta Doğu'daki askerlerin savaş anında organize olabilmek için otlaklardan kalkarak orduya katılmaları, bu şartlarda gayet yorucu, atlar için de yıpratıcı olmaktaydı. Bu yüzden Moğolların yaylamak ve kışlamak için göçe en elverişli otlakları tercih ettikleri göze çarpmaktadır. Bu bakımlardan en münasip otlaklar da Azerbaycan'da bulunmaktaydı.

II) İLHANLI ORDUSUNUN ORTA DOĞU'DAKİ KIŞLAKLARI

A) Anadolu Kışlakları

Anadolu, Hülagu'nun Yakın-Doğu'ya gönderilmesinden sonra Baycu kumandasındaki birlikler tarafından işgal edilmiştir²⁵⁷. Moğol ordularının Anadolu'daki kışlaklarını 13 ilâ 38 cm arasında az yağış alan, yüksek platolardan seçtikleri gözlenmektedir. Genelde kışlak olarak Konya'nın kuzey bölgeleri ve Kızılırmak'ın yukarı tarafları tercih

²⁵⁵ (در کوهها و صحراها مقیم شویم چه این ولایت بغایت خراب است و نا مزروع) Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 1069.

²⁵⁶ Smith, "Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography", s. 44.

²⁵⁷ Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Ankara 1969, 1–147.

edilmiştir²⁵⁸.

1) Aksarây Otlakları:

İç Anadolu’da Koçhisar gölüne dökülen, Beyaz Su’yun ovaya girdiği yerde ve göle takriben 32 km mesafede kurulmuş suyu bol, küçük bir şehirdir. İslam fetihlerinden önceki adı Achelais Garsaura idi. Aksarây özellikle Selçuklular zamanında önem kazanmış, Sultan II. İzzedin Kılıç Arslan tarafından burada bir kale inşâ edilmiştir. Şehir, Kayseri’yi Konya’ya ve Ankara’yı Toros geçitlerine bağlayan yollara hâkim bulunması dolayısıyla önemlidir. Eskiden beri önemli bir zirâat merkezidir ve küçükbaş hayvancılığına müsâit otlakları vardır²⁵⁹. Buranın İlhanlılar tarafından kışlak olarak kullanımına bir örnek vermek gerekirse, Baycu Noyan 1258 yılında, Aksarây’da, Kılıç Arslan Ribâtı civarında kışlamıştı²⁶⁰.

2) Akşehir Otlakları:

İç Anadolu’nun güneybatısında, Sultan Dağlarının doğu eteğinde, kendi adını taşıyan gölün 8 km güneyinde bulunan bir kenttir. Burası Frigya ve Kapadokya arasındaki işlek yol üzerinde bulunmakta, İstanbul-Bağdad güzergâhında yer almaktadır. Ova üze-

²⁵⁸ Smith, “Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography”, s. 48.

²⁵⁹ CL. Huart, “Aksaray”, *İslam Ansiklopedisi (MEB)*, I/ 274; F. Taeschner, “Ak Sarây”, *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, I/312.

rinde yükselen Sultan Dağı yamaçlarından inen su sayesinde, şehir bol otlaklara sahiptir. Otlakları küçükbaş hayvan yetiştiriciliğine de müsâittir²⁶¹.

3) Kırşehir Otlakları:

İlhanlılar tarafından yaylak olarak kullanılan bu şehir²⁶², İç Anadolu’da Kayseri Ankara koridorunda, deniz seviyesinden 970-980 m yükseklikte, Kılıçözü Suyu vadisi boyunca uzanmaktadır. Ankara’ya uzaklığı 195 km, Kayseri’ye uzaklığı ise 140 km’dir. Marmara kıyılarından El-Cezîre ve Suriye’ye doğru uzanan yolda, bir konak pozisyonundadır. Aksarây ve Konya’ya giden yolların da düğüm noktasındadır. Şehrin kurulduğu mevkii, üzerine kale inşâ edilmesine müsâit bir yapıdadır. Bu da şehrin tahkimini kolaylaştırmakta, yerleşim için cazip kılmaktadır²⁶³. Şehrin güneyinde, Selçuklu veziri İzzeddin Muhammed tarafından 1248 yılında, Kızıl Irmak üzerine yaptırılan Kesik Köprü de İlhanlılar tarafından buranın bir yaylak-kışlak merkezi olarak seçilmesinde etkilidir. En parlak zamanlarını Selçuklular ve İlhanlılar dönemlerinde yaşayan Kırşehir, İlhanlılar döneminde sikke kesim merkezi, darphâne olarak kullanılmıştır. Kazvînî’ye göre iklimi güzel olan Kırşehir’in yıllık geliri 57.000 *dinâr*dır²⁶⁴. Aksarâyî’nin verdiği

²⁶⁰ Aksarayî, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, s. 42/33.

²⁶¹ Besim Darkot, “Akşehir”, *İslam Ansiklopedisi (MEB)*, I/277; CL. Huart-F. Taeschner, “Akşehir”, *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, I/313.

²⁶² Smith, “Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography”, s. 49.

²⁶³ Besim Darkot, “Kırşehir”, *İslam Ansiklopedisi (MEB)*, VI/764; F. Taeschner, “Kırşehir” *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, V/171.

²⁶⁴ Kazvînî, *Nuzhet el-Kulûb*, s. 99.

malûmâta göre 1265 yılı civarında Kırşehir’de, bir *tümen* askeri ile birlikte Emîr Nabşı Noyan bulunmaktaydı²⁶⁵. Daha sonraları, Emir Nûruddin Cebrâil b. Bahâüddin Caca tarafından 1272/1273 tarihinde inşâ edilen ve yine kendi ismiyle anılan medrese²⁶⁶, o dönem için yüksek entelektüel bir seviye yakalamıştı. Vakfiyesinin hem Arapça hem de Moğolca olması, vakfiyede İlhanlı emirlerinin isimlerinin geçiyor olması da İlhanlıların bu imârete gösterdikleri ihtimamı ve şehirde bir Moğol garnizonunun varlığını ortaya koymaktadır²⁶⁷. 1277 yılında, Sultan Baybars’ın Anadolu’ya gerçekleştirmiş olduğu sefer sırasında, Tuku ve Tudavun Kırşehir kışlağında bulunmaktaydılar. Buradan hareketle Elbistan’a yönelmişlerdi²⁶⁸.

4) Niğde Otlakları:

Niğde, Orta Anadolu’nun güneyinde, dağlık bölge boyunca verimli arazilere sahip bir kenttir. Adana bölgesi ve İç Anadolu’yu Sinop ve Karadeniz sahillerine bağlaması hasebiyle önemini eski dönemlerden beri korumuştur. Denizden yüksekliği 1.250 m’dir. Selçuklular tarafından bir *ser-leşkerlik* olarak kullanılan kent, IV. Kılıç Arslan tarafından Hatiroğlu Mesûd emrine verilmiştir²⁶⁹. 1277 yılında, Sultan Baybars’ın Ana-

²⁶⁵ Aksarayî, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, s. 85/64.

²⁶⁶ Bu imâret ve vakfiyesi hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmed Temir, *Kırşehir Emiri Cacaoğlu Nur el-Din’in 1272 Tarihli Arapça Moğolca Vakfiyesi*, Ankara 1959.

²⁶⁷ F. Taeschner, “Kırşehir”, *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, V/171.

²⁶⁸ Aksarayî, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, s. 87/113.

²⁶⁹ P. Wittek, “Niğde”, *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, VIII/15; Besim Darkot, “Niğde”, *İslam Ansiklopedisi (MEB)*, IX/253, 254.

dolu'ya gerçekleştirmiş olduğu sefer sırasında, Tuku ve Tudavun Kırşehir kışlağında, Baycu ise Niğde kışlağında bulunmaktaydı²⁷⁰. Sultan Ebû Sa'îd'in ölümü sonrasında bağımsızlığını elde eden Niğde hâkimi Sunkur Aka, buraya bir câmii inşâ ettirmiştir²⁷¹.

5) *Delice Otlakları:*

Delice düzlükleri, nisbeten daha az yağış alan Ankara'nın batısında ve Sakarya nehrinin yukarı mecralarında yer alır²⁷². Hatiroğlu İsyanı'ndan (1272) sonra yakalanan Şerefüddin Hatiroğlu Şehzâde Kongurtay, Tuku ve Tudavun'un bulunduğu Delice kışlağına getirilmiş ve burada *yarguya tâbi* tutulmuştur²⁷³. *Delice Kışlağı* bahsi, yine Aksarayî'de, Nâib el-Saltana Emînüddin Mikâil'in, şehzâde ve *noyanların* onayını almak üzere "Delice Kışlağı"ndan ayrılarak Larend'e hareket etmesi anlatılırken geçmektedir²⁷⁴. 1292-1293 yıllarında cereyan eden, Anadolu'daki emîrlerin merkezî otoriteye isyanları sırasında, *emîr-i tümen* Toğaçar bu bölgeyi kışlak olarak kullanmıştır²⁷⁵.

²⁷⁰ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 87/113.

²⁷¹ P. Wittek, "Niğde", *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, VIII/15; Besim Darkot, "Niğde", *İslam Ansiklopedisi (MEB)*, IX/253, 254.

²⁷² Smith, "Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography", s. 49.

²⁷³ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 83/108.

²⁷⁴ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 86/112.

²⁷⁵ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 153/191; 155/194.

B) Anadolu Yaylakları

1) Beyşehir Otlakları:

Beyşehir düzlükleri, kendi adıyla anılan gölün güneydoğusunda yer almaktadır. Selçuklular döneminde, I. Alaeddin Keykubâd devrinde kurulduğu tahmin edilen kent, Beyşehir Çayı ya da Çarşamba Suyu tarafından ikiye bölünür²⁷⁶. Bu otlaklar haricinde, Akşehir'in batısında yer alan Ilgın otlakları ve Akşehir ve Afyon arasında yer alan İshaklı otlakları Anadolu'nun önemli yaylaklarından²⁷⁷.

Bu yazlık mevkiler, mevsim değişikliklerine paralel olarak Akşehir civarında bulunan kışlaklar ile değiştirilmekteydiler. Bu yer değiştirmeler, Beyşehir, Ilgın ve Akşehir'de²⁷⁸ mevkilenmiş olan Moğol emirleri tarafından yapılmaktaydı. Niğde'de bulunan emîr, sadece kendi kışlağından değil, Aksarây kışlağından, Melendiz dağları ve Aladağlar²⁷⁹ çevresinde yer alan yaylaklardan da sorumlu bulunmaktaydı. Kayseri'de bulunan emir ise, Erciyes Dağları etrafında ve bu şehrin kuzeyi ile güneyine yapılan göçleri idâre etmekteydi. Yine bu emîr, Kırşehir yakınlarında yer alan kışlak ve yaylaklar ile Delice

²⁷⁶ V. J. Parry, "Beyşehir", *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, I/1191; Besim Darkot, "Beyşehir", *İslam Ansiklopedisi (MEB)*, II/589.

²⁷⁷ Smith, "Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography", s. 51.

²⁷⁸ J. Mason Smith, Akşehir'deki Moğol emîrinin *emîr-i tümen*, Beyşehir, Ilgın ve İshaklı'da bulunan birliklerin ise ona bağlı *hezâreler* olduğu görüşündedir, bkz. Smith, "Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography", s. 51.

²⁷⁹ Aladağlar'ın yaylak özelliği hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Somuncu, *Aladağlar, Yaylacılık ve Dağ Göçebeliği Konusunda Bir Araştırma*, Ankara 2005.

kışlağına yapılan göçleri de sevk etmekteydi²⁸⁰.

Ayrıca Tokat otlaklarının yaylak ve Niksar'daki otlakların da kışlak olduklarını bilmekteyiz²⁸¹. Erzincan civarındaki otlakların hem yaylak hem de kışlak olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu otlaklar ağaçlar, çalılar ve çimeni hâvidir²⁸².

Anadolu kışlaklarının barındırma kapasiteleri ise şöyle tanımlanabilir: 1260'ın sonlarında Alıncak Noyan, Moğolların Anadolu'daki tasarrufunu devam ettirmesi için gönderilmişti. Bu emir muhtemelen *emîr-i tümen* olup, karargâhını Aksarây'da kurmuştu. 1270 yılı boyunca Kongurtay ve iki emir Tuku ve Tudun, kışı muhtemelen iki *tümen* ile birlikte, Delice'de geçirmişti. Memlûk Sultanı Baybars 1277'de Anadolu'ya geldiği sırada Tuku ve Tudun, birlikleri ile Kırşehir yakınlarında kışlaktaydılar. Muhtemelen *emîr-i tümen* olan Baycu adlı diğer bir emîr ise yine o sıralarda, Niğde civarında kışlamaktaydı. 1286–87 yılında şehzâde Geyhatu emrindeki “tam donanımlı” 20.000 askeriy-le Aksarây'a gelmişti. Buradan, Orta Anadolu otlaklarının bir *tümenden* çok daha fazla askerî birliği barındırabileceği ortaya çıkmaktadır²⁸³.

²⁸⁰ Simith, Ankara'da bulunan emîrin (muhtemelen *emîr-i hezâre*) Kayseri'de bulunan diğer emîre (*emîr-i tümen*) tâbi olduğunu, Delice kışlağı ile birlikte Sakarya Nehri etrafındaki yazlık otlakları da tasarruf ettiğini söylemektedir, bkz. Smith, “Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography”, s. 51.

²⁸¹ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 250/309.

²⁸² Smith, “Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography”, s. 52.

²⁸³ Smith, “Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography”, s. 53.

C) Azerbaycan Kışlakları:

1) *Errân Otlakları*:

İbn Havkal ve İstahrî’de *el-Râniyye* şeklinde geçen bölge, Moğol döneminde Azerbaycan eyaletine bağlanmış ve bu dönemde Türkleşmesini tamamlamıştır. Kura (Kur) ve Aras (Araxes) Irmağı, ve ayrıca Karabağ Dağları arasında yer alan Errân otlakları, kışlakların en önemlileri arasındadır. Bu iki nehir arasında olması dolayısıyla Müslüman coğrafyacıları tarafından *Beyn el-nehreyn* olarak da adlandırılan Errân bölgesi²⁸⁴, Alp Arslan’ın ünlü komutanı İmâdüddin Savtegin tarafından Oğuz hâkimiyetine geçirilmiş, Moğol istilasının başlaması ile birlikte buranın Türkleşmesi de hızlanmıştır. Aksarayî, buranın iklimi hakkında, şunları söylemektedir: “Baharın başlarında su seviyesi mızrak boyu yükselen, yılanın çokluğunda hiç kimsenin iş göremediği Errân kışlağı...”²⁸⁵. Moğolların bu bölgeyi istilasından önce, Errân’da İldeniz Atabekliği faaliyet göstermekteydi²⁸⁶. İlhanlıların bu bölgeyi kışlak olarak kullanmak haricinde önemli bir idârî merkez olarak gördükleri, en azından burada para bastırmalarından anlaşılmaktadır²⁸⁷.

²⁸⁴ C. E. Bosworth “Arrân”, *Encyclopædia Iranica*, II, London 1987, 520–522, s. 520–521.

²⁸⁵ Aksarayî, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, s. 189/235.

²⁸⁶ Bosworth “Arrân”, s. 522.

2) *Mugan/Mukan Otlakları:*

Aras Nehri'nin aşağı kısımları boyunca uzanan, kuzey bölümü (yaklaşık 5.000 km) bugünkü Azerbaycan'a ve bir kısmı da İran'a ait olan düzlüklerdir. Denize yakın kısmı, Aras'ın kolu olan Kur Nehri alüvyonları tarafından doldurularak bugünkü şeklini almıştır. Kazvînî, buranın ikliminin sıcak ve havasının nemli olduğunu söylemektedir. Yine Kazvînî'nin verdiği bilgiye göre, buranın yıllık geliri Azerbaycan Atabeyleri döneminde 300 *tümen dinâr* iken, Moğollar döneminde 303.000 *dinâra* düşmüştür²⁸⁸.

Mûgân kışlağı, yaklaşık 8.090 kilometrekarelik bir yüzölçümüne sahiptir. Verimli Orta Asya otlakları, Moğol atları için her kilometre başına yaklaşık 60 ton ot sağlamaktaydı. Bu mantıkla Mûgân steplerinin her yıl 500.000 tona yakın ot sağlaması gerekmektedir. Çeşitli tiplerdeki ot (veya samanın) besin değeri göz önüne alındığında, bir koyunun günde ortalama 1,8-2 kg ot veya saman yemesi gerekmektedir. Bu da yılda, ortalama 700 kilogram civarında bir rakamı vermektedir. Bir Moğol atı ise, günde yaklaşık 4 kg ot veya saman tüketmektedir. Bu da yılda ortalama bir buçuk ton ot anlamına gelmektedir. Bu rakamlara göre, bir Moğol ailesinin ortalama 100 koyun ve 10 at beslediğini temel alırsak bu hayvanların yıllık ot ihtiyaçları yaklaşık 90 ton olmaktadır. Dört ay süren kış zamanına denk gelen sürede, bu aileler 30 ton ota ihtiyaç duymaktadırlar. Yılda yaklaşık 500.000 ton ot sağlayan Mugan kışlaklarının bu şartlarda, 16.000 ilâ

²⁸⁷ Smith, "Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography", s. 45-46; R. N. Frye, "Arrân", *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, I/660; A. Zeki Veli Togan, "Arrân", I/s. 596-598.

17.000 Moğol ailesini barındırabileceği aşikârdır. Bu da en az bir *tümen* asker demektir²⁸⁹. Hülagu’dan sonra, daha fazla kaynak sağladığından Errân otlaklarının kışlak olarak Mugan²⁹⁰ otlaklarına tercih edildiği gözlenmektedir²⁹¹. Mugan’ın otlak şeklinde kullanılmasının yanı sıra, burada Hülagu tarafından bir şehir kurulmuş; Vardan Vardapet’in ifadesine göre, şehrin kurulması sırasında bölge halkına kereste taşıma angaryası yüklenmişti.²⁹²

3) Sefîd-Rûd (Kızıl Özen/Hülen Müren) Otlakları:

Penc-Anguşt (Beş-Parmak) Dağları’ndan çıkıp Hazar Denizi’ne dökülen ve “Beyaz Nehir” anlamına gelen Sefîd-Rûd akarsuyun suladığı Azerbaycan’ın kuzeydoğu otlaklarıdır. Ortaçağ kaynaklarında Sepîd-rûd, Sebîd-rûz şeklinde de kaydedilen nehir,

²⁸⁸ Hamdullah Mustevfî Kazvînî, *Nuzhet el-Kulûb*, (neşr. Le Strange), the Geographical Part of the *Nuzhat al-Qulûb*, Composed by Hamd Allah Mustavfî of Qazwîn in 740 (1340), (GMS, 23), London-Leiden 1915, s. 89.

²⁸⁹ Smith, “Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography”, s. 47–48.

²⁹⁰ Ebülferec İbnülbri, *Tarihi Muhtasarüddüvel*, (çev. Şerafeddin Yaltkaya), İstanbul 1941, s. 27.

²⁹¹ Grigor, bu otlakların yaz-kış yeşil kaldığını söyler, bkzn. Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, (çev. Hrand Andreasyan), İstanbul 1954, s. 10. Buranın *kışlak* olarak kullanıldığına dâir bu yazar ayrıca rivayette bulunmaktadır, bkzn. s. 11; Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, Mhitar Ayrivanetsi Vekâyinâmesi’nden, s. 166.

Smith, “Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography”, s. 48.

²⁹² Vardan Vardapet, “Ermeni Müverrihine Göre Moğollar”, (terc. M. Ed. Dulaurier), *Türkiyat Mecmuası*, V (1935), 27–48, s. 38.

İlhanlılar döneminde Türkçe ismiyle Hülen Müren (*Hûlân Mûrân*)²⁹³ şeklinde anılmıştır. Yine Ortaçağlarda bu nehrin suladığı bölgeye, Deylem bölgesi de denilmekteydi. Nehrin suladığı alan, doğudan Elburz dağları ve kuzeybatıdan ise Tâliš Dağları ile sınırlanmaktadır. Nehir, denize döküldüğü yer olan Gîlân'a ulaştığında birçok kola ayrılarak delta oluşturur. Bu deltada sık ormanlık alanlar bulunmaktadır ve iklimi de nemlidir. Deltadaki alivyonların zenginliği ve zirâate elverişliliği dolayısıyla, ırmağın deltadaki kollarından bazılarına *gevher* ismi verilmişti. Günümüzde Reşt, Kazvîn ve Tahran'a geçit olan bölge, Ortaçağlarda da İran içlerine uzanan geçidin başlangıcında bulunmaktaydı²⁹⁴.

4) Bağdad Bölgesi Otlakları:

Bu bölge Irak'ta olmasına rağmen Moğollar tarafından, idârî ve iklim koşulları bakımından Azerbaycan'ın bir parçası olarak kabul edilmekte idi²⁹⁵. Kazvînî tarafından Irâk-ı Arab'ın başkenti olduğunu söylemektedir²⁹⁶. 10 Şubat 1258 tarihinde Moğollar tarafından ele geçirilen Bağdad, 1339-1340 yıllarına kadar İlhanlıların elinde kalmış, Hasan-ı Buzurg'un isyan etmesiyle buradaki İlhanlı hâkimiyeti sona ermiştir²⁹⁷.

²⁹³ Kazvînî, *Nuzhet el-Kulûb*, 217.

²⁹⁴ C.E. Bosworth, "Safîd Rûd", *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, VIII/807; Mirza Bala, "Kızıl-Özen", *İA*, VI/803–804; Smith, "Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography", s. 44.

²⁹⁵ Smith, "Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography", s. 44.

²⁹⁶ Kazvînî, *Nuzhet el-Kulûb*, s. 33.

²⁹⁷ A. A. Duri, "Baghdād", *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, I/894; Rauf Ahmed Hotinli, "Bagdad", *İA*, II/195, 200.

Moğol hâkimiyeti dönemindeki Bağdad’a ilişkin birinci elden bilgiler veren Kazvînî, buranın ikliminin sıcak ve yumuşak olduğunu söyler. Av alanları bol miktarda olup, av hayvanları da çok olduğundan avcılığın çokça yapıldığı bir yerdir. Yine Kazvînî’ye göre, otlak ve otu münasip olduğundan (*‘alef-horhâyeş sâzgâr*) buranın binikleri besilidir²⁹⁸.

5) Diyarbekir Bölgesi Otlakları:

Bu kent de Anadolu sınırları içerisinde yer alan Aladağ (Alatağ) örneğinde olduğu gibi Moğollar tarafından Azerbaycan’ın bir parçası olarak kabul edilmekteydi²⁹⁹. Yine Moğollar devrinde buranın ismi, Diyâr-ı Mudâr ve Diyâr-ı Rebi’a’yı ile birlikte el-Cezîre içinde de geçmektedir.³⁰⁰

Bu şehir İlhanlılar için önemli bir yaylak konumundadır³⁰¹. Sultan Olcaytu döneminde Emîr Sutay Ahtaci, Diyarbekir bölgesinin emîridir. Bu emîr, Fırat Irmağını ve Şam sınırını korumak üzere görevlendirilmiştir³⁰². Sultan Ebu Saîd döneminde ise, Altınorda hükümdarı Özbek’in saldırıya geçmesi üzerine (1318), civardaki tüm ilhanlı

²⁹⁸ Kazvînî, *Nuzhet el-Kulûb*, s. 34.

²⁹⁹ Smith, “Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography”, s. 44.

³⁰⁰ M. Canard-Formun Altı

Cl. Cahen, “Diyâr Bakr”, *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, II/343.

³⁰¹ Smith, “Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography”, s. 44.

³⁰² Kâşânî, *Târîh-i Olcaytu Sultân*, s. 8.

birlikleri Diyarbekir'e toplanmış ve buradan saldırıya geçmişlerdi³⁰³.

D) Azerbaycan Yaylakları

1) Aladağ (Alatak) Otlakları:

Van Gölü'nün Kuzeydoğusunda, Fırat suyunun kollarından biri olan Murat Irmağı'nın menbalarını oluşturan, 3.250 m yükseklikteki dağlardır. İlhanlıların en önemli yaylaklarından olan Aladağ yaylağı³⁰⁴, Aknerli Grigor'un ifadesiyle Ermeni Arşakunilerine de yazlık mevki olmuş; daha sonra burası, İlhan Abaka tarafından şenlendirilmiş ve yine onun tarafından buraya bir saray da inşâ edilmiştir³⁰⁵. Argun Han zamanında, burada yazlık bir sarayın inşâ edildiğini bilmekteyiz³⁰⁶. Bu merkezde hanların *cülûs* merasimleri de sıklıkla yapılmakta, çoğu *kurultay* burada toplanmaktaydı. Örneğin Ahmed Teküder, Aladağ'da toplanan *kurultay* sonucunda taç giymişti (1282)³⁰⁷. Yine müellif Aksarâyî'nin hâmisî Mucîrüddin Emirşâh, yargılanmak üzere Sâhib Kazvînî ile birlikte Aladağ yaylağına getirilmişti³⁰⁸. Yine aynı şekilde, Geyhatu Han'ın

³⁰³ Hâfiz-i Ebrû, Zeyl-i Câmi' el-Tevârîh-i Reşîdî, s. 133.

³⁰⁴ C.E. Bosworth, "Yaylak", *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, XI/301.

³⁰⁵ Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, s. 32.

³⁰⁶ Smith, "Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography", s. 48, Besim Darkot, "Aladağ", *İslam Ansiklopedisi (MEB)*, I/279.

³⁰⁷ Vassâf, *Tecziyet el-Emsâr*, s. 105.

³⁰⁸ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 128/160.

tahta oturması da burada gerçekleşmişti³⁰⁹.

2) *Konkur-Olang Otlakları:*

Sultâniye kenti, eski adıyla Şehrûyâz olup Moğollar tarafından Konkur-Olang şeklinde tesmiye edilmiştir ki, “doru atlar çayırı”³¹⁰ anlamına gelmektedir. Cibâl bölgesinin eski bir kasabasıdır ve Zencân’ın 50 km kuzeydoğusunda yer alır. Rakımı takriben 1.700 m olan bu yer, özellikle yaz aylarında ikliminin serinliği ve yaylalarının, mera alanlarına müsâit olması sebebiyle Moğolları cezbetmiştir. İlhan Olcaytu, 1305/1306 yılında oğlu Ebu Sa’îd’in doğumu vesilesi ile bu şehri genişleterek İlhanlı Devleti’nin başkenti haline getirmiştir³¹¹.

Diğer Azerbaycan yaylakları, Taht-ı Süleyman yakınında bulunan Sugurluk³¹² otlakları; Kırk-Bulağ otlakları; Sefîd-rûd ve Zerrine nehirlerinin boşalma bölgesinde yer alan Siyâh-kûh otlaklarıdır.

³⁰⁹ Aksarayî, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, s. 136/168.

³¹⁰ Smith’e göre ise bu kelime “kahverengi çayırlar” demektir, bkz. Smith, “Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography”, s. 47.

³¹¹ V. Minorsky, “Sultâniye”, *İslam Ansiklopedisi (MEB)*, XI/33; V. Minorsky Formun Altı [C.E. Bosworth], “Sulṭāniyya”, *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, IX/859.

³¹² Türkçe bir kelime olup, “gelincikler tarafından istila edilmiş dağ” demektir, Moğollar da bu tabiri aynen kullanmışlardır, Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü Lugâti’t-Türk*, s. 508.

E) Horasan Kışlakları

1) Mâzenderân Otlakları:

Horasan yaylak ve kışlaklarına baktığımızda, bu bölgedeki en önemli kışlağın Cürcan ve Etrâk nehirleri tarafından sulanan Mâzenderân otlaklarını görmekteyiz. Hazar Denizi'nin güneyinde bulunan bölgenin merkezi Gîlân'dır. Doğu-batı yönündeki genişliği yaklaşık 481 km ve kuzey-güney doğrultusunda ise yaklaşık 110-116 km'dir. Hazar Denizi'ne paralel uzanan Elburz Dağları, bölgenin yeterince dağlık olmasını sağlamaktadır³¹³. Selçuklular döneminde Emîr Şah Gâzi Rüstem emrinde bulunan Mâzenderân, onun 1209 tarihinde ölümüyle Harezmşâhlar eline geçmiş ise de Moğol istilasıyla birlikte tahribata uğramıştır (1220). Moğol ordularının sık kullandıkları koridor niteliğindeki bu bölge, Moğollar tarafından doğrudan yönetilmek yerine, buraya atanan şehzâdeler vasıtasıyla idâre edilmiştir. Bunda, bölgeye ulaşmadaki zorluğun payı büyüktür. Burası, Abaka, Gazan ve Olcaytu hanlar zamanında, Moğollara bol yaylaklar sağlayan Horasan otlakları ile değişmeli olarak, kışlak şeklinde kullanılmıştır³¹⁴.

2) Merv Otlakları:

Merv-i Şâhicân olarak da bilinen Merv, İran'ın kuzeydoğu uzantısında, Murgâb

³¹³ V. Minorsky [C. E. Bosworth], "Mâzandarân", *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, VI/935; V. Minorsky, "Mâzandarân", *İslam Ansiklopedisi (MEB)*, VII/420. Smith, "Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography", s. 53.

suyunun aşağı taraflarında yer almaktadır. Zengin otlaklara sahip olan Merv, eski dönemlerden beri tarıma elverişli toprakları sayesinde büyük gelişme kaydetmiştir³¹⁵.

3) Âbiverd Otlakları:

Bâverd olarak da bilinen kent, Horasan dağlarının kuzey yamaçlarında yer almaktadır. Nesâ'yı da içeren bölge, muhtemelen dağ yamaçlarında bulunmaları hasebiyle Türkçe'de Etek olarak adlandırılmıştır. Burası eski zamanlardan beri göçerlerin ilk istila mekânlarından olmuş ve göçerler ile mücadelede savunma çizgisini teşkil etmiştir³¹⁶.

4) Kûhistân Otlakları:

Farsça *kûh* (dağ) ve *istân* (yer) kelimelerinden mürekkep bir kelime olup *dağlık*, *dağlık bölge* anlamlarına gelmektedir. Arap coğrafyacıları burayı, yine aynı anlama gelecek şekilde el-Cibâl olarak zikretmişlerdir. Bu isim belli bir yere nisbet edilmemekte olup, İran'da Kûhistân adıyla anılan birçok yer mevcuttur. Nişâbûr'un güneyinde bulu-

³¹⁴ Kazvînî, Nuzhet el-Kulûb, s.160; Benâkitî, *Ravzat ûlu el-Elbâb fî el-Tevârîh el-Ekâbir ve el-Ensâb (Târih-i Benâkitî)*, (tas. Ca'fer Şi'âr), Tahran 1378, s. 428; V. Minorsky [C. E. Bosworth], "Mâzandarân", *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, VI/936.

³¹⁵ A.Yu. Yakubovskii Formun Altı

[C.E. Bosworth], "Marw al-Shâhidjân", *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, VI/618; A. Yakubovsky, "Merv", *İslam Ansiklopedisi (MEB)*, VII/773.

³¹⁶ V. Minorsky, "Abîverd", *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, I/99; V. Minorsky, "Ebîverd", *İslam Ansiklopedisi (MEB)*, IV/5.

nan ve güneydoğuda Sîstân'a kadar uzanan, kısmen tarıma elverişli bir bölgedir. 1.000 metreden fazla yüksekliğe sahip geçitleri bulunan Kûhistân, Nişâbûr, Herât, Sistân, Yezd ve Kirmân gibi medeniyet merkezlerinden tecrit edilmesi sayesinde tebarüz edebilmiştir³¹⁷.

5) Herât Otlakları:

Batı Afganistan'da Herî-Rûd Nehri üzerinde yaralan, yaklaşık 924 m yükseklikte, çok eski bir yerleşim birimidir. İklimi ılıman olan şehirde yazın “Yüzoniki Rüzgârları” adı verilen batıdan gelen rüzgârlar esmektedir. Arapça ve Farsça olarak şehrin isimleri Herâ, Herâh, Herî, veya Harîv, Haraiva ve Hrev olarak geçmiştir. Herât, Akdeniz bölgesini Hindistan ve Çin'e bağlayan önemli ticaret yolu üzerinde, ticarî merkez hüviyetine sahip bir şehirdi. Hamdullah Müstevfî'ye göre Herât, en parlak dönemlerini Gûrlular döneminde yaşamıştır³¹⁸. 1221 yılında Moğollar tarafından ele geçirilen şehir, 1222 yılında tekrardan bir yıkıma uğratılmıştır. 1236 yılında Moğollar elinden kaçabilenler, tekrar şehre dönmüşler ve şehri inşâ etmişlerdir. 1244 yılında Şemseddin Kert adlı yerel bir emîr Moğollar tarafından buraya hâkim olarak atanmış, 1255 yılında Hülagu tarafından onun buradaki hâkimiyeti tasdik edilmiştir. Şemseddin ve haleflerinin, burada bir hanedan tesis ettiklerini görmekteyiz. Onun halefleri olan Fahrüddin ve Giyâsüddin za-

³¹⁷ J. H. Cramers, “Kûhistân”, *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, V/354; J. H. Kramers, “Kuhistan”, *İslam Ansiklopedisi (MEB)*, VI/970.

³¹⁸ Kazvînî, *Nuzhet el-Kulûb*, s. 152.

manlarında, şehirde imâr faaliyetlerine girişilmiştir³¹⁹. Çağataylı-İlhanlı mücadelesinde önemli bir konuma sahip olan Herât, İlhan Olcaytu'nun ölümünden sonra III. Şemseddin, Melik Hâfız ve Muizeddin Hüseyin tarafından bağımsız hale getirilmiştir. İlhanlılar zamanında Herât'ta dokuz *tümen* birliği bulunmaktaydı. Bu *tümen*lerin idâre merkezi, şehrin güney kapısı olan Dervâze-i Fîrûz'un güneyinde idi³²⁰.

6) Kunduz Otlakları:

Kunduz, bugünkü kuzey Afganistan'da, ismini Kunduz Nehri'nden alan bir bölgedir. Doğusunda Bedehşân, batısında Taş-Kurgan, kuzeyinde Ceyhun, güneyinde Hindikuş dağları ile kuşatılmıştır. Nehir, Hindikuş dağlarından doğmakta, 480 km kadar kuzeye akmakta ve Ceyhun Nehri'ne dökülmektedir. Denizden yüksekliği 400 m olan bölge, tarıma elverişli olduğu gibi otları boldur. Ayrıca Afganistan'da at yetiştirici özelliği ile ün yapmıştır³²¹.

³¹⁹ R. N. Frye, "Herât", *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, III/177; Z.V. Togan, "Herat", *İslam Ansiklopedisi (MEB)*, V/I/429.

³²⁰ Z.V. Togan, "Herat", *İslam Ansiklopedisi (MEB)*, V/I/429.

³²¹ C. E. Bosworth, "Kunduz", *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, V/388; T.W. Haig, "Kunduz", *İslam Ansiklopedisi (MEB)*, VI/990.

F) Horasan Yaylakları

Kazvînî'ye göre Paşyân olarak da bilinen Demâvend bölgesi³²², İran yaylasını kuzeyden çevreleyen Elburz dağ silsilesinin en yüksek noktası olup Tahran'ın 80 km kadar kuzeyinde yer almaktadır. Yüksek olması ve mutedil bir iklime sahip olması dolayısıyla eski dönemlerden beri yazlık karargâh olarak kullanılmıştır³²³.

Bu kışlak haricinde Fîrûzkûh ve Simnân arasında yer alan Esrân Otlakları; Râdekân Otlakları; Kâlpûş Otlakları; Şuturkûh Otlakları; Habûşân Otlakları; Herât kışlağı ile değişmeli olarak kullanılan Badgîs Otlakları; Cüveyn Otlakları; Kunduz kışlağı ile değişmeli olarak kullanılan Bağlan Otlakları; Andkûh kışlağı ile birlikte kullanılan Gurzivân Otlakları Horasan'da İlhanlıların kullandıkları önemli *yaylak*larındandır³²⁴.

Görüldüğü üzere, İlhanlılar lojistik bakımdan *yaylak* ve *kışlak* olgusunu, değişik bir biçimde de olsa Yakın ve Orta Doğu'da devam ettirmişlerdi. At ylkılarının bol otlaklara ihtiyaç duyması, orduların beraberlerinde getirdikleri hayvan sürülerinin çokluğu, İran Moğollarının *yaylak* ve *kışlak* otlakları üzerinde durmalarının başlıca nedenlerindendir.

³²² Kazvînî, *Nuzhet el-Kulûb*, s. 162.

³²³ M. Streck, "Demâvend", *İslam Ansiklopedisi (MEB)*, III/519–520; M. Streck, "Damâwand", *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, II/106.

³²⁴ Smith, "Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography", s. 52.

YEDİNCİ BÖLÜM:

İLHANLI ORDUDUSUNUN BİRİMLERİ, TERTİBİ VE TECHİZATI

1) İLHANLI ORDUSUNUN BİRİMLERİ

Tıpkı Cengiz Han ordusunda olduğu gibi, İlhanlı ordusunun da kendi içerisinde kısımları bulunmaktaydı. İlhanlı ordusunda yer alan birimler şunlardır:

A) Keziktân/Geziktân/Keşiktân

Cengiz Han ordusunda *hassa ordusu* şeklinde, *keşik* adlı birliğin varlığından bahsetmiştik. *Keziktân/keşiktân* veya *geziktân*ın büyük ümerâdan oluşup ilhanların en yakın adamları ve askerleri olduğunu bilmekteyiz. Bunlar ilhanın özel korumaları olup *keziktân* denen grubu meydana getirmekteydiler³²⁵. Kaynaklarda bu ıstılâh birçok yerde geçmektedir³²⁶. Aknerli Grigor'un ifadesiyle Hülagu Han, “*keşiktoy*”unda Ermeni ve

³²⁵ Thackston, *Rashiduddin Fazlullah's Jami'ut't-tawarikh*, III, s. 767; Emîn, *Ferheng-i İstilâhât*, s. 201-202.

³²⁶ Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 1021; Raşîd al-Dîn, *Ta'rîh-i Mubâarak-i Gâzânî*, s. 56; Vassâf, *Tecziyet el-Emsâr*, s. 206, 466, 476; Nahçivânî, *Düstûr el-Kâtib fi Ta'yîn el-Merâtib*, II, s. 201.

Gürcü askerlere de yer vermişti³²⁷. Abaka'nın *keziktan*larına baktığımızda şu isimleri görürüz: Toğaçar, Çaukur, Cankotur, Daladay İydaçi, Alçi Tutgavul, Cuşi, Koncukbal. *Kezikâtân* mensupları, hükümdar değişiminde ortaya koydukları irâde ile önemli rol oynamaktaydılar. Örneğin Teküder tahta oturduğu sırada, bunların hepsi Argun'un şehzâde olmasını istemekteydiler ve sonunda amaçlarına ulaşarak Teküder'i hall etmişlerdir³²⁸.

B) Menkalay/Mengkalay³²⁹ (Öncü Birlik)

Bu ıstılâh, Arapça karşılığı olan *telâye* şeklinde de kaynaklara yansımıştır. Menkalay, öncü birlik anlamında kullanılmaktadır³³⁰. Bu birliğin sadece emîrlar tarafından değil, ilhanlar tarafından da idâre edildiğine dâir örneği, 1283 yılında Ahmed Teküder'in Argun'un isyanını bastırması sırasında görmekteyiz. Burada Ahmed Teküder, öncü birlik başında Kazvîn'den hareket ederek Argun'u takibe koyulmuşur³³¹. Yine aynı şekilde, İlhan Argun'un Hakkari'de bozgunluk çıkaran Kürtler üzerine Buka ve Koncukbal komutasındaki bir orduyu *mengkalay* olarak yolladığını görüyoruz³³².

³²⁷ Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, s. 33.

³²⁸ Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 1131.

³²⁹ (منگقلاي/منقلاي)

³³⁰ Thackston, *Rashiduddin Fazlullah's Jami'ut't-tawarikh*, s. 769; Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, s. 369.

³³¹ Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 1135.

³³² Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 1164; Ak-Koyunlu ordusunda benzer şekilde tesmiye olunan bir öncü birliğin (*mungalay*) varlığına şahit olmaktayız, bkz. İlhan Erdem, "Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu Ordularına Genel Bir Bakış", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 37 (2005) 57-77, s.

C) Gecige/Sâka³³³

Gecige, arkadan gelen, ordunun arkasını kollayan *artçı birlik* anlamına gelmektedir³³⁴. Ahmed Teküder'in Şehzâde Argun'u bastırmak üzere yolladığı birliklerden birisinin başında olan Tubut, Argun ile savaşıarak bozguna uğratmıştı. Fakat Emîr Tabut, hem ordunun gerisini koruyacak ve hem de yardım sağlayacak *gecige* askerinin gelmesi yüzünden Şehzâde Argun'u takibe devam edememiştir.³³⁵ II. Hums Savaşını tasvir eden Reşîdüddin, savaş sırasındaki ordu tanzimini şu şekilde vermektedir: “*Kalbde*, heybetli bir dağ gibi İslam Padişâhı bulunmaktaydı. *Kalbin önünde (mukaddeme-i kalb)* emîrlere, Çoban ve Sultan vardı: Çoban sağda ve Sultân soldaydı. *Kalbin sağ tarafında* Acu Şukurçi'nin oğlu Tuğrulçe vardı. *Kolun hemen arkasında evoğlanân* (saraya ait birlikler), onlardan sonra tümeniyle birlikte İlbasmış, ondan sonra Çiçek, ondan sonra Alinak'ın oğlu Kurmuş, hepsinin arkasında da *sâke* (artçı) olan Kurbuka Bahadır bulunmaktaydı.”³³⁶

62; İlhan Erdem, “Ak-Koyunlu Kaynaklarına Göre Otlukbeli (Başkent) Savaşı”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 4 (1993), 151-159, s. 154.

³³³ (گجیگه)

³³⁴ Thackston, *Rashiduddin Fazlullah's Jami'ut't-tawarikh*, s. 767; Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, s. 357.

³³⁵ Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 1138.

³³⁶ Raşîd al-Dîn, *Ta'rîh-i Mubârah-i Gâzânî*, s. 127.

D) Yezek/Karavul (Keşif Birliği)

Yezek, Türkçe bir ıstılâh olup Kâşgarlı Mahmûd tarafından “bir ordunun öncü birliği, ileri kolu” şeklinde şerh edilmiştir³³⁷. Fakat İlhanlı ordusunda, *öncü birlik* anlamından daha çok *keşif birliği* anlamında kullanılmıştır³³⁸. Baycu Noyan, Mengü Han tarafından 12.000 asker ile birlikte Hülâgu’nun *yezeki* olarak gönderilmiştir³³⁹. Yine Bağdad seferi öncesinde Hülâgu, Abbâsî ordusunun keşif birliğinden olan Kıpçak asıllı Aybek Halebî ve Seyfüddin Kılıç’ı, kendi himâyesine alarak *yezek* tayin ettiğini görmekteyiz³⁴⁰. Ayn-ı Câlût Savaşı öncesinde *yezek* birliğinin emîri Baydu, Asi Nehri civarında gerekli tetkikatı yaparak Kitbuka Noyan’a, Mısır askerinin gelmekte olduğunu haber vermiştir³⁴¹. Abaka Han’ın tahta oturmasından (1265) hemen sonra Bukay, Derbend tarafından İlhanlı topraklarına ilerlediğinde, bu durumu Abaka’ya bir *karavul* birliği haber vermiştir³⁴².

İlhanlılar, herhangi bir mıntıka hakkında bilgi sahibi olabilmek için sadece *karavul* veya *yezek* birliklerini değil, casusları da kullanmaktaydılar. İlhanlıların kullan-

³³⁷ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü Lugâti’t-Türk*, s. 688.

³³⁸ Thackston da bu terim için *vanguard* demişse de yanlış olup, keşif birliği şeklinde olduğu açıktır, bkz. Thackston, *Rashiduddin Fazlullah’s Jami’ut’t-tawarikh*, s. 773.

³³⁹ Ebû’l-Ferec, Hülâgu’nun *yezeki* olarak *Bavurcu* Kitbuka’nın görevlendirildiğini yazar, bkz. Ebülferec *Tarihi Muhtasarüddüvel*, s. 26; Reşîdüddin, *Câmi’ el-Tevârîh*, III, s. 976.

³⁴⁰ Reşîdüddin, *Câmi’ el-Tevârîh*, III, s. 1009.

³⁴¹ Reşîdüddin, *Câmi’ el-Tevârîh*, III, s. 1031.

³⁴² Reşîdüddin, *Câmi’ el-Tevârîh*, III, s. 1062.

mış oldukları casuslar için kaynaklarda *mühîyân*³⁴³ ve *müstehbirân*³⁴⁴ kelimelerinin de kullanıldığını görmekteyiz. 1262 yılı Aralık ayında Terek Nehri kıyısında Bukay'ın ordusu ile meydana gelen savaşta, İlhanlı ordusu yenilmişti. Bu yenilgi ardından Hülagu, Bukay ve ordusunun durumunu öğrenmek üzere Şeyh Şerîf Tebrîzî'yi, casus olarak Bukay'ın karargâhına yollamıştı. Fakat Tebrîzî görevinde başarısız olmuş, Bukay'ın adamları tarafından yakalanmıştı³⁴⁵. Benzer şekilde, Abaka 1267 yılında, Çağatay hükümdarı Barak ile olan mücadelesi sırasında Kabartu Bahadur adlı bir emîrini, casusluk yapması için Faryâb kentinden Çağataylı Devleti hudutlarına göndermişti. Kabartu Bahadur gereken bilgi toplayamadığından Abaka Han, onun hemen ardından Topçak Bahadur ve Nikbay Bahadur'u yüz kişi ile aynı görev için yollamıştı³⁴⁶. Teküder Müslüman olduktan sonara Mısır sultanı Kalavun'a yolladığı mektup vasıtasıyla, casusluk faaliyetlerinin yapılmaması yönünde fikir beyan etmiş, Kalavun ise mesajında, İlhanlılar tarafından yollanan casusların sayıca daha çok oldukları cevabını vermiştir³⁴⁷.

Kullanılan casusların satın alındığı, yanlış bilgi vererek ilhanları yanılttıkları durumlar da meydana gelmekteydi Örneğin, 1316–1317 yılında İlhan Olcaytu huzuruna

³⁴³ Nahçivânî, *Düstûr el-Kâtib fi Ta'yîn el-Merâtib*, II, s. 340; Raşîd al-Dîn, *Ta'rîh-i Mubârak-i Ġâzânî*, s. 34; M. Canard, "Djäsüs", *Encyclopedia of Islam* (Second Edition), II/486.

³⁴⁴ Raşîd al-Dîn, *Ta'rîh-i Mubârak-i Ġâzânî*, s. 35.

³⁴⁵ Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 1047.

³⁴⁶ Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 1079.

³⁴⁷ Bu elçilik teâtisi için bkz. Ebülferec, *Tarihi Muhtasarüddüvel*, s. 55–58; Ayrıca, Teküder'in müslümanlığı sonrasında Memlûklar ile olan ilişkilerine ve bu devlete karşı olan tavrına ilişkin olarak bkz. Adel Allouche, "Teküder's Ultimatum to Qalawun", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 22, No. 4. (Nov., 1990), 437-446.

gelen bir Maverâünnehirli, “Üç hükümdar birbiriyle ittifak ve muahede ederek senin ülkeneye saldırıya geçmiş durumdalar. Birincisi Çağatay Ulusu’ndan İsen Buka ve Kebek’tir. Cuci Ulusu’ndan olan Özbek de Mısır Sultanı Nâsır ile ittifak etmiştir. Yani, üç taraftan, doğu, batı ve kuzeyden gelmektedirler. İran memleketini Sultan Olcaytu’nun tasarrufundan alıp üç kısma ayıracaklar” demiş, yanlış bilgi vererek İlhanı yanıltmaya çalışmıştır. Daha sonra, verdiği bilginin yalan ve kendisinin satın alınmış bir casus olduğu ifşâ edilince hapsedilmiştir³⁴⁸.

E) Haşerî (Toplama) Birlikleri

Moğollar fethettikleri yerlerde işlerine yarayacak olan ilim, zanâat, esnaf (*urad*) ve zirâat erbabını (*tariyaçin*) bir tarafa ayırdıktan sonra kalanların büyük kısmını öldürürlerdi. Ordunun ilerleyişini aksatmayacak kadar sayıda, savaşabilecek güçteki erkekler esir alınır ve süvarilerin yanında yaya olarak yollarına devam ederlerdi. Bunlar, yapılacak ilk saldırıda ön saflara sürülür ve kaçanlar anında imhâ edilirdi³⁴⁹. Bu minvalden olarak 1256 yılında Hülagu, Alamut ve Lemeser Kalesi üzerine yürüdüğünde, buralardan Kasran’daki kaleleri almak üzere 300 kişilik *haşerî*³⁵⁰ adı verilen birliği toparlamış

³⁴⁸ Kâşânî, *Târîh-i Olcaytu Sultân*, s. 212.

³⁴⁹ Spuler, *İran Moğolları*, s. 454–455; Hartog, *Cengiz Han*, s. 56; Bosworth, “Army”, s. 502; Jr. John Masson Smith, “Demographic Consideration in Mongol Siege Warfare”, 331–332; *Haşerî* birlikler gibi yardımcı kuvvetlerin de çoğu zaman ordunun ön tarafına sürüldüğünü görmekteyiz. Örneğin, Köseadağ savaşında yardımcı kuvvet olarak yeralan Gürcü ve Ermeniler ordunun ön safında yeralmaktaydılar, bkz. Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, s. 15.

³⁵⁰ (حشری)

ve kuşatma sırasında kullanmıştı³⁵¹. Moğol ordusundaki yabancı unsurların ne şekilde kullanıldıklarına dâir Divitdâr'ın oğlu Celâlüddin'in 1263 yılında, Bağdad'da seçkin Kıpçak askerlerine hitaben yaptığı konuşma, bize sarîh fikirler vermektedir: "Padişâh (Hülagu) sizi, düşmanın önünde siper yapacak, orada ya ölürsünüz, ya da nâm yaparsınız; eğer bu savaşta ölmezseniz, bir sonraki savaşta sizi aynı kader bekliyor..."³⁵²

F) Yardımcı Kuvvetler

İlhanlı ordusunda, esir mahiyetinde olmayıp fethedilen bölgelerden veya tâbi kılinan ülkelerden sağlanan yardımcı askerler de mevcuttu. Bunların başında Ermeniler ve Gürcülerin sağladığı yardımcı kuvvetler gelmektedir. Yine "Tâcîk" tesmiye edilen yerel İranlı unsur da kullanılan yardımcı kuvvetler arasındaydı³⁵³. Cengiz Han'ın ilk Moğol ordusunu teşkil ettiği sırada, Orta Asya bozkırlarından gelen Türkleri faal bir biçimde istihdâm ettiği malûmumuzdur. Yakın ve Orta Doğu coğrafyasına gelindiğinde ise, başta Anadolu Selçuklu Devleti'nin sağlamış olduğu yardımcı kuvvetler olmak üzere birçok Türk unsurun burada da faal bir biçimde İlhanlı ordusunda rol aldığını bilmekte-

³⁵¹ Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 987.

³⁵² Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 1050; Uzunçarşılı, *haşer ıstılâhını yanlışlıkla öncü birlik olarak tasvir etmiştir*, bkz. İsmail H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1970, s. 233.

³⁵³ John Mason Smith, Jr., "Mongol Manpower and Persian Population", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XVIII/3 (1975), 271-299, s. 277.

yiz. İlhanlılar, geldikleri coğrafyada Ermeni³⁵⁴ ve Gürcü ordularına sınırları koruma sorumluluğunu yüklemişlerdi: Ermeniler Anti-Toroslar ve Amanoslar bölgesini; Gürcüler ise Kafkaslar ve Derbend sınırını koruyacaklardı. Ermeniler ve Gürcülerin Moğollara iştirak ettikleri önemli bir savaş, Köseadağ Savaşı'dır.³⁵⁵ Abaka Han'ın gerçekleştirmiş olduğu ilk Hums Savaşı'na (1281) Gürcülerin 3.000 süvari ile iştirak ettiğini bilmekteyiz³⁵⁶. Grigos Senyörü Hetum ise bu ilk Hums savaşında Abaka Han'ın ordusunda bulunan Hristiyanlardan 2.000 kadarının öldüğünü söyler³⁵⁷. Arap kaynakları, bu savaşta Gürcü ve Ermenilerin sayısını toplamda 30.000 olarak verir³⁵⁸. Diğer bir Batılı kronik *Cronica di Giovanni Villani*, İkinci Hums Savaşı'nı (1299/1300) tasvir ederken, "Tatarların imparatoru Gazan'ın yanında, Tatarlardan, Ermeni ve Gürcü kralının himâyesinde atlı ve piyâde Hristiyanlardan oluşan iki yüz bin asker vardı..."³⁵⁹ diyerek İlhanlıların ordularında kullandıkları yabancı unsurlara işaret eder. Bu savaş sırasında Ermeni Kralı

³⁵⁴ Ermeniler, Moğollar ile ilişkiye girdiklerinden beri onların müttefiki olmuşlardı, bkznz. Vardan Vardapet, "Ermeni Müverrihine Göre Moğollar", s. 38, 41, 46.

³⁵⁵ Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, s. 15; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1993, s. 433.

³⁵⁶ Howorth, *History of the Mongols*, III, s. 271.

³⁵⁷ Grigos Senyörü Hetum, *Grigos Senyörü Hetum Vekayinamesi*, (çev. Hrand Andreasyan TTK Basılmamış Tercüme), s. 18; aynı bilgi Nerses Palients tarafından da verilmekte, bu Hristiyanların Ermeni Kralı'nın (III. Levon) emrinde oldukları ayrıca bildirilmektedir, bkznz. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, Nerses Palients Vekâyinâmesi'nden, s. 169.

³⁵⁸ Alebî, *Me'ârik el-Moğûl el-Kübrâ*, s. 85, 90; Ebülferec, *Tarihi Muhtasarüddüvel*, s. 50-52; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 607.

³⁵⁹ *Cronica di Giovanni Villani*, Florance, 1823, III, s. 47, Martinez, "Some Notes on the İl-Xānid Army", s. 174'ten naklen; Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, Nerses Palients Vekâyinâmesi'nden, s. 173.

II. Hetum, Ermeni birliğinin başında olarak savaşa iştirak etmiřti³⁶⁰. Gazan Han, 1303 tarihli İkinci Suriye Seferi ve Merc el-Süffâr Savaşı öncesinde, Ermeni kralı III. Levon’u çağırarak planlanan sefer için hazırlık yapmasını emretmişti. Levon ülkesine döndükten sonra, seçme askerlerinden büyük bir ordu hazırladı. Bu ordu 4.000 *mızraklı* süvari, 1.000 piyade ve 400 yaylı askerden müteşekkildi. Bundan başka bu orduda muhasara işlerinde hizmet verecek birçok zanâatkâr vardı. Zira Han, sefer başlayınca bütün kale ve müstahkem mevkiileri tahrip etmek ve bu suretle ilerlemek emrini vermişti. Ermeni kralının emrindeki kuvvet 18.000 kişeden oluřmaktaydı³⁶¹. 1307 Haziranı’nda Olcaytu Han tarafından gerçekleştirilen Gilân seferi sırasında Mantu Ahtacı ve şeyh Behlül emrindeki *hezârenin* Lurlar, Gürcüler ve Horasanlılar’dan (muhtemelen Türkler) oluştuğunu görüyoruz³⁶².

İlhanlı yardımcı kuvvetleri sadece dış ülkelere karşı yapılan savaşlarda aktif bir biçimde yer almazlar, ilhanların kendi iç mücadelesine de müdâhil olurlardı. Sultan Ahmed’in şehzâde Argun’un isyanını bastırmak üzere hazırladığı *tam techizatlı* ordu içerisinde, Moğollardan başka Gürcü, Ermeni ve Müslüman birlikleri de bulunmaktaydı³⁶³. Yine aynı mücale sırasında, Gürcü askerinin Horasan’a kadar giderek, şehzâde Argun taraftarı olan bura halkına saldırdığını görmekteyiz³⁶⁴. Tâbi devletlere ait kuvvet-

³⁶⁰ Reuven Amitai, “Mongol Raids into Palestine (A.D. 1260 and 1300)”, *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain & Ireland*, 2 (1987), 236–255, s. 245.

³⁶¹ Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, Nerses Palients Vekâyinâmesi’nden, s. 175.

³⁶² Kâşânî, *Târîh-i Olcaytu Sultân*, s. 66.

³⁶³ Reşîdüddin, *Câmi‘ el-Tevârîh*, III, s. 1134.

³⁶⁴ Reşîdüddin, *Câmi‘ el-Tevârîh*, III, s. 1138.

lerin, ilhanların hall edilmesi olaylarına dahi karışacak kadar yetkin olduklarına şâhit olmaktayız: 1294 yılında emîrlerin Geyhatu'ya karşı isyanı sırasında, Tukul adlı emîrin Gürcistan'da *tam donanımlı*³⁶⁵ bir ordu ile Geyhatu'yu tahttan indirmek üzere Errân'a hareket ettiği bilgisine ulaşıyoruz³⁶⁶.

Türk kuvvetleri, daha Cengiz ordusunun teşkilinden itibaren doğrudan veya dolaylı olarak Moğol ordusunun adeta mihenktaşı olmuşlardır. Birçok konuda ve özellikle de okçu birlikleri bakımından İlhanlı ordusunda mühim bir mevki edinmişlerdir³⁶⁷. İlhanlılar, Türklerin askerî yönden tecrübe ve mahâretlerinin ofarkında olduklarından, Türk emîrlere ayrı bir ihtimam göstermişler; onlara, seferler esnasında hükümdarın sağ tarafında, ümerânın yanında yer vermişlerdir³⁶⁸. 1263 yılında, Divitdâr'ın oğlu Celâlüddin, Hülagu'ya Bağdad'da bulunan Kıpçak Türklerinin öncü olarak görevlendirmelerini, Türklerin yapılacak savaşta yararlı olabileceklerini söylemiştir³⁶⁹. Türklerin

³⁶⁵ Reşîdüddin'de geçen *leşkerî-yi tamâm* (لشکری تمام) ibâresi, acaba *askerlerin tamamı* anlamına mı, yoksa *tam donanımlı ordu/birlik* anlamına mı gelmektedir? Bunun cevabı, Abaka'nın ilhan olduktan sonra yaptığı faaliyetler sıralanırken, Reşîdüddin tarafından verilmiştir: Abaka, kardeşi Yeşmut'u Derbend ve Şirvân'a, Tobşin'i ise Horasan, Mâzenderân ve Ceyhun kıyılarına ayrı birlikler ile yollamış; bu birlikleri tanımlarken de *leşkerî-yi tamâm* ifadesini kullanmıştır. Buradan *leşkerî-yi tamâm* ifadesiyle *ordunun tamamının* değil, *tam donanımlı birliğin* kastedildiği bâriz bir biçimde anlaşılmaktadır. Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 1060.

³⁶⁶ Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 1201.

³⁶⁷ Hatta Türklerin İlhanlı sarayındaki nüfuzları o kadar artmıştı ki, Olcaytu döneminde sarayda Türkçe konuşulmaya başlanmıştı, bkz. Smith, "Mongol Manpower and Persian Population", s. 295.

³⁶⁸ (واینقان در حوالی پادشاه و ارکان دولت از ترکان باشد با یورت امرا روند) bkz. Nahçivânî, *Düstûr el-Kâtib fi Ta'yîn el-Merâtib*, II, s. 63.

³⁶⁹ Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 1049.

İlhanlı ordusunun yapmış olduğu savaşlardaki faaliyetlerine baktığımızda, daha çok karışımıza okçuluktaki ustalıkları ile çıkmaktadırlar. I. Hums savaşını tasvir eden Reşîdüddin, Türklerin rolünü şu şekilde tasvir etmektedir: “Mazuk Aka ve Hindukur sağ kolda (*meymene*), Alinak, Tayçu Bahadır ve şehzâdeler, Hülaçu ve Karabuka ise sol kolda (*meysere*) idiler. Türkler (Selçuklu Türklerini kasdetmektedir) ok yağdırdılar (*tîr-bârân kerdend*)³⁷⁰. Şamlılardan (Memlûk askerleri) çok kişiyi yaraladılar³⁷¹. Türk birlikleri, ok yağdırmak suretiyle düşmanı yıpratma işini, II. Hums Savaşında da ustalıkla yerine getirmişlerdi. Bunun haricinde, II. Hums savaşında, Moğollar’ın Türkler tarafından kullanılan sahte ricat ve çevreleme harekâtını uyguladıklarını görmekteyiz (*Türk-tâz kerdend*). Bu çeşit bir manevra aslında tüm Asyalı kavimlerin özelliği olup, Reşîdüddin bu taktiği bir Türk taktiği olarak sunmuştur³⁷².

G) Ağruk³⁷³

Ağruk ıstılâhı, Türkçe menşeli bir kelime olup, Kâşgarlı Mahmûd tarafından “ağır ticarî eşya, mal” olarak tasvir edilmektedir³⁷⁴. Moğol ordusunun en arka kısmında yer alan, kadınlar çocuklar, yaşlılar, hayvan sürüleri gibi askerî olmayan tüm unsurları barındıran yığın veya gürûhtur. Sefer esnasında orduyu geriden takip eden bu gürûh,

³⁷⁰ (ترکان تیرباران کردند) bkz. Reşîdüddin, *Câmi‘ el-Tevârîh*, III, s. 1116.

³⁷¹ Reşîdüddin, *Câmi‘ el-Tevârîh*, III, s. 1116.

³⁷² Raşîd al-Dîn, *Ta’rîh-i Mubârah-i Ġâzzânî*, s. 126.

³⁷³ (اغروق)

³⁷⁴ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü Lugâti’t-Türk*, s. 136.

çatışma esnasında başında bir *noyan* olduğu halde güvenli bir mevziye bırakılmaktaydı³⁷⁵. Ocak 1257 tarihinde Hülagu, Bağdad kuşatması için seferde bulunduğu sırada *ağrukları* Hemedân yakınlarında, Kubak Noyan'ın idâresine bırakarak yola devam etmiştir³⁷⁶. Yine Kitbuka, Ayn-ı Câlût Savaşı'nda Memlûklara esir düştüğünde kadın, çocuk ve diğer yakınları da yanında bulunmaktaydı³⁷⁷.

II) ORDUNUN SAVAŞ SIRASINDAKİ TANZİMİ

İlhanlı ordusu, tıpkı Yakın ve Orta Doğu'nun diğer ordularında olduğu gibi sefer halindeyken, merkez (*kalb*), sağ (*meymene*), sol (*meysere*), öncü (*telâye*) ve artçı (*sâke*) şeklinde tertib olmaktadır³⁷⁸. Burada hemen hatırlatmak gerekir ki, Moğollar bu sistemi Yakın ve Orta Doğu coğrafyasına gelmeden önce de kullanmaktaydılar: Ordu savaş zamanında merkez (*kol*), sağ (*baraungar*), sol (*caungar*)³⁷⁹, levazımat (*çerbi*) ve diğer bazı

³⁷⁵ Thackston, *Rashiduddin Fazlullah's Jami'ut't-tawarikh*, s. 765; Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, s. 496.

³⁷⁶ Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 1008.

³⁷⁷ Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 1033.

³⁷⁸ May, *The Mechanics of Conquest*, s. 34–37; May, *The Mongol Art of War*, s. 31–32; Barthold, *Türkistan*, s. 408; Spuler, *İran Moğolları*, s. 436; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 219; Hartog, *Cengiz Han*, s. 49–50. Yakın Doğu'nun o dönemdeki en teşkilâtlı ordusu olan Memlûk ordusu da, elbette aynı şekilde savaş düzeni almaktaydı, bkz. Altan Çetin, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât*, s. 169–172.

³⁷⁹ İlhanlılar son dönemlerine kadar *meymene* ıstılâhıyla birlikte Türkçe/Moğolca aslı olan *baraungar*, *meysere* ıstılâhı ile birlikte *caungar* ve *kalb* ıstılâhı ile de *kol* kelimelerini kullanmaya devam etmişlerdir, bkz. Nahçivânî, *Düstûr el-Kâtib fi Ta'yîn el-Merâtib*, II, s. 63; Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 986; 1008; Kâşânî, *Târîh-i Olcaytu Sultân*, s. 209.

birlikler halinde düzenlenirdi. Bu düzen bizzat Çin orduları tarafından da kullanılmaktaydı³⁸⁰.

İlhanlı ordusunda bu çeşit bir nizâmın kullanıldığına dâir kaynaklarda birçok örnek vardır. 1256 yılında Hülagu, Alamut ve Lemeser Kalesi üzerine yürüdüğünde Irak askerini de yardıma çağırmıştı. Hülagu, yürüyüş düzenini şu şekilde oluşturmuştur: Sağ koldan (*meymene*) Buka Timur ve Kuka İlkay Mâzenderân üzerinden yürümüşler; Teküder Oğul ve Kitbuka Noyan sol koldan (*meysere*) Sistân üzerinden yürümüştü. Hülagu ise bu kolun arasında, merkezde (*kol*)³⁸¹ olarak zikrettiğimiz iki İsmâîlî kalesine doğru yol almıştır. Hülagu 1256 yılında Alamut ve Lemeser Kalesi üzerine yürüdüğünde merkezde, bir *tümen* asker ile bulunmuştu³⁸². Hülagu 23 Ağustos 1259 yılında Şam’a hareket ettiği sırada ordusunun düzeni şu şekildeydi: Kitbuğa Noyan, tam donanımlı bir birlikle öncü olarak yollanmıştı. Şiktur ve Baycu sağ koldaydı. Suncak ve diğer ümerâ

³⁸⁰ May, *The Mechanics of Conquest*, s. 34–37; May, *The Mongol Art of War*, s. 31–32; Barthold, *Türkistan*, s. 408; Spuler, *İran Moğolları*, s. 436; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 219; Hartog, *Cengiz Han*, s. 49–50; Moğolların ordularını bu şekilde tanzim ettiklerine dâir Aknerli Grigor da malûmât vermektedir, bkz. Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, s. 16; Bu tip bir organizasyon Ak-Koyunlu, Kara-Koyunlu ve Delhi Türk Sultanlığı ordularında da mevcuttur, bkz. İlhan Erdem, “Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu Ordularına Genel Bir Bakış”, s. 62; İlhan Erdem, “Ak-Koyunlu Kaynaklarına Göre Otlukbeli (Başkent) Savaşı”, s. 156; S. Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilât (1206-1414)*, Ankara 2006, s. 308.

³⁸¹ Reşîdüddin, eserinin iki yerinde “Moğollar merkez (*kalb*) birliğini, *kol* (قول) tesmiye ederlerdi” diyerek, İlhanlıların merkez birliğine *kol* dediklerini sarahate kavuşturmuştur, bkz. Reşîdüddin, *Câmi‘ el-Tevârîh*, III, s. 986; 1008.

³⁸² Reşîdüddin, *Câmi‘ el-Tevârîh*, III, s. 986.

sol kolda olup, Hülagu ise merkezde, yani *koldaydı*³⁸³. Orduda savaş sırasında var olan bu görev taksimatı, babadan oğula geçer bir sisteme dayanmaktaydı. Savaşlarda *kol emîri* olan kişinin babası da büyük bir ihtimalle sonraki savaşlarda bu görevi icrâ etmekteydi. Bu görevlerin tevcihi anlatılırken, aynı görevin babaları tarafından da îfâ edildiği, Reşîdüddin tarafından özellikle vurgulanmıştır³⁸⁴. Bu durum emîrlerin, babaları yanında askerî görevleri öğrendiklerini ve bu şekilde eğitildiklerini ortaya çıkarmaktadır.

1281 yılında Abaka Han Suriye'ye yürüdüğünde, Şehzâde Möngke Timur Şam ordusu ile Hums yakınlarında karşılaşmıştı. Bu karşılaşma esnasında, Mazuk Aka ve Hindukur sağ kolda (*meymene*), Alinak, Tayçu Bahadır ve şehzâdeler, Hülaçu ve Karabuka ise sol kolda (*meysere*) mevzilenmişler.³⁸⁵

Ordu, savaş sırasında bu nizâmda saf tutarken, konuşlanma esnasında ise merkezden dışa doğru halkalar (*yerge/cerge*), halinde mevzilenirdi. Bu *yergelerin* ortasında ilhanın çadırı bulunuyordu. Bu tür bir mevzilenme çeşidine, Emîr Buka'nın Şehzâde Argun'u hapsediği çadırdan kurtarmak için geçtiği *yergeler* tanımlanırken rastlamaktayız. Emîr Buka, Argun'u kurtarmak için üç *yergededen* geçerek Argun'un çadırına gel-

³⁸³ Moğolların ordularını bu şekilde tanzim ettiklerine dâir Aknerli Grigor da benzer malûmât vermektedir, bkzn. Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, s. 16.

³⁸⁴ Reşîdüddin'de geçen şu ibâre, durumu açıkça ortaya koymaktadır: (و در ان روزها قنچقبال را) bkzn. Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 1166. Koncukbal'ın *kol emîri* olarak tayini anlatılırken de bu görevin, onun ataları tarafından icrâ edildiği vurgulanmıştır, bkzn. Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 1167.

³⁸⁵ Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 1116.

miş ve tekrar bu üç *yergeyi* aşarak Argun’u karargâhın dışına çıkarmıştır³⁸⁶.

III) ORDUDAKİ ASKERÎ GÖREVLİLER VE BUNLARIN GÖREVLERİ

A) Ümerâ (Kumandanlar)

Tıpkı Cengiz Han’ın teşkil ettiği ordular gibi İlhanlı ordusu da, iki temel amaç olan taktik ve disiplini sağlamak üzere on binlik, binlik, yüzlük ve onluk olmak üzere onluk (*decimal*) sisteme göre tanzim edilmişlerdi. Bu hiyerarşik düzenin Moğolca isimleri [*tümen* (çoğ. *tümet*), *mingan* (çoğ. *minkat*), *cagun* (çoğ. *cagut*), *arban* (çoğ. *arbat*)] artık geldikleri coğrafyanın hâkim dili olan Farsça’ya tebedül etmişti. Bu birimler için kullanılan ıstılâhlara baktığımızda şunları görmekteyiz: *tümen*³⁸⁷ (çoğ. *tümenât*), *hezâre* (çoğ. *hezârehâ*), *sede* (çoğ. *sedehâ*), *dehe* (çoğ. *dehehâ*). Bu birliklerin başında bulunan

³⁸⁶ Reşîdüddin, *Câmi‘ el-Tevârih*, III, s. 1143.

³⁸⁷ *Tümen* buradaki ıstılâh manası itibariyle “on bin adet” demektir. Kâşgarlı Mahmûd ise *tümen* için “ herhangi bir şeyin çok olanı” demektedir, bkz. Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü Lugâti’t-Türk*, s. 603. Jr. John Masson Smith, “Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography: Qishlaqs And Tümens” adlı makalesinde *tümen* adı altında teşkilâtlandırılan birliklerin, genelde olması gereken sayının ancak %70’i oranında oluşturulabildiğini söylemektedir. İddiası üzere, asker sağlayan ailelerin ne kadar sayıda askeri, at ve teçhizat bakımından destekleyebilecekleri birincil etkindir. Ortalama her aile 100 koyun ve 10 ata sahiptir. Bu sayılar azaldığında, ailenin sağlayabileceği asker sayısı da azalmaktadır. Dolayısıyla *tümen*ler, çok istisnâî durumlar hariç, hiçbir zaman 10.000 askerden oluşmamıştır, bkz. Smith, “Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography”, s. 39–40, 2. dipnot. Burada yeri gelmişken belirtmekte fayda vardır ki, bazı muasır kaynaklar *tümen* sayısını yanlış vermektedirler. Örneğin Aknerli Grigor “bir *tümen* 30.000 askerden oluşmaktadır” demektedir; bkz. Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, s. 25.

emîrler de sırasıyla *emîr-i tümen*, *emîr-i çehâr-hezâr/hezâre*³⁸⁸, *emîr-i hezâre*, *emîr-i sede*, *emîr-i dehe* idi³⁸⁹.

Bu emirlerin tümü, *noyan/noyin/no'in* adı verilen askerî aristokratlara, umumî kumandanlara bağıydılar³⁹⁰. *Noyanlar*, İlhanlı Devleti tarihinin her döneminde kilit rol oynamışlardır. Bu *noyanlar*, birden fazla tümenin emîri olabildikleri gibi sadece bir tümenin emiri de olabilmekteydiler. El-Kalkaşandî *noyan* (*el-nûyan*) için şu tanımlamayı yapmaktadır: “Kaan memleketlerinde (*bi el-memâlik el-kâniyye*) reislerin elkâbıdır. Saltanatın ve *ulus ümerâsının* ve vezirin *nâibi* gibidir. Bunlar, İran memleketinde varlıklarını Ebî Sa'îd dönemi sonuna kadar devam ettirmişlerdir.”³⁹¹

İlhanlı Devleti'nde Çurmagun Noyan ile başlayan ve Baycu Noyan ile devam

³⁸⁸ Daha önce hiçbir tetkik eserde zikredilmemiş olan bir emîrlik olup, muhtemelen *tümenin* bir alt şubesi idi. Bu emîrliğin var oluşu, *tümenlerin* gerçekte tam olarak 10.000 kişi değil de 8.000 veya daha az sayılarda birliklerden oluştuğu anlamına gelmektedir. Yani bir tümen iki *çehâr-hezâre*den oluşmaktaydı, bkz. Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 1168; 1184. (چون غازان بهادر) Bu emâretin, en azından böyle bir ıstılâhın var oluşu, Smith'in yukarıda zikrettiğimiz iddâsını doğrular niteliktedir. Böyle bir ıstılâhın varlığına, İlhan Erdem de işaret etmektedir, bkz. İlhan Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara 1995, s. 310, 493. dpnt.

³⁸⁹ Kaynaklarda bu ıstılâhlara çok sık rastlamak mümkündür. el-Kalkaşandî, *Mesâlik el-Ebsâr*'dan aktararak şöyle demektedir: “Bunlar dört tabaka üzerinedir. Bunların en yükseği *noyin*, sonra *emîr-i tuman* olarak tabir edilen onbinlik emîri (*emîru 'aşereti âlâf*); sonra binlik emîri (*emîru elf*); sonra yüzlük emîri (*emîru mi'e*); sonra ise onluk emîri (*emîru 'aşere*). Ahmed b. Ali el-Kalkaşandî, *Subh el-A'şâ fî Sınâ'at el-İnşâ*, (tah. Muhammed Hüseyin Şemseddin), Beyrut (Tarihsiz), IV, s. 421.

³⁹⁰ Emîn, *Ferheng-i İstîlâhât*, s. 338.

³⁹¹ el-Kalkaşandî, *Subh el-A'şâ*, VI, s. 33-34.

eden bir *noyanlar hâkimiyeti* ve *nüfûzu*, kendisini her zaman hissettirmiştir. Abaka Han döneminde Samagar, Baynal, Sülemiş, Çoban noyanlar; Olcaytu Han döneminde (1304–1316) Emir Kutluğşâh Noyan ve Çoban Noyan’ın en yüksek askerî mevkide bulundukları görülmektedir³⁹². Kutluğşâh, Gazan Han (1295–1304) döneminde önemli emîrlerden olup nüfûzunu Olcaytu Hüdâbende zamanında da devam ettirmiştir. Çoban’ın nüfûzu ise Ebû Sa’îd Han zamanında da sürmüştü, kaynağın dediğine göre, “hatta Emîr Çoban tüm Ebû Sa’îd memleketini eline geçirmişti”³⁹³.

Olcaytu Sultan Tarihinin girişinde, Kâşânî tarafından verilen 25 emîrin isimleri ve tasvirleri, İlhanlı döneminin askerî yapılanması hakkında bize malûmât vermekte ve bazı soruları cevaplamamıza yardımcı olmaktadır. Onun rivayetine göre İlhan Olcaytu döneminin emîrleri şunlardır:

1) Emir Kutluğşâh Noyan³⁹⁴

2) Çoban Noyan³⁹⁵

3) *Emîr-i muazzam* Pulad Çinsang.

³⁹² Kâşânî, *Târîh-i Olcaytu Sultân*, s. 10.

³⁹³ (امیر چوبان تمامت ممالک ابو سعیدی در قبضه قدرت و دست تصرف گرفت) bkz. Hâfiz-i Ebrû, *Zeyl-i Câmi‘ el-Tevârîh-i Reşîdî*, s. 163; el-Kalkaşandî, *Subh el-A‘şâ*, s. IV/422, el-Kalkaşandî bu bilgiyi el-Ömerî’ye ait olan *el-Ta‘rîf fî Mustalah el-Şerîf* isimli eserden aktarmaktadır.

³⁹⁴ Kâşânî’ye göre bu emîr, diğer emîrlerin hepsinden önde gelmektedir. Bu önde geliş, hiyerarşik olarak mı yoksa bazı meziyetlerinden dolayı mıdır şeklinde bir soru yönelttiğimizde, hiyerarşik düzenin kastedildiğini anlamaktayız, bkz. Kâşânî, *Târîh-i Olcaytu Sultân*, s. 8.

³⁹⁵ Kâşânî tarafından *emîr-i kebîr* olarak tesmiye olunan bu *noyan*, Acem ve Türk’ün öncüsü görüş, siyaset, kifayet, cesaret ve bahadırılıkta *hepsinden öndedir*.

- 4) Emîr Hüseyn
- 5) Emîr Sevinç Aka³⁹⁶
- 6) *Emîr-i kebîr* İrencin
- 7) Emîr Muiziddin İsen Kutluk
- 8) Emîr Togan: Bağdad *emîr-i tümen*idir.
- 9) Emîr Ali Kuşçi
- 10) Emîr Sutay Ahtaci: Diyarbekir bölgesinin emîridir. Fırat ırmağını ve Şam sınırını korumak üzere görevlendirilmiştir.
- 11) Emîr Körbuka: Diyarbekir, Rum ve civarının *emîr-i tümen*idir.
- 12) Emîr Casamura Sultan: Horasan garnizonunun emîridir.
- 13) Emîr Algu: Horasan'da Narin *emîr-i tümen*idir.
- 14) Emîr İlyasmış: Diyarbekir'in yanında bir bölgenin korumasını üstlenmiştir.
- 15) Emîr Bektut: Amûye (Ceyhun) Irmağı sınırını korumaktadır.
- 16) Emîr Turumtaz³⁹⁷

³⁹⁶ Bu emîr, bir Uygur Türkü'dür, bkz. Kâşânî, *Târîh-i Olcaytu Sultân*, s. 8.

- 17) Emîr Dana
- 18) Emîr Noldar
- 19) Emîr Ramazan Gürkan
- 20) Karaçuk
- 21) Emîr Baydu: Anadolu’da bulunmaktadır.
- 22) Emîr İnak Tokmak: İlhan Olcaytu’nun akrabasıdır.
- 23) Emîr Hirze Muhammed
- 24) Emîr Sorakan Başkird
- 25) Emîr Taştēmür³⁹⁸.

Ümerânın devlet yönetimindeki yerine baktığımızda, ilhanlar üzerindeki nüfûzlarının oldukça fazla olduğu görülür. Örneğin, İlhan Ahmed Teküder ve Argun arasındaki mücadele sırasında (1283–1284) Ahmed Teküder, nüfûzlu emîrlerden olan Alinak’ı yanına çekmek için kızını ona vermiştir³⁹⁹. Yine Geyhatu’nun tahta oturması sırasında (1291) Emîr Çoban ve Kurmuşî Geyhatu’nun tarafını tutarlarken, diğerleri buna itiraz

³⁹⁷ Bir Uygur Türkü olan bu emîr, iki kardeşi Mengütaz ve Eretna ile birlikte zikredilir, bkz. Kâşânî, *Târîh-i Olcaytu Sultân*, s. 8.

³⁹⁸ Kâşânî, *Târîh-i Olcaytu Sultân*, s. 10.

³⁹⁹ Reşîdüddin, *Câmi‘ el-Tevârîh*, III, s. 1134.

etmişler ve netice isteklerinin hilafına gerçekleşince *bulgak*, yani isyan çıkarmışlardı⁴⁰⁰. Emîrlerin nüfûzlarının arttığı ve ilhanlar için tehlike oluşturmaya başladıkları dönemler de mevcuttur. Argun Han döneminin en önemli emîri olan ve onun tahta oturmasında büyük emek sarf eden Buka, Argun'un ilhanlığı sırasında çok nüfûz kazanmış, Emîr Buka'nın tasvip etmediği hiçbir iş gerçekleşemez olmuştur. Öyleki, Tebriz emîri Ali, İlhan Argun'un *yarlıg* ve *payzesi* ile huzuruna gelen elçileri Emîr Buka'nın *altamgası* olmaksızın kabul etmemekteydi⁴⁰¹. Sivil otoriteyi temsil eden vezirlere nisbetle, emîrlerin mevkilerinin daha yüksek olduklarını görmekteyiz. Hülagu ve Abaka hanlar zamanında vezirlerin ilhanın katına çıkmadan önce emîrler ile istişâre (*kengaç*) etmesi yönünde bir teamülün var olduğunu, Olcaytu Han'ın Emîr Çoban ile Emîr İrencin arasında geçen diyalogdan anlamaktayız: Tâceddin Ali-Şâh, yapılan bir yolsuzluk sebebiyle, gece vakti af dilemek için Sultan Olcaytu huzuruna varmış; Emîr Çoban ise kendisine danışılmadan böyle bir hareketin yapılmasına karşı çıkararak şunu söylemiştir: "Hülagu Han ve Abaka Han devirlerine yazık! Birisi padişâha bir şey arzedecek ise tüm ümerâ ile istişâre etmeden bunu yapamazdı. Fakat, şimdi durum o raddeye geldi ki, *Tâcîk*, emîrlerle istişâre etmeden gece yarılarında padişâh ile yalnız kalıyor, istişâre ediyor, ümerânın nazarını zâyî ediyor! Hâce emîri ve onun konuşan dilini susturdu!"⁴⁰². Emîr Çoban'ın bu yakınması, İlhanlı Devleti'nde ümerâ ve vüzerânın birbirlerine olan konumlarını ortaya

⁴⁰⁰ Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 1190.

⁴⁰¹ Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 1167.

⁴⁰² ای دریغا بچاغ هلاغو خان و اباقا! اگر کسی خواستی که سخنی به پادشاه عرض دارد تا نخست با جمله امرا کینگاج (نکردی نتوانستی و اکنون کار به جای رسیده است که تازیکی بی استشارت امیر در نیم شبان با پادشاه خلوت و کینگاج می کند و رای امرا ضایع و عاطل! خواجه امیر را خاموشانه داد و زبان گویای او ساکت کرد! bknz. Kâşânî, *Târîh-i Olcaytu Sultân*, s. 195–196.

koyması bakımından önemlidir.

1) Ümerânın Maaşı ve Maaşların Miktarı:

Gazan Han dönemine gelinceye değin, İlhanlı ordusunda askerlere düzenli olarak herhangi bir nakit ya da maaş (*mersûm* ve *câmegî*) ödemesinin yapılmadığını⁴⁰³ daha önce belirtmiştik. İlhanlı ordusu, kendi kendini destekleyen bir yapıya sahip olup, ihtiyaç duyulmadığı sürece handan yardım almamaktaydı. Fakat düzensiz bir şekilde, ârizî durumlarda ilhanların askere para dağıttığı mevzubaihtir. Aynı zamanda bazı kaynaklar, Hülagu Han zamanından itibaren, yalnızca *tümen* emîrlere olmak üzere, düzenli maaş dağıtıldığı yönünde malûmât vermektedirler. el-Kalkaşandî, *Mesâlik el-Ebsâr*'dan aktararak şu bilgileri vermektedir: “Hülagu (*Hûlâkû*) zamanından beri her *tümen noyanına* (*nûyin el- tûmân*) 10.000 *dinâr* maaş verilirdi. Daha sonraları buna kanaat etmediklerinden bu miktar 50 tümen *dinâra*, yani 500.000 *dinâra* yükselmiştir. Sonra bu da 40 *tüme*ne düşmüştür. Çoban, *beylerbeyiliği*⁴⁰⁴ (*beklâri-bek*) zamanında 300 tümen *dinâr*, yani 3.000.000 *dinâr* almıştır. Binlik emîri (*emîr el-elf*) 1.000 *dinâr* maaş almaktaydı. Yüzlük emîri (*emîr el-mi'e*), onluk emîri (*emîr el-aşere*) ve diğer askerler 100 *dinâr* maaş almaktaydılar ve maaşlarında fark yoktu. Yüzlük emîri ve onluk emîri, askere ait olan şey-

⁴⁰³ Raşîd al-Dîn, *Ta'rîh-i Mubârak-i Gâzânî*, s. 300.

⁴⁰⁴ Muahhar Arapça kaynakların Emîr Çoban için kullanmış oldukları *beylerbeyi* tabiri yerine, dönemin çağdaş İlhanlı-Fars kaynağı olan Kâşânî, *emîr-i kebîr* ünvanını kullanmıştır. Muhtemelen bu durum, sonradan gelişen merkez ve taşra teşkilâtı anlayışının ve bunun kaynaklara yansı-

lerden kendilerine biraz alarak, aradaki farkı temin ediyorlardı. Her bir taife için yerleşecekleri yerler verilmişti ve bunlar Hülagu'dan itibaren seleften halefe tevârüs etmekteydi.”⁴⁰⁵

İlhanlı ordusunda askerlerin almış oldukları maaşlar hakkında bilgi veren diğer bir kaynak, Risâle-i Felekiyye'dir. Bu esere göre, İlhanlı Devleti'nin son dönemlerinde *el-emîr el-kebîr* olarak adlandırılan *ser-leşker* Sa'dullah Bîg'in maaşı (*mersûmihu*) senelik 30.000 *dinâr*dır; ücret Şîrvân *emvâl*inden karşılanmıştır⁴⁰⁶. Pehlivân Ebû Tâlib mesuliyetinde (*bi-ihimâm Pehlivân Ebû Tâlib*) bulunan Sultâniye Kalesi'ndeki 100 *nefere* 200'er *dinâr*; toplamda ise 20.000 *dinâr* ödenmiştir. Yine Hacı Ali *ihimâm*ındaki el-Nacak Kalesi'nde bulunan 70 *nefere* 100'er *dinâr*dan toplam 7.000 *dinâr* ödeme yapılmıştır⁴⁰⁷. Horasan askerlerinden Moğol ve *Tâcîk*lerin (Moğol olmayanlar) berâtlarına göre ödenekleri şöyle idi: el-Emîr el-A'zâm 'Aceb-Şîr *tümenine* 100.000 *dinâr*; el-Emîr el-Âdil Ali Şîr *tümenine* 80.000 *dinâr* ve el-Emîr Rüstem *hezâresine*, 10.000 *dinâr* olmak üzere Moğol askerleri toplam 190.000 *dinâr*. *Tâcîk*lerin, yani Moğol olmayan askerlerin maaşları ise, *Emîr-i Mu'azzam* Fahrüddin uhdesindeki her askere 500 *dinâr* olmak üzere toplam 50.000 *dinâr*. Sözü edilen bu bu emîrlerin maaşlarına baktığımızda ise, Emîr el-A'zâm 'Aceb-Şîr (*emîr-i tümen*) 20.000 *dinâr*; Emîr el-Âdil Ali Şîr (*emîr-i*

masıyla alâkalıdır; karşılaştırız, el-Kalkaşandî, *Subh el-A'şâ*, s. IV/423; VII/285 ve Kâşânî, *Târîh-i Olcaytu Sultân*, s. 8.

⁴⁰⁵ el-Kalkaşandî, *Subh el-A'şâ*, s. IV/423.

⁴⁰⁶ 'Abdollah Ibn Moḥammad Ibn Kiyâ al-Mâzandarânî, *Die Resâlä-ye Falakiyyä*, (haz. Walter Hinz), Wiesbaden 1952, v. 61b.

⁴⁰⁷ al-Mâzandarânî, *Die Resâlä-ye Falakiyyä*, v. 68b.

tümen), 20.000 *dinâr*; Emîr Rüstem (*emîr-i hezâre*) 5.000 *dinâr* almaktaydı⁴⁰⁸.

Maaşların miktarlarından anlaşılacağı üzere, maaşlar mevkilere göre farklılık gösterdiği gibi, bulunulan bölge ve zaman göre de farklılık göstermektedir. Bu yüzden, belli bir maaş cetveli tesbit etmek zordur. Yalnızca sınırlı bir şekilde, yıldan yıla verilen maaşların miktarları tesbit edilebilmektedir.

2) Emîrlerin Yargılanmaları ve Cezalandırılmaları

Emîrlerin, işlemiş oldukları suçlardan dolayı, sorgu (*tegişmişî*) ve yargıya (*yargu*) tâbi tutuldukları malûmumuzdur. Yapılan *yargu* sonucunda, idâma mahkûm etme (*be yargu resâniden*) yanında, çoğunlukla sopa vurma veya falaka cezasının (*çûb zeden*) verildiğini görmekteyiz⁴⁰⁹. Emîrlerin *yargu*ya tâbi tutulmaları sırasında, ilhanların da bizzat *yargu*ya nezâret etmekteydiler. İlhan Geyhatu, kendisinin tahta oturması sırasında isyan eden, yani *bulgak* çıkaran emîrlerin *yargu*suna bizzat nezâret etmiştir⁴¹⁰. Gazan Han, ikinci Şam seferi sırasında, (1302) savaş meydanından kaçan emîrleri *yargu*ya tâbi tutmuştur. Sorgulama ve mülâkat işlemine *tegişmişî* dediklerine bu *yargu* işlemi sırasında tesadüf etmekteyiz⁴¹¹.

Burada hemen belirtmek gerekir ki, emîrlere uygulanan *yargu*, sadece suç işlen-

⁴⁰⁸ al-Mâzandarânî, *Die Resâlâ-ye Falakiyyâ*, v. 60a-60b.

⁴⁰⁹ Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 1161; Kâşânî, *Târîh-i Olcaytu Sultân*, s. 72.

⁴¹⁰ Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 1191.

⁴¹¹ Raşîd al-Dîn, *Ta'rîh-i Mubârak-i Gâzânî*, s. 149.

mesi durumunda değil, mutad olarak yapılan, *genel yoklama* niteliğinde bir işlemdi. Zira, 1308 yılı Temmuz ayında Sultâniye’de yapılan bir *yargu* işlemini tasvir eden Kaşânî, “her birinin gayret ve çabası; tehir ve kabahati ortaya çıksın diye bir zaman *yargu* ile meşgul oldular” demektedir⁴¹². Yine bu durumu teyit eden başka bir örnek, Emîr Çoban, Polad Çinsang ve diğer bazı emîrlerin İlhan Olcaytu huzuruna çıkarak mutad bir şekilde yapılan *yargu* işlemini neden uzun zamandır yapmadığını sormalarındır⁴¹³.

B) Şihne/Şahne⁴¹⁴

Bu ıstılâhın anlamı *murâkıp* ve *muhâfız*dır. Doerfer bu ıstılâhın anlamı için, “gönüllü olarak ilhak olmuş topraklara atanan görevli” demektedir⁴¹⁵. İlhanlılardan önce, Moğollar tarafından kullanılan ve bu ıstılâhı karşılayan kelime *baskak* idi. İlhanlılar döneminde, fethedilen topraklara ve kalelere birçok defalar *şihne* tayini yapıldığını görmekteyiz. Örneğin, Bağdad’ın fethinden (1258) hemen sonra Hülagu, buraya bir *şihne* tayin etmiştir⁴¹⁶. 1284 tarihinde Tonsa, Argun Han tarafından Bağdad şihneliğine yollanmıştır⁴¹⁷. Yine Geyhatu’nun yakın emîrlerinden Muhammed Şikurçi⁴¹⁸, bu ilhan dö-

⁴¹² bkzn. (و یکچنگاه بیارگوها اشتغال داشتند تا سيع و جهد و تأخير و تقصير هر يك استفحص و استكشاف نمودند) Kâşânî, *Târîh-i Olcaytu Sultân*, s. 239.

⁴¹³ Kâşânî, *Târîh-i Olcaytu Sultân*, s. 239.

⁴¹⁴ (شحنة)

⁴¹⁵ Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, s. 1326; Thackston, *Rashiduddin Fazlullah’s Jami‘ut-t-tawarikh*, s. 771.

⁴¹⁶ Ebülferec, *Tarihi Muhtasarüddüvel*, s. 36.

⁴¹⁷ Reşîdüddin, *Câmi‘ el-Tevârîh*, III, s. 1164.

neminde Bağdad *şihnesidir*⁴¹⁹. *Şihnelik* haricinde bir de şehirlerin emâreti söz konusudur: Bağdad'da Tonsga öldükten sonra (1288), yerine Baydu Şikurçi *şihne* olarak atanmış; Ordu Kiya ise *Bağdad emîri* olmuştu. Yine Argun Han döneminde Şirâz emîrliği (*emâret-i Şirâz*) Cuşi'ye verilmişti. Errân, Tebriz ve Kuçan'daki emîrlere de Cuşi'nin *nökerleri*, yani muâvinleri olarak tayin edilmişlerdi⁴²⁰. *Müşrifler* bu şehir emîrlarini teşrif etmekte, yani denetlemekteydiler. Reşîdüddin'in, Sa'düddeve'nin Bağdad'a *müşrif* olarak gönderilmesini tanımlarken kullanmış olduğu tâbirden, *müşriflerin* sadece mülkî işleri değil, askerî işleri ve idâreyi de teşrif ettikleri ortaya çıkmaktadır⁴²¹. Baydu döneminde Bağdad şihnesi ise Muhammed Şikurçi'dir⁴²². Ayrıca, eyaletlerde bulunan şehzâdeler, askerî işlerle ilgilenmemekte olup bu işlere ümerâ bakmakta idi. Şehzâdeler, askerî görevler yerine, İlhanlı otoritesinin bir temsilcisi olarak taşrada bulunuyorlardı⁴²³. Gazan'ın Horasan valiliği sırasında, bu bölgenin *emâreti* Emîr Nevruz'da olduğu gibi, İlhan Olcaytu Horasan'da bulunduğu sırada ise buranın emîri Argudak Noyan idi ve yetkiler onun elindeydi⁴²⁴.

⁴¹⁸ Çetrdâr, çetrdâr-i sultânî, bknz. Emîn, *Ferheng-i İstilâhât*, s. 158.

⁴¹⁹ Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 1200.

⁴²⁰ Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 1175.

⁴²¹ (بایدو شکورچی به شخنکی موسوم گشت و شرف الدین بملکی و سعد الدوله براه مشرفی بر سر ایشان) bknz. Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 1165.

⁴²² Raşîd al-Dîn, *Ta'rîh-i Mubârak-i Ġâzânî*, s. 88.

⁴²³ Kâşânî, *Târîh-i Olcaytu Sultân*, s. 18.

⁴²⁴ Kâşânî, *Târîh-i Olcaytu Sultân*, s. 21.

C) Bugavul/Bukavul⁴²⁵

Bu emâret, daha önceleri *çaşnigirlik* ile vazifeliydi⁴²⁶. İlhanlılar döneminde, askerî işleri düzenleme ve teftiş görevi başta olmak üzere, asker sayısının saptanması, gelirlerinin düzenlenmesi, levazımatın tedariki ve dağıtımını sorumluluklarını uhdesine almıştır. Birliklerin hareket hatlarının, lojistik stratejinin belirlenmesi; savaş sonunda elde edilen ganimet ile süreklilik avı sonrasında, avlanan hayvanların pay edilmesi⁴²⁷ yine bu emîrin sorumluluğundadır. *Kurultay* ve toylarda *yasavul* ile birlikte oturma düzeninin belirlenmesini ve hiyerarşinin bozulmamasını sağlardı. Nahçivânî'nin ifadesine göre, her *tümen* için bir *bukavul* görevlendirilmekte ve bunlar maaşlarını *divân-ı büzürgten* almaktaydılar⁴²⁸. *Bukavul-i tümen* haricinde *bukavul-i hezâre* ve *bukavul-i sede* de bulunmaktaydı⁴²⁹.

⁴²⁵ (بکاوول)

⁴²⁶ Thackston, *Rashiduddin Fazlullah's Jami'ut't-tawarikh*, s. 766; Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, s.755.

⁴²⁷ Mîrhond, *Ravzat el-Safâ*, V, s. 144.

⁴²⁸ Nahçivânî, *Düstûr el-Kâtib fi Ta'yîn el-Merâtib*, II, s. 53–58; Takî İmâmî, *İran Moğolları Devlet Teşkilâtı*, s. 35, Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 228; G. Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, s.755.

⁴²⁹ Nahçivânî, *Düstûr el-Kâtib fi Ta'yîn el-Merâtib*, II, s. 57; V. Z. Piriev, "O Termine Bukaol", *Doklady Akademii Nauk Azerbaydjana*, XXXIII/12 (1977), 63-66, s. 65.

D) Yasavul/Yasaul⁴³⁰

Ordu içinde, *kurultay*larda, toylarda askerî hiyerarşiyi teftiş eden ve mevkileri tayin eden görevlidir. Bu görevli, sefer zamanında askerin nasıl bir düzen içinde hareket edeceğini de belirlerdi. Ayrıca, *bukavul*un da yardımını alarak *kurultay* ve toylara davet edilenlere ilhanın buyruklarını tebliğ ederdi⁴³¹.

E) Yurtçı⁴³²

Bu görevli, herhangi bir sefer esnasında, *yaylak* ve *kışlak*ta, av mekânlarında ve diğer her menzilde padişâhın, şehzâdelerin, emîrlerin, inakların ve diğer devlet erkânının konaklayacakları yeri tayin ederdi. Nahçivânî, tüm bu devlet mensuplarının padişâhın çadırını görecektir. Yurtçı tarafından yerleştirilmeleri gerektiğini söylemektedir. Buna ilave olarak, yurtçı bu konaklama yeri bilgilerini gizli tutacak, padişâh ve yukarıda sayılan devlet erkânının konakları, başkaları tarafından bilinmeyecekti⁴³³.

⁴³⁰ (ياساول)

⁴³¹ Nahçivânî, *Düstûr el-Kâtib fi Ta'yîn el-Merâtib*, II, s. 57–58; Takî İmâmî, *İran Moğolları Devlet Teşkilâtı*, s. 36; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 229; Thackston, *Rashiduddin Fazlullah's Jami'ut't-tawarikh*, s. 773; Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, s. 1863. Uzunçarşılı bu görevlileri, Osmanlılar ordusunda askerin geri dönmesini engellemek üzere görevlendirilmiş ordu alay çavuşlarına benzetmektedir, bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 229.

⁴³² (يورتچی)

⁴³³ Nahçivânî, *Düstûr el-Kâtib fi Ta'yîn el-Merâtib*, II, s. 62–63; Emîn, *Ferheng-i İstîlâhât*, s. 268–269; Thackston, *Rashiduddin Fazlullah's Jami'ut't-tawarikh*, s. 773; Doerfer, *Türkische*

Yerleşme düzenine baktığımızda, şehzâdeler ve *ulus emirleri* sağ tarafa; vezirler ve divan üyelerinin de padişâhın konağının soluna yerleştiklerini görürüz⁴³⁴.

F) Bularguçi⁴³⁵

Bulargu terimi, kaybolmuş herhangi bir eşya anlamına gelmektedir⁴³⁶. İlhanlı askerî teşkilâtında da *bularguci* adıyla anılan bir görevlinin varlığına şahit olmaktayız. Bu görevli, kaybolmuş at, deve, katır ve eşek gibi hayvanları; gulâm ve cariyeler ile savaş teçhizatını bulmak ve sahibine teslim etmekle yükümlüydü. Bu emîr, *dîvân-ı büzürg* tarafından tayin edilir ve özellikle sefer veya göç esnasında, *nökerleri* ile birlikte konakları (*yurt*) gezerek askerlerin kayıp eşyalarını belirler, bulunan eşyaları toplar ve sahibine iade ederdi. Kaynağın verdiği bilgiden anlaşıldığına göre bu görev, sadece askerî amaca hizmet etmemekte, sivil anlamda da sorumluluk taşımaktaydı⁴³⁷.

und mongolische Elemente im Neupersischen, s. 1915; Uzunçarşılı, konumuzla ilgili eserinde yurtçi ile alâkalı bir bilgi vermemiş, yurtçinin yapmakta olduğu konak yeri belirleme işinin yasavul tarafından yapıldığını düşünmüştür, bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 229.

⁴³⁴ Nahçivânî, *Düstûr el-Kâtib fi Ta'yîn el-Merâtib*, II, s. 63.

⁴³⁵ (بلارغوچی)

⁴³⁶ Nahçivânî, *Düstûr el-Kâtib fi Ta'yîn el-Merâtib*, II, s. 67; Thackston, *Rashiduddin Fazlullah's Jami'ut-t-tawarikh*, s. 766; Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, s. 92.

G) Kütvâl/Kale Müstahfızı

Kütvâl ıstılâhı, Hintçe'den Farsça'ya geçmiş, İlhanlı ordu teşkilâtında da kullanılmış bir kelimedir. Hintçe *kota*=kale ve *pâla*=muhafız kelimelerinin terkiibinden meydana gelmiştir. Bu ıstılâhın Gazneli Mahmûd tarafından İran'a getirildiği tahmin edilmektedir⁴³⁸. İlhanlı Devleti askerî teşkilâtı içerisinde *kütvallerin* yani kale *müstahfız*larının bulunduklarını görüyoruz. Örneğin Abaka Han döneminde Akbek adlı bir emîr, Âmûye (Ceyhun) Kalesi *müstahfızı* olmuş ve Barak'ın faaliyetlerine karşı burayı korumuştur⁴³⁹. Yine Abaka Han tarafından Erbil Kalesi *kütvallîği* Kıyatlılara verdiği zikredilmektedir⁴⁴⁰.

H) Tavacı⁴⁴¹

Asker toplama işi için İlhanlılar *yasamişi* tâbirini kullanmaktaydılar⁴⁴². İlhanlı ordusunda, asker toplamak ve askerî kıtaların teftişine memur olan görevli *tavacı*dır. Bu

⁴³⁷ Nahçivânî, *Düstûr el-Kâtib fi Ta'yîn el-Merâtib*, II, s. 67–68; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 230–231.

⁴³⁸ Emîn, *Ferheng-i İstılâhât*, s.204.

⁴³⁹ Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 1098; Benâkitî, *Târih-i Benâkitî*, s. 433.

⁴⁴⁰ Kâşânî, *Târih-i Olcaytu Sultân*, s. 113.

⁴⁴¹ (تواجی)

⁴⁴² (ياساميشى) bknz. Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 1087; Raşîd al-Dîn, *Ta'rîh-i Mubâarak-i Ġâzânî*, s. 145; (ياساميشى لشكر) bknz. Kâşânî, *Târih-i Olcaytu Sultân*, s. 67.

görevli, aynı zamanda idâm cezasının infazına da nezâret etmekteydi⁴⁴³.

J) Sürgavul⁴⁴⁴ ve Süzavul⁴⁴⁵

Sürgavul, İlhanlı ordusunda geride kalan askerî bir düzen içinde orduya yetiştiren görevliye denmektedir. İlhanlı ordusu sefere çıktığında, askerleri bulundukları mevkiilerden alarak süratli bir şekilde orduya yetiştiren emîr ise *süzavul*dur⁴⁴⁶.

I) Hatunların Muhafız Birlikleri

Hanedân hatunlarına ve özellikle ilhanın ilk hatununa ait çadırı, sarayı, yani *ordusu* bulunmaktaydı. Bu *orduların* da askerlerce korunduğu ve bu askerlere de emîrlerin kumanda ettiği, kaynaklarda açıkça belirtilmektedir. Örneğin İlhan Argun döneminde Gazan Bahadır ve Eşek Toklu, Olcay Hatun'un *ordusunun* emîrleridiler⁴⁴⁷.

⁴⁴³ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 231; Takî İmâmî, İran Moğolları Devlet Teşkilâtı, s. 37.

⁴⁴⁴ (سوركاوول)

⁴⁴⁵ (سوزاوول)

⁴⁴⁶ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 232; Takî İmâmî, İran Moğolları Devlet Teşkilâtı, s. 37.

IV. İLHANLI DEVLETİ'NDE ORDUYLA İLGİLİ DİVANLAR

A) Dîvân-ı 'Arz

'Arz *el-ceyş*, *dîvân-ı ârız* olarak da bilinen *dîvân-ı 'arz*, tüm askerî işler ile alâkalı meselelerde tasarruf sahibiydi. Karahanlı⁴⁴⁸, Gazneli⁴⁴⁹, Selçuklu⁴⁵⁰ devletlerinde karşımıza çıkan bu divan, İlhanlılar tarafından da teşkil ve tanzim edilmiştir. Bu divan, İlhanlı Devleti bünyesinde görevini, diğer Türk devletlerindeki *dîvân*lara benzer şekilde sürdürmüştür⁴⁵¹. Vassâf'ın eserinde geçen bazı kayıtlar, *Dîvân-ı 'Arz* müessesinin İlhanlılarda da var olduğunu bize haber vermektedir⁴⁵². Bu divanın teşkili, muhtemelen diğer ıslahatların yapıldığı Gazan Han dönemine rasatlamaktadır.

B) Dîvân-ı Mîsas (techizat)

Mîsas, Moğolcada kılıçlar, silahlar anlamına gelip, silah kuşanma demek olan *mîsa* kelimesinin çoğuludur. Gazan Han döneminde, silah imâl eden zanâatkârların durumunun iyileştirilmesi için tesis edilmiş bir dîvândır⁴⁵³. *Dîvân-ı mîsas*, bir kurum olarak karşımıza Nahçivânî'ye ait *Düstûr el-Kâtib fi Ta'yîn el-Merâtib* adlı eserde çıkmaktadır:

⁴⁴⁷ Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 1168.

⁴⁴⁸ Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, Ankara 2002, s. 173.

⁴⁴⁹ Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, Ankara 1992, s. 117.

⁴⁵⁰ Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara 1995, s. 509.

⁴⁵¹ Emîn, *Ferheng-i İstîlâhât*, s. 145.

⁴⁵² Vassâf, *Tecziyet el-Emsâr*, s. 21; 528.

⁴⁵³ Emîn, *Ferheng-i İstîlâhât*, s. 146–147.

“Hâce Şemsüddin bu yazıyı alır almaz, kendi uhdesinde olan *dîvân-ı misas* defterlerini, *dîvân* tarafından vilayetlere *ıtlâk* olunan gelirleri gösteren berâtlar ile birlikte buraya getirsin.”⁴⁵⁴ Yine bir kaydında Nahçivânî, “Bâzı bendelerin istekleri üzerine, vilayetlere *ıtlâk* olunan *berâtlar* ve *dîvân-ı misas defterlerinin* arzı işaret olunmuştur; bendeniz uzakta olduğumdan Sadr Fahrüddin Ahmed eliyle defter ve berâtlar huzura yollanmıştır”⁴⁵⁵ demektedir.

C) Dîvân-ı Gerek-Yarak

Bu dîvana da, yine Nahçivânî’ye ait *Düstûr el-kâtib fî ta’yîn el-merâtib* isimli eserde rastlamaktayız⁴⁵⁶. Muhtemelen Gazan Han döneminde ihdas edilmiştir. Askerin mâli ve techizata dâir ihtiyacını karşılamak üzere tesis edilmiş bir divandır⁴⁵⁷.

⁴⁵⁴ Nahçivânî, *Düstûr el-Kâtib fî Ta’yîn el-Merâtib*, II, s. 439.

⁴⁵⁵ Nahçivânî, *Düstûr el-Kâtib fî Ta’yîn el-Merâtib*, II, s. 441.

⁴⁵⁶ (بروات دیوان گرکیراق را جمع گردانیده بر موازع دیگر حواله رفت) bknz. Nahçivânî, *Düstûr el-Kâtib fî Ta’yîn el-Merâtib*, II, s. 411.

⁴⁵⁷ Emîn, *Ferheng-i İstîlâhât*, s. 145–146.

V) SAVAŞ ÖNCESİNDE YAPILAN HAZIRLIKLAR VE SAVAŞ SIRASINDA KULLANILAN TAKTİKLER

A) Savaş Öncesinde Yapılanlar Hazırlıklar

1) İstişâre/Keñeş/Kengaç Yapılması

Keñeş, Kâşgarlı Mahmûd tarafından *nasihat alma, düşünce görüş alışverişi* olarak tanımlanan Türkçe bir ıstılâhtır.⁴⁵⁸ Disiplini ve yapılan faaliyetlerin meşrûiyetini sağlamak için ilhanın *aka*, *ini* ve *hatunlara* danıştığını, bunun önemli bir müessese olduğunu biliyoruz. Hatta bu keñeşler sayesinde nereye savaş kararı alınacağı aşikâr oluyor, bunu öğrenen düşmanlar da ona göre hazırlıklarını yapıyorlardı⁴⁵⁹.

İlhanlı tarihinde *keñeş* ve *keñeş meclisleri* hakkında çok örnek bulmak mümkündür. Devrin kaynakları bu ıstılâhı, Türkçe şekliyle kaynaklara yansıtmışlardır. İlhanlı Devleti'nde de herhangi bir savaş kararı alınmadan önce *keñeş* (*kengâç*) yapılmaktaydı. Hülagu ve Berke arasında vuku bulan bir tartışmada Berke, İlhan Hülagu'yu Abbâsî Halifesi'ni katletmeden önce *aka* ve *inilerden* hiçbir kimseyle *kengaç* yapmamış olmakla suçlamaktadır⁴⁶⁰. İlhanlar ve ümerâ sadece yakın ailesiyle değil, tâbi hükümdarlar ile de *keñeş* yaparlardı. 1258 yılında, Bağdad kuşatmasının hemen ardından gerçekleşen Erbîl kuşatması sırasında Uruġtu Noyan, kuşatma sırasında mancınıklarını koruyamamış ve mancınıklar savunmacılar tarafından ateşe verilerek yakılmıştır. Mancınıklarının tahrip

⁴⁵⁸ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü Lugâti't-Türk*, s. 304.

⁴⁵⁹ Denis Sinor, "On Mongol Strategy", *Proceedings of the Fourth East Asian Altaistic Conference*, (ed.Ch'en Chieh-hsien), Tainan 1975, 238–249, s. 240.

edilmesinden sonra Sultan Bedrüddin Lü'lü' ile yaptığı istişârede Sultan Bedrüddin, Uruġtu Noyan'a kale kuşatması bakımından anahtar bir yöntemi tavsiye etmiştir. Bunu üzerine Uruġtu, söz konusu planı uygulayarak kaleyi ele geçirmiştir⁴⁶¹.

2) Savaş Öncesinde Elçi Gönderme

Herhangi bir amaç için elçi gönderilmesi Reşîdüddin'de tanımlanırken, Türkçe aslı olan *ilçi*⁴⁶² kelimesi kullanılmıştır. Bu kullanımı birçok yerde görmek mümkündür⁴⁶³. Hülagu, Meymûn-Dîz kelesinde bulunan Hürşâh'a yolladığı mesajda, kalenin teslimi için beş gün mühlet vermişti. Bu da savaş öncesi *il* olmaya bir davetti⁴⁶⁴. Yine Hülagu'nun Abbâsî Halifesi el-Mu'tasım'a yollamış olduğu elçiler ve mektuplar ayrı bir çalışma mevzusu olacak kadar çoktur⁴⁶⁵. Burada, Hülagu'nun son Abbâsî Halifesi Musta'sım Billah'a gönderdiği, onu azarladığı, tehdit ettiği ve boyun eğmesini istediği 1257 tarihli mektubu aktarmak faydalı olacaktır. Bu mektup, hem savaş öncesinde yapılan psikolojik harbi, hem de savaşı ve yağmayı meşrû kılacak daveti hâvidir. Mektup, şu şekildedir:

⁴⁶⁰ (و خلیفه را بی کنگاچ آقا و اینی نیست کرد) bknz. Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 1044

⁴⁶¹ Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 1021–1022.

⁴⁶² (ایلچی)

⁴⁶³ Örnek olarak bknz. Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 1005.

⁴⁶⁴ Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 988.

⁴⁶⁵ İlhanların ülke hükümdarlarına yollamış oldukları mektuplar için bknz. Muhammed Mâhir Hammâde, *Vesâik el-Hurûb el-Sâlibiyye ve el-Gazv el-Moġûl li el-Âlem el-İslâmî*, Beyrut 1986, s. 190 vd.

“Mülhidler kalesinin fethi sırasında sana mektup gönderdik ve askerî yardım talep ettik; fakat sen müspet cevap vermene rağmen asker göndermedin. İtaatinin ve bizim yanımızda oluşunun kanıtı, yağmamız sırasında askerlerinin bize yardım etmesiydi. Fakat bize ordu göndermedin ve mazeret beyan ettin. Ailen ne kadar asil, doğduğun ev ne kadar yüce olursa olsun,

Ayın ışığı o dereceye ulaştı ki,

Güneşin parlaklığı onunla kayboldu!

Havas ve avâmın sözü vasıtasıyla, Cengiz Han zamanında Moğol askeri eliyle âleme ve o âlemin insanlarına ne olduğu, kulağınıza mutlaka gelmiştir. Hepsi azâmet ve şevket sahibi olan Harzemşâhlar, Selçuklular, Deylemliler, Atabekler sülâlesini ve diğerlerini zillet kucaklamıştır. Bu, kadîm ve dâim olan Tanrı’nın kudreti iledir. Bağdad’ın kapısı bu taifelerden hiçbirisine kapalı kalmamıştır; orada kendilerine tahtgâh tahsis edilmiştir. Bu kapı güç ve kudret sahibi olan bizlere mi kapalı kalacaktır?!

Daha önce sana nasihat ettik ve şimdi de diyoruz ki, bizim kin ve düşmanlığımızdan sakın! Çuvaldıza yumruk atma, güneşi balçıkla sıvamaya kalkma ki, rencide olmayasın. Olan oldu, geçmişte kaldı artık; eğer halife itaat edecekse, surları yıksın ve hendekleri doldursun; ülkeyi oğluna teslim edip bizimle görüşmeye gelsin; eğer gelmek istemez ise, mesajımızın ziyadesiz ve noksansız ulaşması için veziri, Süleymanşâh’ı ve Devâtdârı göndersin. Emrimize uyarsa ondan intikam almamız için bir sebebimiz kal-

maz; devleti, askeri ve tebâsı ona kalır. Ama eğer nasihate kulak vermez, muhalefet ve mücadeleye kalkışırsa, asker hazırlasın ve savaş meydanını tayin etsin, çünkü biz onunla savaşmak için hazırlığımızı yapmış halde beklemekteyiz. Ben öfke içinde askerimi Bağdad’a sürdüğümde sen göğre de, yerin dibine de saklansan,

Seni dönen felekten indiririm,

Bir aslan misali, seni yukarıda bulunduğun yerden aşağı atarım,

Ülkende sağ bir kimse bırakmam,

Şehrini, bölgeni ve ülkeni bir meşaleye çeviririm!

Eğer başını ve kendi kadîm aileni korumak istiyorsan, akıl kulağı ile nasihatimi dinle, eğer aksi olur ise, Allah’ın neyi istediğini hep birlikte görürüz!”⁴⁶⁶

Yine Hülagu, 1258 yılında, Haleb Kalesi’ni kuşattığı sırada teslim olmasını tavsiye etmek üzere el-Melik el-Nâsır’a bir elçi göndermişti⁴⁶⁷.

Gazan Han, Rahbe Kalesi kuşatması (Mart 1303) sırasında aralarında müverrih Reşîdüddin’in de bulunduğu bir heyeti, Arapça ve tamgalı bir *yalıg* ile bu kaleye göndermiştir. *Yalıg*da, “Bu hamlenin sebebinin, uzun süre devam eden Şamlıların yanlış davranışları olduğu; daha önce birçok defalar nasihat ve tavsiyelerde bulunulduğu; fakat bu nasihatlerin dinlenmediği gibi, cahilce cevapların yazıldığı” belirtilmiş ve *tamgalanarak* kalaye yollanmıştır. Kaledekilerin ikna olmaları ve *emân* dilemeleri üzeri-

⁴⁶⁶ Hammâde, Vesâik el-Hurûb el-Sâlibiyye, s. 191–192.

ne, kale teslim alınmıştır.⁴⁶⁸.

3) Uygun Zamanın Belirlenmesi

Moğolların büyük sayıdaki orduları sevk etmek üzere, daha önceden belirlenmiş zaman çizelgeleri ve takvimlerini titizlikle uygulamaya koyduklarını bilmekteyiz. Bunu yapmalarındaki amaç, çok sayıda ve kalabalık Moğol ordu grupları arasında bir kordinasyon sağlamaktır. Daha önce yapılmış olan zaman takvimine uymayan emîr, idâmla cezalandırılmaktaydı⁴⁶⁹. Bu uygulamanın İlhanlılar dönemindeki örneğini, Argun Han'ın Fransa Kralı Philip'e yazmış olduğu mektupta görmekteyiz. İlhan Argun mektubunda, Memlûklara karşı ittifak teklif etmekte, yapılacak savaş için tarih vermektedir. Verdiği tarih, mektubun yazılmış olduğu tarihten tam 18 ay sonraya denk gelmektedir. Tarihin günü ise çok kesin ve netti: Fransa kralı, tam olarak 1291 yılı baharının ilk ayının 15'inde Dımaşk'a çıkarma yapacaktı. Argun Han mektubunda çıkarma tarihinin kesinliğine ve bu tarihte ihmal gösterilmemesine dâir şunları söylemektedir: “Ordun kararlaştırdığımız tarihten sonra yola çıkarsa, bu münasip olur mu? Ondan sonra üzülse bu neye yarar?”⁴⁷⁰ İlhanlıların savaş öncesinde zaman tespit etme ve takvim belirlemelerine diğer bir örnek, Abaka Han zamanında karşımıza çıkmaktadır. İngiltere kralı I. Edward,

⁴⁶⁷ Ebülferec İbnülibri, *Tarihi Muhtasarüddüvel*, s. 37.

⁴⁶⁸ Raşid al-Dîn, *Ta'rîh-i Mubâarak-i Gâzânî*, s. 145–146; 'Alebî, *Me'ârik el-Moğûl el-Kübrâ*, s. 131–132.

⁴⁶⁹ Sinor, “On Mongol Strategy”, s. 238, 241.

9 Mayıs 1271 tarihinde Acre'ye vardığında, Abaka Han'a bir mektup yollayarak Memlûklara karşı yardım talebinde bulunmuştu. İlhan Abaka 4 Eylül 1271 tarihli mektubunda "Size Camekar'ı güçlü bir ordunun başında göndermeye karar verdik; ...Camekar'ın tam ve düzgün bir hazırlık yapabilmesi için bize, düşmana saldıracağınız ay ve günü bildirin." diyerek zaman konusundaki titizliğini dile getirmiştir⁴⁷¹.

İlhanların strateji belirlemede, haber alma ve coğrafya tebiti yapmak için casuslar, *münhîler*, *müstahbirler* kullandıklarını söylemiştik. Fakat coğrafya tesbiti yapmak için daha teknik yollara da başvurdıkları malumdur. Bunun en bariz örneği, Kutbuddin Şirâzî tarafından hazırlanan bir "Garb Denizi (Akdeniz) Haritası"dır. İlhan Argun'ın bizzat hazırlattığı bu harita, İlhan Argun için stratejik bakımdan önemli olduğundan bu haritaya ve Şirâzî'ye büyük iltifat göstermiştir⁴⁷².

4) Müneccimlerin Kullanılması

Müneccimlerin kullanılması, İlhanlı Devleti'nde önemli bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bağdad kuşatması öncesinde, Hülagu'nun, kuşatmanın akıbeti hakkında Müneccim Hüsâmüddin'e danıştığı görülmektedir. Hüsâmüddin, böyle bir hareketin

⁴⁷⁰ Sinor, "On Mongol Strategy", s. 243; J. A. Boyle, "The Il-Khans of Persia and Princes of Europe", *Journal of Asiatic Studies*, XX/1-2 (1976), 25-40, s. 35.

⁴⁷¹ Sinor, "On Mongol Strategy", s. 244.

⁴⁷² Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârih*, III, s. 1178; Zeki Velidi Togan, "Argun Han'ın Kullandığı 'Garb Denizi' Haritasına Dâir", *Türk Yurdu*, XXVI/2, İstanbul 1942, 45-48, s. 45-46.

doğru olmayacağını, bunun İlhan ve tebâsına zarar getireceğini söylemiştir⁴⁷³. Burada belirtilmesi gereken önemli husus, İlhanların yapacakları girişimleri meşrûlaştırmak için müneccimleri kullanıyor olmalarıdır. Müneccimlerin olumlu yönde görüş belirtmeleri, özellikle askerler için psikolojik bir teşviktir. Hüsâmüddin'den istediği cevabı alamayan Hülagu'nun, Nâsirüddin Tûsî'ye danıştığına şahit olmaktayız. Tûsî, ona istediği cevabı vermiş, kuşatmayı destekleyenleri yüreklendirmiştir. Hüsâmüddin'in olumsuz görüşüne karşılık Hülagu, ondan bu görüşünün kayıtlı olduğu bir *muçalga*⁴⁷⁴ istemiştir⁴⁷⁵. Hüsâmüddin'in kehânetleri tutmayınca, Bağdad'ın fethinin hemen ardından, isâbetsiz ve olumsuz görüşleri yüzünden cezalandırılmıştır. İlhan Ahmed, Argun olayı sırasında, onun üzerine yürümeden önce, Nâsirüddin Tûsî'nin oğulları Hâce Sadrüddin ve Asîlüddin'e, durumun akıbetini anlamak için yıldızlara bakmalarını istemiştir⁴⁷⁶.

Yine, koyun kemiklerini yakarak fal bakmayı da, yapılacak girişim öncesi başvuru-
rulan bir ritüel olarak görmektediriz. Hülagu'nun *yezek* olarak görevlendirdiği ümerâ,
âdetleri olduğu üzere, Bağdad seferi öncesinde koyun kemiği yakarak harekât tayininde
bulunmuşlar, bunun sonucunda geri dönme kararı almışlardır⁴⁷⁷.

⁴⁷³ Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 1006.

⁴⁷⁴ Yazılı belge, senet, bkz. Thackston, *Rashiduddin Fazlullah's Jami'ut't-tawarikh*, s. 769; Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, s. 370.

⁴⁷⁵ Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 1007.

⁴⁷⁶ Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 1138.

⁴⁷⁷ (چنان که عادت ایشان است شانهای گسند بسوختند و باز گشتند) bkz. Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 1009.

B) Savaş Sırasında Kullanılan Strateji ve Taktikler

1) Kuşatma Taktikleri

İlhanlılar herhangi bir kaleyi kuşatmadan önce, Türk geleneğinde olduğu üzere, kale mustahfızlarına veya kaleye sığınmış şehir ileri gelenlerine *nâmeler* göndererek onları taraflarına çekmeye çalışırlardı⁴⁷⁸. İlhan Hülagu, Meymûn-Dîz kelesinde bulunan Hürşâh'a yolladığı nâme ile, kalenin teslimi için beş gün mühlet verdiğini bildirmiş, onu *il* olmaya bir davet etmişti⁴⁷⁹. Yine İlhanlılar, 29 Ocak 1258'de Bağdad şehrini kuşattıklarında, kalede bulunan şehir ileri gelenlerini ve halkı kendi taraflarına çekmek, direnişi kırmak için altı adet *yalıg* isdâr etmiş, altı tarafından şehre atmışlardı. Bu *yalıglarda*, “kadılar, âlimler, şeyhler ve direniş göstermeyen herkes affedilecektir” denmekteydi⁴⁸⁰. Kuşatma öncesinde yapılan bir elçilik teâtisi neticesinde, Dimaşk şehrinin savaş olmadan alındığını biliyoruz⁴⁸¹. Şehzâde Yeşmut, Meyyâfârikîn kuşatması sırasında (1258) Melik Kâmil'e *ilçi* göndererek teslim olmasını istemiş; o ise “Moğolların sözlerine güven olmayacağını” dile getirerek bunu reddetmiştir. Bu reddetme olayı ardından, Meyyâfârikîn Kalesi'nin fethi bir hayli uzamıştır⁴⁸². Meyyâfârikîn kuşatmasından sonra, Şehzâde Yeşmut tarafından girişilen Mardin kuşatmasından önce de elçi teâtisi yapılmıştı. Kale hâkimi Melik Sa'îd'e elçi yollanarak teslimi istenmiş (*kemer-bendegî-yi pâdi-*

⁴⁷⁸ Kale kuşatmasının Türk-İslam geleneğindeki şekli için bkz. Mubârekşâh, *Âdâb el-Harb ve el-Şecâ'a*, s. 410–426; Salim Koca, *Selçuklular'da Ordu ve Askerî Kültür*, Ankara 2005, s. 172.

⁴⁷⁹ Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 988.

⁴⁸⁰ Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 1013.

⁴⁸¹ Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 1027.

⁴⁸² Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 1035.

şâh-i cihân der-bend), fakat o, bu çağrını kabul etmemiştir⁴⁸³.

İlhanlılar, devletlerinin ilk dönemlerinde hafif-okçu süvari esasına göre tanzim edildiklerinden kale kuşatmalarında pek mahir değillerdi. 1258 yılı Bağdad kuşatmasının hemen ardından gerçekleşen Erbîl kuşatması sırasında Uruġtu Noyan, mancınıklarını koruyamamış ve mancınıklar savunmacılar tarafından ateşe verilerek imhâ edilmiştir. Mancınıklarının tahrip edilmesinden sonra Sultan Bedrüddin Lü'lü' ile yaptığı istişârede Sultan Bedrüddin, kale kuşatması bakımından anahtar bir yöntem teklif etmiştir: Lü'lü', Uruġtu'ya kaleyi savunan Kürtlerin yaz mevsiminde, sıcağın dolayısı ile kaçtıklarını; bu yüzden Erbîl Kalesi'ni fethetme işini yaza bırakmasını; kaleyi boşalmasından sonra fethetmesini söylemiştir. Bunun üzerine Uruġtu, söz konusu planı uygulayarak sıcakların da yardımı ile kaleyi ele geçirmiştir⁴⁸⁴.

Gazan Han'ın Rahbe Kalesi kuşatması (Mart 1303) sırasında aralarında müverrih Reşîdüddin'in de bulunduğu bir heyeti, Arapça bir *yalıg* ile kaleye göndermiştir. Kaledekilerin *emân* dilemeleri üzerine bu istekleri kabul edilmiştir⁴⁸⁵.

Kale duvarlarına delikler açıp (*nakb kerdin*) kale duvarlarını yıkma işi, Nevruz ve Şehzâde Gazan arasında meydana gelen mücedelede görülmektedir. Gazan Han 1294 yılında, Nişâbur Kalesi'nin muhasara edilmesini emretmişti. Duvarlara delik açılması suretiyle kale duvarları yıkılmış, bunun üzerine kale müdafileri *emân* dilemiş ve teslim

⁴⁸³ Benâkitî, *Târih-i Benâkitî*, s. 422.

⁴⁸⁴ Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 1021–1022.

⁴⁸⁵ Raşîd al-Dîn, *Ta'rîh-i Mubârak-i Ġâzânî*, s. 145–146.

olmuşlardır⁴⁸⁶.

İlhanlılar döneminde kuşatma için kullanılan ıstılâh, *cirge* (*cîrge*) veya *yerge* kelimeleridir. Bu ıstılâh, basit anlamıyla *halka*, *çevrelemek*, *kuşatmak* demektir⁴⁸⁷. Reşîdüddin, Hülagu'nun Hürşâh'ı, Meymûn-dîz Kelesi'nde kuşatmasını tanımlarken, “*muhasara ettiler*” (*hisâr kerdend*) tâbiri yerine, Moğolca şekliyle “*çevrelediler*” (*yerge kerdend*) tâbirini kullanmıştır⁴⁸⁸. Bu tür bir kullanımın başka örneklerine rastlamak mümkündür.

2) Savaş Hileleri

Tarihte birçok ordunun yaptığı gibi, İlhanlı ordusu da savaşlarda hileye başvurmakta idi. Savaş esnasında İlhanlı ordusunun başvurduğu taktiklerden biri, düşman askerlerinin bulunduğu sahayı su altında bırakmaktır. Bağdad kuşatması (1258) sırasında, Beşîriyye nahiyesinde, Baycu'nun da aralarında bulunduğu birlikler, burada yer alan su bentlerini açarak Bağdad askerini sel altında bırakmışlardır⁴⁸⁹. İlhanlıların yapmış oldukları ve kaynaklara yansıyan bir diğer hile, Sandağu Noyan'ın Musul Kalesi'ne yardıma gelen Memlûk askerlerini karşılamak üzere yola çıkması ve onları bozguna uğratmasını

⁴⁸⁶ Raşîd al-Dîn, *Ta'rîh-i Mubârak-i Ġâzânî*, s. 44.

⁴⁸⁷ Thackston, *Rashiduddin Fazlullah's Jami'ut't-tawarikh*, s. 768; Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, s. 161.

⁴⁸⁸ Yine aynı sefer sırasında, güvenlik amacıyla merkezde bulunan tümenin *halka*, yani *cirge* şeklini alarak ilerlemesi emredilmiştir, bkz. Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 988.

⁴⁸⁹ Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 1011.

dan sonra yapılmıştır. Kayda göre Sandağu Noyan, bir *tümen* ve her birinin üç atı olan askerle Memlûk ordusunu karşılamaya çıkmış; Memlûkleri yendikten sonra onların kıyafetlerini giymiş, saçlarını da yanlardan aşağı doğru sarkıtarak tıpkı Memlûk askeri gibi Musul'a ilerlemiştir. Askerleri gören halktan bazıları sevinç gösterisi yapmak için kaleyi terk etmiş, bunun üzerine Moğollar bu kalabalığı iki yandan sararak yok etmişlerdir. Böylece altı aydan beri direnen kale müdâfilerinin maneviyatı kırılmış ve kalenin teslimi kolaylaşmıştır⁴⁹⁰. Aknerli Grigor, Köseadağ savaşı sonrasında Kayseri Kalesi'nin Moğollar tarafından hile yapılarak alındığını belirtir⁴⁹¹. Grigor tarafından bildirilen bu hile, İbn Bîbî'nin eserinde teferruatıyla anlatılmaktadır: Baycu Noyan tarafından kuşatılan Kayseri Kalesi'nde bulunan Hacukoğlu Hüsam, Baycu'nun vaadleriyle kendi tarafına çekilmişti. Ermeni Hacukoğlu Hüsam, kaleden bir su kanalı vasıtasıyla dışarıya çıkarak Baycu Noyan'a ulaşmış ve kale içindeki durumu Baycu'ya teferruatıyla anlatmıştı⁴⁹².

Diğer bir hile, İkinci Hums Savaşı'nda (1299/1300) gerçekleştirilmiştir. İkinci Hums Savaşı sırasında, adet olduğu üzere Gazan Han, ordunun *kol* kısmında, yani merkezinde savaşa katılmıştı. Savaş sırasında, sağ kanatta (*meymene*) bulunan Kutluğşâh, Memlûk ordusunu yanıltmak, Padişâh'ın kendi yanında olduğunu sanmalarını sağlamak için kös çaldırmıştı. Böylece, Gazan Han'ın sağ kanatta yer aldığını sanan Memlûk askeri bu kanada hücum etmiş, Gazan Han saldırıdan masun kalmıştı. Memlûk ordusu bu

⁴⁹⁰ Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârih*, III, s. 1042.

⁴⁹¹ Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, s. 17.

⁴⁹² İbn Bibî (El-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'feri Er-Rugadi), *el Evamirü'l-Ala'iyе fi'l-Umuri'l-Ala'iyе (Selçuk Name)*, (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara 1996, s. 74/529; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 541.

yanılgı dolayısı ile baskısını yanlış kanada yönlerdirerek mağlup olmuştu.⁴⁹³.

İlhanlıların sadece düşman askerlerine değil, kendi askerlerine karşı da hile yaparak sürekli bir şekilde teyakkuzda bulunmalarını sağladıkları görülmektedir. Reşidüddîn, Gazan Han'ın İkinci Hums (1299/1300) seferi sırasında yaptırmış olduğu hileyi şu şekilde aktarmaktadır: “Aniden, “düşman karargâha ulaştı” şeklinde bağırılmasını emretti. Askerler birden işe koyuldu, silahlarını ve zırhlarını kuşanarak savaşa hazır hale geldiler. Bunlar olduktan sonra Emîr Çoban geldi ve düşmanın ulaşmadığını, bunun sahte bir ikâz olduğunu, düşmanın hakikaten ulaşması durumunda tetikte ve hazır olmaları için yapıldığını söyledi”⁴⁹⁴.

C) Su Maniaları ve Aşılması

İlhanlıların bir deniz kuvvetine sahip olduklarına dâir elimizde bilgi bulunmamaktadır. Fakat Hülagu Han döneminden başlayarak, su üzerinde ulaşım ve sevkiyatı sağlamak üzere derin ve geniş nehlere köprü kurmuşlardır⁴⁹⁵. Örneğin Ocak 1254 tarihinde, Hülagu'nun güzergâhında bulunan nehirleri büyük gemilerle aştığı kayıtlıdır⁴⁹⁶. Ayrıca yine Ocak 1256 tarihinde Ceyhun Nehri'ni geçerken köprüler kurduklarını ve burada bulunan halkın sandallarını kullandıklarını bilmekteyiz⁴⁹⁷. Hülagu, el-Melik el-

⁴⁹³ Raşîd al-Dîn, *Ta'rîh-i Mubârak-i Ġâzânî*, s.126.

⁴⁹⁴ Raşîd al-Dîn, *Ta'rîh-i Mubârak-i Ġâzânî*, s. 126.

⁴⁹⁵ Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 975.

⁴⁹⁶ Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 978.

⁴⁹⁷ Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 979.

Nâsır hâkimiyetinde bulunan Haleb Kalesi'ni almak üzere ilerlediği sırada, Fırat Nehri üzerinde tam üç yerde köprüler kurdurarak askerlerini karşı tarafa geçirmiştir⁴⁹⁸. Gazan Han 1300 tarihinde, İkinci Hums Savaşı'nın ardından Merâgâ'ya dönüşü sırasında Fırat nehrini geçmek üzere sandalları birbirlerine bağlatarak (*kelekhâ be-rîsmân peyvest*) köprü kurdurmuş ve ordusunun geçişi o şekilde sağlanmıştır⁴⁹⁹. 5 Ocak 1313 tarihinde, Olcaytu Han'ın Rahbe Kalesi'ni kuşatması sırasında, askerlerin Fırat Nehri'ni geçmesi için köprüler kurduklarını görmekteyiz⁵⁰⁰.

VI) İLHANLI ORDUSUNDA ASKERİN EĞİTİMİ

İlhanlı ordusundaki askerın eğitimi için, *mamlûk* sisteminde olduğu gibi bir kurumlaşma sözkonusu olmamıştır. Başlangıçta halk/millet ordu temelinde şekillenen ordu her ne kadar profesyonelleşme eğilimi göstermişse de İlhanlı ordusunun eğitimi, daha önce var olan av geleneğinin ötesine geçememiştir. Cengiz Han'ın ordusunda eğitimin temel ve yegâne unsuru olan sürekl avları, İlhanlılar zamanında da yapılmaya devam etmiştir.

Her ilhan, belli dönemlerde sürekl avlarını başlatır ve kumanda ederdi. Bunun örneklerine, kaynaklarda çok yerde rastlamak mümkündür. Arap kaynaklarına dahi yansıyan avla ilgili bilgiler vardır: “el-Melik el-Zâhir Baybars 12 Ağustos 1273 tarihinde,

⁴⁹⁸ Ebülferec İbnülibri, *Tarihi Muhtasarüddüvel*, s. 39; Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, (çev. Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1999, s. 573.

⁴⁹⁹ Raşid al-Dîn, *Ta'rîh-i Mubârak-i Gâzânî*, s. 130.

yanında birçok emîri ve askeriyle Abaka Han üzerine sefere çıktığında, onun avlanmak üzere Zab tarafına gittiği haberini almıştı”⁵⁰¹.

Avın eğitim maksatlı bir gaye güttüğüne dâir elimizdeki en önemli delil, Olcaytu Han’ın yürüttüğü süre avları sırasında karşımıza çıkmaktadır. Olcaytu Han döneminde, 1306–1307 tarihlerine denk gelen bir süre avında *kılıç*, *mızrak* ve *gürzün* av sırasında kullanıldığını görmekteyiz. Ekim ayında Sultan Olcaytu’nun kışlamak üzere Errân’a gittiği sırada, Nahçıvan yolu üzerinde, maiyetindeki ordusuyla avlanırken bu üç silahı kullandığı kayıtlıdır⁵⁰². Bu da avın gerçek manada bir eğitim aracı olduğunu bize bildirmektedir. İlhanlı ordusunda av faaliyeti, aynı zamanda, askerin potansiyel enerjisini harcamak üzere kullanılan bir enstrümandır. Örneğin Olcaytu Han, Berke’nin Ceyhun Nehri’ni geçerek yaptığı taarruza karşılık vermek üzere, 18 Şubat 1314 tarihinde Sultaniye’den ordusuyla hareket etmiş, düşmanın püskürtüldüğünü öğrendiğinde ise askerleriyle ava girişmiştir⁵⁰³. Böylece, savaşa odaklanan askerin potansiyel ve saldırgan enerjisi, av hayvanlarına yöneltiştir.

⁵⁰⁰ Kâşânî, *Târîh-i Olcaytu Sultân*, s. 143.

⁵⁰¹ İbn Şeddâd, *Baybars Tarihi* (çev. M. Şerefüddin Yaltkaya), Ankara 2000, s. 29.

⁵⁰² ورکوب و حرکت رایات همایون از راه نخجوان به عزیمت قشلا میشی اران نخجر کنان با باز و یوز شکره برانیدن و (اسب تاختن و گوی باختن و رمح و سنان آختن) bkz. Kâşânî, *Târîh-i Olcaytu Sultân*, s. 53.

VII) İLHANLI ORDUSUNUN TECHİZATI

A) Kuşatma Makineleri, Vasıtaları ve Silahları

1) Mancınık

Mengü Han, Hülagu’yu Yakın Doğu’ya gönderirken Cengiz Han’ın ordusundan her on kişiden ikisini Hülagu’ya verme kararı almıştır. Hülagu yola çıkmadan önce *Hıtay*’a, yani Çin’e elçiler gönderilmiş, mancınıkçı⁵⁰⁴ (*mancinikî*) ve diğer aletleri kullanan operatörler talep edilmiştir⁵⁰⁵. Bu dönem mancınıkları, mancınık şaftının takriben on asker yardımıyla aşağı doğru çekilerek oluşturulan itme kuvveti ile çalışmaktaydı⁵⁰⁶. Fetihler ilerleyip Orta ve Yakın-Doğu’ya gelindiğinde, artık karşı ağırlık prensibine göre çalışan mancınıklar daha çok kullanılmaya başlanmıştır. Bu mancınının diğerine olan üstünlüğü, sabit ağırlık ve bunun sonucunda sabit fırlatma gücü sayesinde aynı noktaya defalarca atış yapabilme özelliği idi⁵⁰⁷.

Mancınının bir kuşatma silahı şeklinde İlhanlılar tarafından ilk kullanıldığı yer

⁵⁰³ Kâşânî, *Târîh-i Olcaytu Sultân*, s. 164.

⁵⁰⁴ (منجنيقي)

⁵⁰⁵ Reşîdüddin, *Câmi‘ el-Tevârîh*, III, s. 975; Ebülferec, *Tarihi Muhtasarüddüvel*, s. 26.

⁵⁰⁶ Mancınıkların çeşitleri ve çalışma prensipleri hakkında bkz. David Nicolle, *Medieval Siege Weapons (2), Byzantium, The Islamic World & India AD 476–1526*, Oxford 2003. Bu mancınının bir benzeri 15. yüzyılda karşımıza *mancinîk-i sultânî* olarak çıkmaktadır, bkz. Nicolle, *Medieval Siege Weapons*, s. 43.

⁵⁰⁷ Smith, “Home Made Weapons”, s. 58–59; Mancınıkların çeşitleri ve çalışma prensipleri hakkında bkz. David Nicolle, *Medieval Siege Weapons (2), Byzantium, The Islamic World & India AD 476-1526*, Oxford 2003.

olarak, 1252 yılında, Kitbuka tarafından kuşatılan Ceyhun Nehri'nin batısındaki İsmâîlîlere ait Mehrîn Kalesi'ni görmekteyiz⁵⁰⁸. Mancınığın kale kuşatmalarında kullanıldığına dâir veriler, Bağdad kuşatmasında mevcuttur. Bağdad kuşatmasını tasvir eden minyatürlerde, kuşatma makinesi olarak mancınıkları ön planda görmekteyiz. Bu kuşatma sırasında, *Burc-i Acemî* adlı burç, hemen karşısına kurulan mancınıklar sayesinde yıkılabilmiştir⁵⁰⁹. Yine Bağdad kuşatması sırasında mancınık kullanımına dâir önemli bir ayrıntıya daha rastlamaktayız: Reşîdüddin, Bağdad civarında fırlatılacak taş bulunmadığından, Celûla ve Hemrîn'den getirildiğini söylemektedir. Ayrıca yine bu yüzden, Bağdad civarındaki hurma ağaçları kesilmiş ve taş yerine mancınıklarla surlara fırlatılmıştı⁵¹⁰. Bağdad kuşatmasından sonra Uruğtu Noyan, Hülagu tarafından Erbil Kalesi'ni kuşatmak için gönderilmişti. Kuşatma uzamış, kale sahipleri bir gece baskınıyla Uruğtu Noyan'ın elindeki mancınıkları ateşe vererek yok etmişlerdi. Bu sebeple kuşatma kaldırılmıştı⁵¹¹. Buradan, kuşatmalar sırasında mancınıkların gerek Moğollar ve gerekse kale sahipleri için ne derece ehemmiyetli olduğu ortaya çıkmaktadır.

İlhanlıların beraberlerinde getirmiş oldukları mancınık teknolojisi, geldikleri coğrafyanın teknolojisine tebdül etmiştir. Mancınıklar şehirlerin kuşatılmasında kullanıldığı gibi, şehirlerin savunulmasında da kullanılmıştır. Örneğin Şehzâde Yeşmut tarafından 1258'de kuşatılan Meyyâfârikîn Kalesi'ndeki bir mancınık ustası (*mancinikî*) kuşatmacıları oldukça zorlamış ve pek çok askerin ölmesine sebep olmuştur. Bu engelin ortadan

⁵⁰⁸ Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 980, Ebülferec, *Tarihi Muhtasarüddüvel*, s. 28.

⁵⁰⁹ Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 1012.

⁵¹⁰ Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 1013.

⁵¹¹ Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 1021, Kâşânî, *Târîh-i Olcaytu Sultân*, s. 112.

kaldırılmasında, Bedrüddin Lü'lü''ye müracaat edilmiş, onun hizmetinde bulunan bir mancınık ustasından faydalanılmıştır. Kale içindeki mancınığın tam karşısına bir mancınık kurularak içerideki mancınık etkisiz hale getirilmeye çalışılmıştır. Fakat kale müdafileri, bir yolunu bulup Şehzâde Yeşmut'un kurdurduğu mancınığı ateşe vererek tahrip etmişlerdir⁵¹². 1259 yılında Hülâgu, Harrân kuşatması sırasında da mancınık kullanmıştır⁵¹³. 1260 yılında, Haleb'in Hülâgu tarafından kuşatılması sırasında da mancınık başlıca kuşatma aletidir⁵¹⁴. Arap kaynaklarına göre, 1261 yılı Nisanı'nda yapılan Dimaşk Kalesi kuşatmasında, Kitbuka beraberinde mancınıklar getirmişti. Bunları atlar çekmekteydi. Ertesi gün olduğunda, mancınıklar ile atmak üzere taş topladılar. Bu yüzden birçok duvarı yıktılar; taşları temellerinden aldılar. Yine birçok suyolunu tahrib ettiler. Aynı günün akşamında mancınıkları kurdular ve bunlar ile ardı ardına atış yapmaya başladılar. Kale müdafileri, günün akşamında kaleyi teslim etmek zorunda kaldılar. Moğollar kaleye girdi; yaktılar ve yıktılar...⁵¹⁵ 1262 yılında Musul kuşatmasını gerçekleştiren

⁵¹² Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 1036.

⁵¹³ Kutbuddin Mûsa b. Muhammed b. Ahmed b. Kutbuddin el-Yûnînî el-Ba'lbekî, *Zeyl Mir'at el-Zamân*, Haydarabad 1954, I, s. 343; Ekrem Hasan 'Alebî, *Me'ârik el-Moğûl el-Kübrâ fî Bilâd el-Şâm*, Beyrut 1988, s. 61.

⁵¹⁴ Haleb kuşatması hakkında bilgi veren Arapça kaynaklar için bkz. Cemâleddin Ebû el-Mehâsin Yûsuf b. Tağribirdi el-Atabekî, *el-Nücûm el-Zâhire fî Mülûk el-Mısr ve el-Kâhire*, (nşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin), Beyrut 1992, VII, s. 76; el-Yûnînî, *Zeyl Mir'at el-Zamân*, I, s. 342; Takiyyüddin Ebî el-'Abbâs Ahmed b. Ali b. 'Abdülkâdir el-'Ubeydî el-Makrîzî, *el-Sülûk li-Ma'rîfet Düvel el-Mülûk*, (tah. Muhammed 'Abdulkâdir 'Atâ), Beyrût 1997, I, s. 419-422; 'Îmâdeddin İsmâ'il b. Ali Ebû el-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbâr el-Beşer*, Kahire 1286, III, s. 200; Alebî, *Me'ârik el-Moğûl el-Kübrâ*, s. 62.

⁵¹⁵ el-Yûnînî, *Zeyl Mir'at el-Zamân*, I, s. 355; 'Alebî, *Me'ârik el-Moğûl el-Kübrâ*, s. 67.

Sandağı Noyan idâresinde tam yirmi beş mancınık bulunmaktaydı⁵¹⁶. Durbay komutasındaki Moğolar'ın, Bire'yi tekrar kuşatmaları sırasında da on yedi mancınıkları bulunuyordu⁵¹⁷. Abaka Han'ın Bîre'yi 1273 ve 1275–1276 tarihlerinde kuşatması sırasında, mancınıkların sayısı yirmiden fazla idi⁵¹⁸. 1275 yılında yapılan Bîre kuşatması sırasında Moğollar, yanlarında 70 mancınık getirmişler, bunların yirmi üç tanesini kuşatma için kullanmışlardı. Kullanılan bu mancınıklardan biri *Frenk mancınığı* olup, Müslüman bir *mancınıkî* tarafından kullanılmaktaydı⁵¹⁹.

İkinci Hums Savaşı'ndan (1299/1300) sonra Gazan Han, Dımaşk Kalesi'ni ele geçirmek üzere Emevî Camii'nin içine mancınıklar kurdurarak buradan saldırıya geçmiştir. Kalenin alınmasında, bu mancınık atışları çok etkili olmuştur⁵²⁰.

5 Ocak 1313 tarihinde, Olcaytu Han'ın Rahbe Kalesi'ni kuşatması sırasında mancınıklar etkin bir şekilde kullanılmıştır⁵²¹. Olcaytu Han Rahbe Kalesi'ni kuşatmadan önce, Kolbukara adlı emîrini Musul'a göndererek mancınık için gerekli olan ahşap ve diğer malzemeyi temin etmişti⁵²².

⁵¹⁶ Cüneyt Kanat, "Baybars Zamanında Memlûk-İlhanlı Münâsebetleri (1260–1277)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XVI (2001), 31–45, s. 35.

⁵¹⁷ Kanat, "Baybars Zamanında Memlûk-İlhanlı Münâsebetleri", s. 37.

⁵¹⁸ Kanat, "Baybars Zamanında Memlûk-İlhanlı Münâsebetleri", s. 42–43.

⁵¹⁹ İbn Şeddâd, *Baybars Tarihi*, s. 59.

⁵²⁰ 'Alebî, *Me'ârik el-Moğûl el-Kübrâ*, s. 113.

⁵²¹ Kâşânî, *Târîh-i Olcaytu Sultân*, s. 112.

⁵²² Kâşânî, *Târîh-i Olcaytu Sultân*, s. 142.

2) Çark/Çarh

Çark veya çarh daha sonraları boyutu küçültülen, tataryayı veya arbalet denilen (cross-bow, arbalest) silahtır. Güçlü bir metal yaya sahip silah, deve sırtında da taşınabilmekteydi. Atış ve tahrip kabiliyeti yüksek olan bu silah, genelde kale kuşatmalarında kullanılmaktaydı⁵²³. Bu silahın tıpkı Orta ve Yakın Doğu coğrafyasında olduğu gibi, Kuzey Hindistan’da da kullanıldığını bilmekteyiz⁵²⁴. Hülagu’nun Orta ve Yakın Doğu’ya İlhan olarak gönderilmesi sırasında, Mengü Kağan tarafından *Hıtay*’a, yani Çin’e elçiler yollanmış, *çark-endâz*⁵²⁵’lar gönderilmesi istenmiştir⁵²⁶.

3) Neft ve Neffâte

Neft, Ortaçağlar boyunca kullanılan etkili ve yaygın bir silahtır. Kullanımı, özellikle kuşatmalar sırasında yangın çıkarma şeklindeydi⁵²⁷. Neft imâl etmek için, daha çok kendiliğinden yeryüzüne çıkan ham petrol kullanılmaktaydı⁵²⁸. *Neft çömlleklerini* fırlat-

⁵²³ al-Ansarî, *Tafrîj al-Kurûb*, s. 129. Scanlon, bu eserin tercüme kısmı sonuna bir savaş terimleri lügatçesi (*Preliminary Glossary of Muslim Military Terms*) eklemiştir, bkznz. s. 123–130.

⁵²⁴ Mubârekşâh, *Âdâb el-Harb ve el-Şecâ’a*, s. 424–425.

⁵²⁵ (چرخ انداز)

⁵²⁶ Reşîdüddin, *Câmi‘ el-Tevârîh*, III, s. 975.

⁵²⁷ Petrol türevli yangın silahları için ayrıntılı bilgi için bkznz. Zayn Bilkadi, “The Oil Weapons” *Saudi Aramco World*, January/February 1995, 20-27; Abdülhalık Bakır, bu ateş çıkaran madde-nin Ortaçağ İslam Dünyası’nda *Hadar Ateşi* olarak bilindiğini söyler, bu bahis için bkznz. Abdülhalık Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Ankara 2000, s. 396–408.

⁵²⁸ İlhanlıların savaş makinelerinde kullandıkları *nefti* nerelerden elde ettikleri konusunda *Risâle-i Felekiyye*’ye’de bulunan kayıt önemlidir. Kayda göre Bakuye (*Bâkûye*) şehrinin diğer ismi *Çeşme-i neft*’tir, bkznz. al-Mâzandarânî, *Die Resâlâ-ye Falakiyyâ*, v. 92a.

mak için kullanılan özel mancınığa da *neffâte* denmekteydi⁵²⁹. Hülagu'nun Orta ve Yakın Doğu'ya İlhan olarak tayin edildiğinde, Çin'e elçiler gönderilmiş, petrol atıcı (*neft-endâz*) kişiler gönderilmesi talep edilmişti⁵³⁰. Reşîdüddin, Bağdad kuşatması sırasında, yanıcı ve yangın çıkarıcı maddelerin kullanıldığını bize haber vermektedir: Bağdad'dan gemiyle kaçmak isteyen Devâtdâr ve maiyetindekilerin bindiği gemiler, mancınık ile atılan taşlar, oklar ve petrol çömllekleri (*kavârîr-i neft*)⁵³¹ ile tahrip edilmişti⁵³². Gazan Han döneminde, Anadolu'da valilik yapan İrencin Noyan'ın, İlyas adındaki bir Türk emîrin çıkardığı isyanı bastırmasını tasvir eden Aksarayî, şunları söylemektedir: "Ne taş yağdıran mancınıkla zafer kazandılar, ne de şimşğe benzeyen *neffâte* işe yaradı."⁵³³

4) Çeper

Huruç harekâtını kırma aracı olarak korkulukların (*mitres*) kullanılması, çok öncelerden bilinen bir vakiadır⁵³⁴. Moğolların kaleleri kuşatırlarken, muhtemelen aynı şekilde kale içinden gelecek huruç hareketlerini kırmak üzere barikat/*çeper*⁵³⁵ kurduklarını görüyoruz. Barikat/*çeper* kurma işine birçok kuşatma esnasında rast geldiğimiz gibi, buna bir örnek olarak 1260 tarihinde Musul Kalesi'nin Melik Sadrüddin tarafından kuşa-

⁵²⁹ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 242/299.

⁵³⁰ Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 975.

⁵³¹ (قوارير نفط)

⁵³² Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 1013; Ebülferec, *Tarihi Muhtasarüddüvel*, s. 34.

⁵³³ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 242/299.

⁵³⁴ Mubârekşâh, *Âdâb el-Harb ve el-Şecâ'a*, s. 423.

⁵³⁵ (چپر)

tıldığı sırada kurulan *çeperi* verebiliriz⁵³⁶. Yine Şehzâde Yeşmut tarafından Meyyâfârikîn Kalesi kuşatılırken (1258) de *çeper* kurulmuştu⁵³⁷.

B) Hafif Silahlar

1) Ok ve Yay

İlhanlı ordusu, diğer göçebe atlı ordularda olduğu gibi, ağırlıklı olarak yay ve ok kullanmaktaydı. Bu durum, hafif donanımlı süvari olmanın bir gereği idi. Moğolların Yakın ve Orta Doğu'ya gelmelerinden önce sahip oldukları ok ve yaya dayalı silah donanımları, burada da varlığını sürdürmüştür.⁵³⁸ 1260 yılında cereyan eden ve Moğolların hezimetıyla sonuçlanan Ayn-ı Câlut Savaşı'nda Moğollar, Reşîdüddin'in ifadesiyle *yağmur gibi ok atışıyla* saldırdı⁵³⁹. Hatta, 1277 yılında vuku bulan Elbistan Savaşı'ndan galib çıkan Memlûk hükümdarı Baybars, baldırına almış olduğu *demir temrenli bir ok* yarası yüzünden hayatını kaybetmişti⁵⁴⁰.

İlhanlıların, ok ve yay kullanan birlikleri, daha çok bu işte usta olan Türklerden teşkil ettikleri göze çarpmaktadır. Abaka'nın 1281 yılındaki Suriye seferinde, Türklerin okçu olarak büyük rol oynadıkları; Memlûk ordusu üzerine adeta ok yağdırdıkları,

⁵³⁶ Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârih*, III, s. 1041.

⁵³⁷ Ebülferec, *Tarihi Muhtasarüddüvel*, s. 37.

⁵³⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Jr. John Masson Smith, "The Nomads' Armament: Home Made Weapons", *Religion, Customary Law, and Nomadic Technology* (1998) s. 51–61;

⁵³⁹ (لشکر مغول به تیر باران حمله کرد) bkz. Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârih*, III, s. 1031.

Reşîdüddin tarafından zikredilmiştir⁵⁴¹. Önceleri oklar, askerlerin kendileri tarafından üretilmekte olup zamanla ok imâli, bu işin erbabı zanâatkârlara devredilmişti. Yay ustaları (*kemânger*) ve ok ustaları (*tîr-tirâş*) Reşîdüddin tarafından *uzân*, yani silah imâli yapan zanâatkârlar arasında zikredilmektedirler⁵⁴². Ayn-ı Câlût Savaşı'ndan bir sahneyi anlatan Reşîdüddîn, Moğolların etkin ve usta bir biçimde ok kullanmaları hakkında “Moğol ordusu *yağmur gibi ok atışıyla* saldırdı” demektedir⁵⁴³. Moğolların ok kullandıklarına dâir bilgiler, dönemin diğer birçok kaynağında zikredilmiştir.⁵⁴⁴ Bir ok çeşidi olarak Reşîdüddin'de *togana*⁵⁴⁵ ismine rastlamaktayız. Reşîdüddin'in kaydına göre, 1267 yılında Çağataylı Barak, bu okla şehzâde Teküder Oğul'a mesaj yollamış ve Abaka Han ile bir olup kendisine karşı koymaması için uyarmıştı⁵⁴⁶. Ok yapımında kullanılan

⁵⁴⁰ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 601; Ebülferec İbnülibri, *Tarihi Muhtasarüddüvel*, s. 51.

⁵⁴¹ (ترکان تیرباران کردند) bknz. Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 1116.

⁵⁴² Raşîd al-Dîn, *Ta'rîh-i Mubâarak-i Gâzânî*, s. 336.

⁵⁴³ Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 1031.

⁵⁴⁴ Örneğin Aksarayı, 140/175; 142/177; 143/177; 162/202; 221/273, Aknerli Grigor'un *Moğol Tarihi* ismiyle Türkçe'ye tercüme (çev. Hrand Andreasyan, İstanbul 1954) edilen eserinin asıl ismi *Okçu Milleti* Tarihi olup, buradan da Moğollar arasında ok ve yay kullanımının ne derecede yaygın olduğu bir kere daha anlaşılmaktadır. Bu Ermeni Kroniğinin İngilizce tercümesi, asıl ismiyle yapılmıştır, bknz. R. P. Blake and R. N. Frye, “The History of the Nation of the Archers by Grigor of Akanc”, *Harvard Journal of Asian Studies* XII (1949), 269–399; Yine Moğollar'ın *okçu millet* olarak tasvir edilmeleri ile ilgili olarak bknz. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, Simbat Sparapet Vekâyinâmesi'nden, s. 111; 124; *Anonim Vekâyinâme*'den, s. 135; Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, David Bağışetsi Vekâyinâmesi'nden, s. 182.

⁵⁴⁵ (طوغانا) Doerfer, bu oku *tona* diye isimlendirmekte ve üç tüylü bir ok olarak tasvir etmektedir bknz. Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, s. 251; Thackston, *Rashiduddin Fazlullah's Jami'ut't-tawarikh*, s. 772.

⁵⁴⁶ Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 1070.

bir tür ağaç olan *hadeng* de Aksarâyî’de geçmektedir⁵⁴⁷.

1317 yılında Yeysür, Çağatay Hanı Küçük’e isyan ederek İlhanlılara sığınmıştı. Bunun üzerine Horasan garnizonu emîrleri Sultan Yasavul, Bektut, Emîr Ali Kuşçi, Kurumçi Gürkan Kittukan ve Melik Timur’un oğlu Yeysür’e yardım etmeye karar verdiler. İlhanlı ordusu Kebek, Şah Oğul ve Cinkeşi tarafından kumanda edilen Çağatay ordusu ile karşılaştığında, savaş sırasında İlhanlı emîri Ali Kuşçu öne çıkarak Çağataylı ordusu üzerine “iki üç tane büyük temrenli ok” attı. Kâşânî’nin deyimine göre Kebek Oğul, Şah Oğul ve Cinkeşi “o mızrak darbeleri ve can alıcı oku gördüklerinde hezimete uğradılar”⁵⁴⁸. Yine aynı savaşta kullanılan okların kılıca benzedikleri kayıtlıdır.⁵⁴⁹ Buradan, İlhanlı ordusunda bulunan ve Çağataylı askerleri gözünde gayet yıldırıcı olan ağır, büyük ve demir temrenli oklara, Çağataylı ordusunun sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Kâşânî, aynı çatışmayı tanımlayan beyitinde şöyle demektedir: “Hava demirden bir dağ olmuş, feleğin giysisi zırh olmuş sanırdın”.⁵⁵⁰

Risâle-i Felekiyye’de yer alan kayıtlara göre, yay (*el-akvâs*) ve ok (*el-sihâm*) termini için el-Emîr el-Âdil Şîc Ali’ye 50.000 *dinâr* ödenek tahsis edilmişti⁵⁵¹. İlhanlı ordusunda ok üreten zanâatkârlar (*tîr-tirâş*) olduğu gibi, sadak (*tîrkeş*) üreten zanaâtkarlar

⁵⁴⁷ Aksarayî, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, s. 221/273

⁵⁴⁸ و امیر علی به اول و هلت یاغی را دست بردی سره نمود و دو سه تیر گلوپیکان در سپاه اعدا انداخت. کبک اغول و (شاه اغول و جنگشی چون آن تیر سنان زنان و پیکان جان ستان مشاهده کردند منہزم و منہزع شدند) bknz. Kâşânî, *Târîh-i Olcaytu Sultân*, s. 215.

⁵⁴⁹ (سہام چون حصام) bknz. Kâşânî, *Târîh-i Olcaytu Sultân*, s. 216.

⁵⁵⁰ (تو گفتی هوا کوه آهن شدست) همان پوشش جوشن شدست) bknz. Kâşânî, *Târîh-i Olcaytu Sultân*, s. 215.

⁵⁵¹ al-Mâzandarânî, *Die Resâlâ-ye Falakiyyâ*, v. 55a.

(*tîrkeş-dûz*) da bulunmaktaydı. Örneğin *tîrkeşdûz* Hâce Nâsıreddin'e 2.200 adet *tîrkeş* için tam 54.000 *dirhem* ödenmiştir⁵⁵². Yine 26 Ağustos 1340 tarihinde *tîrkeşdûz* Hâce Hayreddin'e 40.000 *dirhem* ödenmiştir⁵⁵³.

2) Kılıç

İlhanlılarda kılıç üretiminden önce, kılıcın ham maddesi olan çelik üretim merkezlerine kısaca değinmek gerekmektedir. İlhanlılar döneminde çelik işçiliğinin en gelişmiş olduğu şehirlerden biri, Abaka Han tarafından payitaht ilan edilen Tebriz'dir. Çeliği işleyebilmek için gerekli yüksek oktanlı yakıtın, muhtemelen taşkömürünün bu şehirde bulunuyor olması da Tebriz'in önemli bir çelik merkezi olmasında etkindir⁵⁵⁴. Tebriz yanında Horasan, Kirmân, İsfahân, Kazvîn, Zencân ve Şîrâz en meşhur çelik üretim merkezlerindendi⁵⁵⁵. Silah üretim atölyeleri olan *zerrâd-hâne*ler ve *kor-hâne*ler, çelik işlemeciliğinin en faal olduğu üretim merkezleriydi⁵⁵⁶.

İlhanlı ordusu, diğer Ortaçağ orduları gibi kılıç kullanmaktaydı. Farsça kaynaklara *şemşîr* şeklinde yansıyan kılıçların, birçok savaş ve çatışmada kullanıldığı malumu-

⁵⁵² al-Mâzandarânî, *Die Resâle-ye Falakiyyâ*, v. 136a

⁵⁵³ al-Mâzandarânî, *Die Resâle-ye Falakiyyâ*, v. 127b.

⁵⁵⁴ Sûsen Beyânî, "Tebellur-i 'Ahd-i Moğûl der-Âyine-i Filiz", *Hucûm-i Moğûl be-Îrân ve Peyâmedhâ-yi Ân*, Tahran 1379, I, 160–304, s. 172–173.

⁵⁵⁵ Beyânî, "Tebellur-i 'Ahd-i Moğûl", s. 230; Spuler, *İran Moğolları*, s. 475; Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, s. 393–394.

⁵⁵⁶ Beyânî, "Tebellur-i 'Ahd-i Moğûl", s. 223.

muzdur⁵⁵⁷. Moğollar, İran coğrafyasına gelmelerinden itibaren, su verilmiş çelikten zırh ve miğfer yapmayı da öğrenmişlerdi⁵⁵⁸. Bu tür kılıçlara genel itibariyle *Hint kılıcı* denmekteydi⁵⁵⁹. Haziran 1307 tarihinde gerçekleşen Gîlân'ın fethi sırasında İlhanlı ordusunun donanımı, Kâşânî tarafından şu şekilde aktarılmaktadır: “Çelikten zırhlar, demirden elbiseler giyinmiş, keskin *Hint kılıçları*⁵⁶⁰ kuşanmış bir ova dolusu asker...”⁵⁶¹. Buradan İlhanlı ordusunda Hint çeliğinden mamûl kılıçlarının da kullanıldığı ortaya çıkar.

İlhanlı ordusunda kılıç imâli yapan kişiye *şemşîr-ger* denmekteydi⁵⁶². Örneğin Risâle-i Felekiyye’de *şimşîr-ger* olarak kılıç üreten Hâce Alâeddin’in, 22 Aralık 1340 tarihinde *Dîvân-i Âlî* berâtı ile devletten 20.000 dirhem aldığı kayıtlıdır⁵⁶³.

⁵⁵⁷ Örneğin bkz. Vassâf, *Tecziyet el-Emsâr*, s. 89; 377, bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.

⁵⁵⁸ Beyânî, “Tebellur-i ‘Ahd-i Moğûl”, s. 235.

⁵⁵⁹ İranlılar su verilmiş, yani demir ve karbondan oluşan çeliği şu kısımlara ayırmaktaydılar: *şebeke-dâr; mevc-dâr; hârâ; hattî*. *Hattî* diğerlerine göre daha ağır olduğundan etkili silahlar bu çelikten imâl edilmekteydi, bkz. Beyânî, “Tebellur-i ‘Ahd-i Moğûl”, s. 229.

⁵⁶⁰ Buradaki “Hint kılıcı” tabiri, “Hindistan’dan satın alınmış kılıç”tan daha ziyade, “Hint çeliğinden mamûl kılıç” anlamına gelmektedir. İranlılar bu tür çeliğin imâlini Hindistan’dan öğrenmişlerdi. Hintliler, hâlis demir madeni rezervinin kıtlığından ve ele geçirilmesindeki zorluktan dolayı, bu çeşit su verilmiş çelik üretimini icat etmişlerdi. Ayrıca İranlıların, üretmekte oldukları çeliğin hammaddesinin büyük bir kısmını Hindistan’dan ithal ettikleri de bilinmektedir. Zira Hind demiri, kükürt bakımından çok zengindi, bkz. Beyânî, “Tebellur-i ‘Ahd-i Moğûl”, s. 229.

⁵⁶¹ Kâşânî, *Târîh-i Olcaytu Sultân*, s. 63.

⁵⁶² Reşîdüddin, *Câmi‘ el-Tevârîh*, III, s. 336; al-Mâzandarânî, *Die Resâlâ-ye Falakiyyâ*, v. 127b.

⁵⁶³ al-Mâzandarânî, *Die Resâlâ-ye Falakiyyâ*, v. 127b.

3) Hançer

İlhanlı ordusunda hançer kullanıldığını bilmekteyiz. Aksarâyî, Gazan Han'ın 1299/1300 yılındaki Suriye seferini tasvir ederken hançer kullanıldığına dâir manzum bir rivayet aktarmaktadır⁵⁶⁴.

C) Ağır Silahlar

1) Mızrak ve Kargı

Moğolların mızrak kullandıklarına dâir bilgiler Aksarâyî'de mevcut bulunmaktadır⁵⁶⁵. Kaynaklarda daha çok *nîze* şeklinde tanımlanan mızrak, Vassâf'ın ağdalı üslûbu ile II. Hums savaşı tasvir edilirken şu şekilde kaydedilmiştir: “Sultan (Gazan Han), savaşta iştirak etmek için tüm ordunun kuşanmasını emretti (*silâh ber-hod rast kerdend*); sanki demirden bir deniz, gürültü ile akıyordu. Göze çarpan zırhlar, zafere giden sultanı resmediyor; *mızraklar* başlarını kaldırmış; kılıçlar ise sultanın gelişini haber veren diller gibiydi.⁵⁶⁶ Risâle-i Felekiyye'deki İlhanlı Devleti'nin sondönemlerine ait kayıtlarda kargılar (*el-rubâbîn*), ahşap mızraklar (*el-rimâh bi el-haşeb*), kalkanlar (*micennât*), kılıç ve hançer (*sekâkîn*) temin etmesi için, *tümen* emîri el-Emîr el-Âdil Şîc Ali'ye 50.000 *dinâr* teslim edilmiştir⁵⁶⁷.

⁵⁶⁴ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 162/202; 220/273.

⁵⁶⁵ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 140/175; 142/177; 143/177; 162/202; 221/273.

⁵⁶⁶ Vassâf, *Tecziyet el-Emsâr*, s. 377; Martinez, “Some Notes on the Il-Xânid Army”, s. 168

⁵⁶⁷ al-Mâzandarânî, *Die Resâle-ye Falakiyyä*, v. 55a.

2) Gürz

İran Moğollarının gürz kullandıklarına dâir elimizde kayıtlar vardır⁵⁶⁸. Vassâf, Birinci Hums savaşını anlatırken, gürz kullanıldığını bize şu şekilde aktarmaktadır: “...Aniden Mengü Temur’un ordusunda, sağ kanatta yer alan Alinak ve Ayacı, Mısır askerlerinin sağ kanadına saldırdı. Yılan diline benzeyen *kılıç*larını çektiler, *gürz*lerini fil hortumu gibi kaldırdılar... Mısır ordusunun sol kanadı dağıldı...”⁵⁶⁹ Yine Vassâf ağdalı üslûbu ile İkinci Hums savaşını tasvir ederken, gürz kullanıldığı hakkındaki bilgiyi bize şu şekilde vermektedir: “Oklar, kendisini uzaktan hissettiren hain evlat; yaylar ise ağlayan ve inleyen şefkatli anneler gibiydi. Gürzler görünmeyen düşmanı küçümser gibiyken, kementler onlar arasında dönmekteydi. Kösler, öyle şişmişlerdi ki, dışarıya derin inilti veriyorlardı.”⁵⁷⁰

3) Arbalet (Tataryayı)

Yine Reşîdüddin’de Abaka Han’a isyan eden Barak’ın *arbalet*⁵⁷¹ (*tîr-i çarhî*) ile öldürüldüğü kayıtlıdır⁵⁷². Bedrüddin Lü’lü’nün ölümünden sonra Musul Kalesi’ndeki

⁵⁶⁸ Örneğin bkz. Aksarayî, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, s. 143/177.

⁵⁶⁹ Vassâf, *Tecziyet el-Emsâr*, s. 89.

⁵⁷⁰ Vassâf, *Tecziyet el-Emsâr*, s. 377.

⁵⁷¹ (تیری چرخ)

⁵⁷² Reşîdüddin, *Câmi‘ el-Tevârîh*, III, s. 1086.

Kürtler ayaklanmış, bunun üzerine Melik Sadrüddin bir *tümen* Moğol askeri ile 1260 yılında kaleyi kuşatmıştır. İşte burada bir *arbalet* oku kafasına isâbet etmiş ve kuşatmayı bırakmak zorunda kalmıştır⁵⁷³. Burada Kürtler tarafından kullanılan arbaletler, ya Bedrüddin Lü'lü'ye aittir ya da kalenin Moğollar tarafından hâkimiyet altına alınmasından sonra, onlar tarafından getirilmiştir. Zira, Kürtlerin, o dönemlerde bu şekilde karmaşık bir silahı üretecek insan gücü ve endüstriye sahip olduklarına dâir bir malûmât yoktur.

D) Zırh, Kalkan, Miğfer vb.

Cengiz Han tarafından teşkil edilen ordudaki askerlerin, ne şekilde zırhlar kullanmış olduklarını yukarıda izah etmiştik. Mükerreren söylediğimiz üzere, İlhanlı ordusu ilk zamanlarında bozkır tarzı savaş geleneği gereğince, hafif süvari esasına dayanan süvarilerden müteşekkil idi. Zamanla, demir madeninin bol miktarda elde edilmesi; Orta ve Yakın Doğu coğrafyasından elde edilen bineklerin fiziksel yapısının elvermesi; ağır donanımına sahip Memlûk askerleri ile mücadelede ağır zırh ihtiyacı İlhanlıları da ağır metal zırhlar ve miğferler imâl etmeye, satın almaya zorlamıştır.

İlhanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde, silah ve zırh teçhizatının yerli ve yabancı tüccarlardan satın alındığını biliyoruz. Abaka Han döneminde *ortak* tabir edilen tüccarlar, zırh ve at zırhlarını (*bergustavân*) ülkeye getirip satmaktaydılar. Abaka Han, bu silahlar için gereken nakdi, *umerâ-yi korçi* vasıtasıyla toplamakta ve silahları bu tüccar-

⁵⁷³ Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 1041.

lardan temin etmekteydi⁵⁷⁴. Yine Abaka Han döneminde, Fîrûzâbâd yakınlarına bir silah üretim atölyesi (*kâr-hâne-i ‘âlî*) yapıldığı, ön tarafında da zırhların satışa sunulduğu bir pazarın kurulduğunu biliyoruz⁵⁷⁵.

Bu arada zırh edinme yolu, sadece ticaret ve imâlât değildi. Savaşlar sırasında birçok silah, ganimet olarak ele geçirildiği gibi, zırhlar da ganimet olarak devşirilmekteydi. Örneğin, İkinci Hums Savaşı’ndan (1299/1300) sonra, toprak yerine zengin silah ve zırh ele geçirilmişti⁵⁷⁶.

XIII. yüzyılın sonuna doğru İlhanlı Devleti’nde, Batı’da üretilen zırh ve silaha olan ihtiyaç şiddetle hissedilmişti. Avrupa’da silah gücünün artması ile birlikte normal yayların yerini arbaletler, zincir zırhların yerini ise levha zırhlar almaya başlamıştı. Memlûk ordusu, ister istemez bu süreçten etkilenmiş ve kendisini Avrupa orduları gibi donatmaya başlamıştı. Muhtemelen de silah ve zırhlarının büyük bir miktarını İtalya’dan ithal etmekteydi. Memlûklarda yaşanan bu gelişmeler üzerine, İlhanlı ordusu da ağır zırhlara dayanma ihtiyacı hissetmişti⁵⁷⁷.

Ağır donanım ve taktiklerinin gereği olarak, vücudun daha fazla kısmı, daha etkin bir biçimde korunmalıydı. Bu sebeple, levhalı zırhların levhaları genişlemiş ve uzamış, XV. yüzyılda kullanıma giren, kabaca dört levhadan müteşekkil *çehâr-âyine* adlı

⁵⁷⁴ Raşîd al-Dîn, *Ta’rîh-i Mubârak-i Gâzânî*, s. 313; Martinez, “Some Notes on the Il-Xânîd Army”, s. 184–185.

⁵⁷⁵ Herevî, *Tarih-nâme-i Herât*, s. 311; Martinez, “Some Notes on the Il-Xânîd Army”, s. 183.

⁵⁷⁶ Martinez, “Some Notes on the Il-Xânîd Army”, s. 168.

⁵⁷⁷ Martinez, “Some Notes on the Il-Xânîd Army”, s. 186.

zırhın iptidaî modeli oluşmuştur⁵⁷⁸. Reşîdüddin’de geçen rivayet, Gazan Han dönemindeki silah donanımına örnek vermektedir: Gazan Han, Baydu ile mücadelesi sırasında, yakalanan esirlere “hazinesinden bir zincir zırh, bir miğfer, levhalı kemer ve çizmeler” vermiştir.⁵⁷⁹

Vassâf, ağdalı üslubu ile İkinci Hums Savaşı’nda İlhanlı ordusunda kullanılan zırhları şu şekilde tasvir etmektedir: “Sultan, savaşa iştirak etmek için tüm ordunun kuşanmasını emretti; sanki demirden bir deniz, gürültü ile akıyordu. Göze çarpan zırhlar, zafere giden Sultanı resmediyordu...”⁵⁸⁰

Olcaytu Han zamanında, Haziran 1307 tarihinde gerçekleşen Gîlân’ın fethi sırasında İlhanlı ordusunun donanımı, Kâşânî tarafından şu şekilde aktarılmaktadır: “Çelikten zırhlar, demirden elbiseler giyinmiş, keskin Hint kılıçları kuşanmış bir ova dolusu asker, sanki demirlere batmış bir âlem...”⁵⁸¹.

İlhanlı ordusunda, zırhlardaki sayı ve kalite bakımından artış⁵⁸², 1312 yılında Gazan Han’ın kardeşi Olcaytu Han tarafından Memlûklar üzerine yapılan ve yenilgi ile sonuçlanan sefer öncesinde, Batı’dan satın alınan teçhizat içerisinde de görülür. Vassâf, alınan teçhizatı şöyle tanımlar: “Fireng’de imâl edilen (*der-Fereng*) bin beş yüz takım

⁵⁷⁸ J. W. Allan, “Armor”, *Encyclopedia Iranica*, II, London 1987, 483-489, s. 488.

⁵⁷⁹ Raşîd al-Dîn, *Ta’rîh-i Mubâarak-i Gâzânî*, s. 61; Bakır, Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi, s. 412.

⁵⁸⁰ Vassâf, *Tecziyet el-Emsâr*, s. 377; Martinez, “Some Notes on the Il-Xānid Army”, s. 168.

⁵⁸¹ (عالمی پولادپوش آهنيں لباس بانندموئه صوارم هندي در آهن مستغرق) bkz. Kâşânî, *Târîh-i Olcaytu Sultân*, s. 63.

⁵⁸² Martinez, “Some Notes on the Il-Xānid Army”, s. 187.

zırh ve miğfer.” Vassâf daha önceki zamanlarda, İlhanların “düşmanlardan” herhangi bir teçhizat satın almadıklarını, bunun tarihte görülmediğini söyler ve devam eder: “Doksan uzun menzilli *arbalet* (*çarh*), çeliği delebilen on bir bin adet çeşitli yaylar...”⁵⁸³

Risâle-i Felekiyye’deki kayıtlara göre, zırhlar (*el-cevâşin*), miğferler (*el-hûdât*), zincir gömlek (*el-zered*) ve at zırhları (*el-bergâhuvât*) temin etmesi için, *tümen* emîri el-Emîr el-‘Âdil Şîc Ali’ye 100.000 *dinâr* teslim edilmiştir⁵⁸⁴.

E) Orduda Kullanılan Hayvanlar

1) At

İlhanlı ordusu hareket kabiliyetini, Avrupa’dakilere nazaran daha küçük ve zayıf yapıya sahip atlara borçludur. Savaşlarda kullanmış oldukları atlar, midilli tipi, iyi eğitilmiş atlardı. Bunlara modern tabirle *Prjewalski*⁵⁸⁵ denmektedir. Bu atların seçkinliği, Asyalı kavimlerin başarılarında büyük etken olmuştur⁵⁸⁶.

Normal bir Avrupalı at 450 kilogram civarında ağırlığa sahip iken, Orta Asya menşeli bir at ise yaklaşık 270 kilogram ağırlığındadır. Genel ortalamaya bakıldığında bir at, ağırlığının yüzde 17’si kadarını taşıyabilmektedir. Bu da bir Orta Asya tipi bir at

⁵⁸³ Vassâf, *Tecziyet el-Emsâr*, s. 553; Martinez, “Some Notes on the Il-Xānid Army”, s. 188.

⁵⁸⁴ al-Māzandarānī, *Die Resālā-ye Falakiyyā*, v. 55a.

⁵⁸⁵ Bu at hakkında bkz. Mustafa Kalkan, “Bozkır Kültüründe At ve Prjevalskiy Atının Bu Kültüre Kazandırdığı Dinamizm”, *Erdem*, IX/27 Ankara 1994.

⁵⁸⁶ Sinor, “The Inner Asian Warriors”, s. 137.

için 46 kilogram demektir. Ağırlığı 65–70 kilogram olan bir Moğol süvarisi bu kotayı çoktan aştığından, seferler sırasında atını fazla yükleyememekte, sürekli olarak atını yedeği ile değiştirmektedir. Atın fiziksel özellikleri de Moğolların ağır donanımına sahip olmayışlarının önemli bir nedenidir⁵⁸⁷. Smith’e göre, her Moğol askerinin yanında en az beş atı bulunmakta olup bu atların sayıları 1256 yılında Hülagu İran’a geldiği sırada en az 600.000’dir⁵⁸⁸. İlhanlıların kullanmış oldukları bu atların, fizyolojik yetersizlikten dolayı ağır donanımı taşıyamamış olmaları, Memlûklar ile yapılan mücadelelerde belirleyici rol oynamıştır.

Moğol askerlerinin muharebelerde kaç at kullandıklarına dâir bir kayıt, Sandağu Noyan’ın Musul Kalesi’ne yardıma gelen Memlûk ordusunu karşılamak üzere yola çıkması (1262) bahsinde geçmektedir. Kayda göre Sandağu Noyan, bir *tümen* ve her birinin üç atı olan askerlerle⁵⁸⁹ Memlûk ordusunu karşılamaya çıkmıştır.

Mesafelerin katedilmesi hakkında Reşîdüddin’de geçen ibâre, atların hızı ve buna bağlı olarak ordunun katedebileceği mesafeyi bize bildirmektedir. İlhan Argun, Emîr Aruk’u yakalamaları için Bayıtmış Kuşçu ve Tamuday Aktaçı⁵⁹⁰’yı yolladığında, bunlar

⁵⁸⁷ Jr. John Masson Smith, “The Nomads’ Armament: Home-Made Weapons”, *Religion, Customary Law, and Nomadic Technology* (1998) 51-61, s. 57.

⁵⁸⁸ Jr. John Masson Smith, “Nomads on Ponies vs. Slaves on Horses” *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 118, No. 1 (Jan. - Mar., 1998), 54-62, s. 54.

⁵⁸⁹ (یک تومان لشکر سه اسبه) bknz. Reşîdüddin, *Câmi‘ el-Tevârîh*, III, s. 1042.

⁵⁹⁰ *Emîr-i âhûr* diye de bilinen bir görevlidir. Hükümdarın atlarından sorumludur, bknz. Thackston, *Rashiduddin Fazlullah’s Jami‘ut-t-tawarikh*, s. 765; Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, s. 9.

Errân'dan Erbil'e altı günde ulaşmışlardı⁵⁹¹. Ayrıca İlhanlı ordusu atları, Horasan ve Tebriz arasını bir ayda katetmekteydi⁵⁹². Yine aynı müellife göre, atlar bir gecede 10 *ferseng* (50 km) yol gidebiliyorlar, fakat bundan sonra dinlenmeleri ve otlamaları için bir müddet duraklamaları gerekiyordu⁵⁹³.

Atlar, bazı zamanlarda mancınıkların nakledilmesinde de kullanılmaktaydı. Örneğin, 1261 yılı Nisan'ında yapılan Dımaşk Kalesi kuşatmasında, Kitbuka'nın beraberinde getirdiği mancınıkları atlar çekmekteydi⁵⁹⁴.

2) Öküz, Deve, Fil ve Arabalar

İlhanlı ordusunda, özellikle techizatı taşımak üzere deve kullanılmaktaydı. Bunu Risâle-i Felekiyye'de geçen ve techizat nakliyesi sebebiyle devecilere (*cemmâlîn*) ödenen ücretler bahsinden anlamaktayız⁵⁹⁵. Ayrıca Nahçivânî'nin ifâdesine göre *bularguci* adlı emîr, kaybolmuş at, deve, katır ve eşek gibi hayvanları bulmak ve sahibine teslim etmekle yükümlüydü.⁵⁹⁶ Buradan da devenin İlhanlı ordusunda kullanılmakta olduğu ortaya çıkar.

“İlhanlı ordusunda fil kullanılmakta mıydı?” sorusuna, Reşîdüddin'in bir kaydı

⁵⁹¹ Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 1171.

⁵⁹² Kâşânî, *Târîh-i Olcaytu Sultân*, s. 18.

⁵⁹³ Reşîdüddin, *Câmi' el-Tevârîh*, III, s. 1074.

⁵⁹⁴ el-Yûnînî, *Zeyl Mir'at el-Zamân*, I, s. 355; 'Alebî, *Me'ârik el-Moğûl el-Kübrâ*, s. 67.

⁵⁹⁵ Semen el-cemmâl ve el-mesâlihiha ve mevâcib el-cemmâlîn: 50.000 dinâr, bkzn. al-Mâzandarânî, *Die Resâlâ-ye Falakiyyâ*, v. 55a.

⁵⁹⁶ Nahçivânî, *Düstûr el-Kâtib fî Ta'yîn el-Merâtib*, II, s. 67–68.

açıklık getirmektedir. Gazan Han, 1303 yılında Hindistan'dan bir fil getirtmiş ve Hint adetlerinde olduğu üzere filin üzerine tahtını koydurarak meydanda gezintiye çıkmıştır. Reşîdüddin'in deyiimiyle, "halk fili seyretmekle meşgul olmuş, kendilerine zarar vermesinden korkarak duaya durmuşlardı". Buradan anlaşıldığı vechiyle, fil satın alma işi ilk defa Gazan Han döneminde olmuştu. Ayrıca, halk daha önce fil görmemişti ve fillerle yabancıydı. Çok büyük bir ihtimalle de orduda fil kullanılmamaktaydı⁵⁹⁷.

Aknerli Grigor, Moğollar'ın Orta ve Yakın Doğu coğrafyasında dahi öküz arabalarını (*küriyen*) kullandıklarını belirtmektedir⁵⁹⁸. Fakat daha sonraları, Orta Doğu coğrafyasının engebeli olması sebebiyle, bu arabaların kullanımı terkedilmiştir.

F) İlhanlılarda Askerî Musikî Takımı (Mehter)

Tüm Orta ve Yakın Doğu devletlerinde daha önce var olduğu gibi, İlhanlar da savaş sırasında gerek komutayı sağlamak, gerekse düşmanın moral seviyesini düşürmek üzere *kös/nekkâre* çaldırmışlardır.

İkinci Hums Savaşı (1299/1300) sırasında, adet olduğu üzere Gazan Han, ordunun *kol* kısmında, yani merkezinde savaşa katılmıştı. Savaş sırasında, sağ kanatta (*meymene*) bulunan Kutluğşâh, Memlûk ordusunu yanıltmak, Padişâh'ın kendi yanında olduğunu sanmalarını sağlamak için *kös* çaldırmıştı. Böylece, Gazan Han'ın sağ kanatta

⁵⁹⁷ Raşîd al-Dîn, *Ta'rîh-i Mubâarak-i Ġâzânî*, s. 150.

⁵⁹⁸ Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, s. 26.

yer aldığını sanan Memlûk askeri bu kanada hücum etmiş, Gazan Han saldırıdan masun kalmıştı. Bu bilgiden de anlaşılacağı üzere, savaş zamanlarında bando/mızıka takımı, *kolda*, yani merkezde yer almaktaydı⁵⁹⁹.

Yine İkinci Hums Savaşı sırasında kös/nekkâre çalındığını, bize Vassâf bildirilmektedir: “Gürzler görünmeyen düşmanı küçümser gibiyken, kementler onlar arasında dönmekteydi; kösler, öyle şişmişlerdi ki, dışarıya derin inilti veriyorlardı.”⁶⁰⁰

1317’de Çağataylı Şehzâdeleri Kebek Oğul, Şah Oğul ve Cinkeşi ile İlhanlı emîrleri Sultan Yasavul, Bektut, Emîr Ali Kuşçi, Kurumçi Gürkan Kittukan ve Melik Timur arasında meydana gelen Ceyhun nehri yakınlarındaki savaşta köslerin, “bahardaki yıldırımlar gibi gürlediği” kayıtlıdır⁶⁰¹.

⁵⁹⁹ Raşîd al-Dîn, *Ta’rîh-i Mubâarak-i Gâzânî*, s.126.

⁶⁰⁰ Vassâf, *Tecziyet el-Emsâr*, s. 377.

⁶⁰¹ (کوس چون رعد بهار در غریدن آمد) bkz. Kâşânî, *Târîh-i Olcaytu Sultân*, s. 215.

SONUÇ

Cengiz Han'ın Çin sınırlarından başlayarak kuzeyde Avrupa, güneyde Akdeniz'e kadar uzanan devasa imparatorluğunun bir şubesi olan İlhanlı Devleti, ilk başlarda büyük Moğol imparatorluğunun bir devamı niteliğindeydi. Cengiz Han fetihlerinin, İran coğrafyasında siyasî bir teşekküle dönüşmesi sonucu ortaya çıkan İlhanlı Devleti, gerek kültür ve gerekse kurumlar olarak Yakın ve Orta Doğu coğrafyasında temasta bulunduğu devletlerden etkilenmiştir. Bunun izleri, askerî teşkilatta da görülmektedir. Asya bozkırlarından İran ve Orta Doğu coğrafyasına gelen Moğollar, ilk olarak üretim-tüketim alışkanlıklarını, Türk ve İslam toplumlarını örnek alarak değiştirmişlerdir. Yakın Doğu'daki tarım toplumlarının istikrâr ve düzeni, konar-göçer Moğolları da cezbederek toprağa bağlamış, bu sayede devletin yapısı daha müessir ve belirgin hale gelmiştir. Moğolların bu coğrafyadaki rakibi olan Memlûk Devleti, Moğollardaki değişimi hızlandıran âmillerin başında gelir.

Moğol kurumları, temelde Asyaî menş'e sahip olmak yanında, Türklerin vücuda getirdikler kurumlardan azamî ölçüde etkilenmişlerdir. Tezimizin ilgili yerlerinde belirttiğimiz üzere, bazı İlhanlı kurum ve uygulamaları Türkçe isme sahip olup bazıları ise Moğolca veya Farsça isme sahip olsa da Türk menşelidir. Bu Türk etkisi, sadece Orta Asya bozkırlarında değil, İran sahasında da İlhanlı kurumlarına müessir olmuştur. Onlu askerî sistemden başlayarak, İlhanlı ordusu hiyerarşik silsilesinde Türk emirlerinin nisbeten daha üstün bir mertebede yer alması; savaşlarda, "düşmanın etrafını sararak yok etmek" manasında kullanılan *Tük-tâz* taktiği; istişare etmek, fikir sormak anlamında *kengüş* ıstılahının mevcudiyeti; *baraungar*, *caungar*, *mengkalay*, *yargu*, *yarguci*, *ağruk*

vb. çoğaltabileceğimiz birçok örnekte Türk kurumlarının izlerini görmek mümkündür.

Başlangıçta, hafif süvari temeline dayanan Moğol İlhanlı ordusu, zamanla orta-ağır ve sonraları ağır donanımlı süvari merkezinde gelişmesini tamamlamıştır. Ağır donanıma doğru olan bu gelişimin temel faktörü ilk başta İran, Anadolu ve Azerbaycan coğrafyasında ele geçirilen zengin maden yatakları ve bu yatakları işleyecek insan gücüdür. Diğer bir faktör, çıkarılan madeni Yakın Doğu askerî gereksinimleri doğrultusunda işleyebilecek kabiliyet ve teçhizata sahip zanaatkârlar sınıfının (*uz*) istihdam edilmesidir. Başka bir faktör, bu teçhizatı taşıyabilecek, fizik olarak Asya tarzı atlardan daha iri olan Yakın Doğu tipi atların kullanılmaya başlamasıdır. Bunların hepsini kuşatan en önemli faktör ise, ekonomik istikrarın sağlanması ve *ikta*' tevcihi uygulamasını de kapsayan düzenli maddi girdilerin tesis edilmesidir. Hafif donanımlı İlhanlı ordusunun ağır donanıma geçişi evresini, bu devletin komşuları aynı zamanda rakipleri ile yapmış olduğu savaşları (Herat, Birinci Hums, İkinci Hums savaları ve Gilân'ın fethi) tasvir ederek ortaya koymuş bulunuyoruz.

Maddi refahın artması, gerekli teknik eleman ile alet ve edevatın sağlanması sonucu açılan silah imalâthâneleri (*kârhâne*), silah üretiminde gelinen noktanın bir göstergesidir. Bu aynı zamanda, her askerin kendi silahını ürettiği ilkel teçhizat edinme tarzından daha merkezî, standartlara sahip bir üretim şekline geçildiğinin de göstergesidir. İlhanlı ordusunun teçhizat edinme sürecindeki merkezileşme çabası bazı istismarlara sebep olacak, bunun önünü almak üzere askerin serbest pazarlara açılması sağlanmıştır. Silah üretim ve satış imtiyazının, devlete bağlı ve maaşlı zanaatkârların tekeline çıkarılması; askerin gerekli teçhizatı istediği pazardan satın alınmasının serbest bırakılması,

mâlî bakımdan devrim niteliğinde bir uygulama olacaktır. Bu uygulama sayesinde zanaatkârlar arasında rekabetin doğması sayesinde, dışarıdan, özellikle Venedik ve Cenova gibi Batı ülkelerinden silah akışı gerçekleşecekti. Devlete bağlı, maaşlı zanaatkârlara ödenen peşin para karşılığında, kaynağın ifadesine göre hiçbir zaman istenilen sayı, kalite ve ölçüde silah veya teçhizat imal edilmemişti. Bu istismarı ortadan kaldırmak üzere, askere nakit para ödenecek, asker kendi vücut ölçülerine göre, uygun silah ve teçhizatı temin edecekti.

Ayrıca her an sefere hazır, donanımlı, fakat artan donanım ve para ihtiyacı yüzünden halka *taaddi* etmeyen bir ordu sistemi oluşturmak, yukarıda değindiğimiz üzere, ordu için sabit ve düzenli maddi girdiler temin etmeyi zorunlu kılmaktaydı. Gazan Han, bu lüzumu görmüş ve başta *ikta*’ tahsisi olmak üzere gerekli düzenlemeleri gerçekleştirmiştir. Silah ve teçhizat temin işleminin serbest bırakılması da onun zamanında gerçekleşmiştir.

Kalabalık insan yığınları bir tarafa, atlar ve diğer küçükbaş hayvan sürüleri için otlaklar elzem olup, bu otlakların kullanım hakları da Moğol devletleri için başlıca çatışma sebebiydi. İran Moğolları, ilk zamanlarda ıaşelerini *göçebe hayvancılık* ekonomik faaliyeti ile temin etmekteydiler. Bu yüzden her birliğin kullanımına otlaklar tahsis edilmiş, buralar daha sonraları askerî gerekler, ekolojik denge ve yöneticilerin istekleri çerçevesinde birçok defa el değiştirmiştir. Moğolların, genel adetleri üzere, şehirlerde ve tarım alanlarında atlarını dolaştırmıyorlar, *yaylak* ve *kışlak*larını zirâat olmayan ve harabe şehirlerden seçiyorlardı.

Moğolistan coğrafyasında iken daha iyi yaşam koşullarına erişmek üzere, kışın güney bölgelere ve yazın kuzey ve daha serin bölgelere göç eden Moğollar, nisbeten daha kolay olan *ufki/yatay* bir göç sergilemekteydiler. Fakat Orta Doğu'ya geldiklerinde soğuk, kar veya sıcaktan kaçmak üzere, engebeli, dağlık arazilerde *amûdî/dikey* bir göç rotası izlemek durumunda kalmışlardır. Moğollar, Orta Asya ve Moğolistan'da göçleri sırasında büyük ahşap arabalar kullanırlarken, artık Orta Doğu'da bu alışkanlıklarını terk etmek zorunda kalacaklardır. Zira arazi koşulları, bu arabalar için hiç de müsâit değildi. Yine Orta Asya'ya nisbetle Orta Doğu'daki askerlerin savaş anında organize olabilmek için otlaklardan kalkarak orduya katılmaları, bu şartlarda gayet yorucu, atlar için de yıpratıcı olmaktaydı. Bu yüzden Moğolların yaylamak ve kışlamak için göçe en elverişli otlakları tercih ettikleri göze çarpmaktadır. Bu bakımlardan en münasip otlaklar da Azerbaycan'da bulunmaktaydı. Anadolu ve Horasan'da yer alan olaklar, önem bakımından Azerbaycan otlaklarını takip etmekteydi. İlhanlılar, orduda kullanmış oldukları düzene benzer bir biçimde otlak bölgelerini sağ, merkez ve sol olmak üzere üç ana kola ayırmışlardı: Anadolu, Azerbaycan ve Horasan kuvvetleri. Tezimiz, bu otlakları yaylak ve kışlak oluşlarına göre ayrıntılı bir biçimde incelemekte ve İlhanlıların askerî teşkilatları bakımından önemini ortaya koymaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

‘Abdollah Ibn Mohammad Ibn Kiyā al-Māzandarānī, *Die Resālā-ye Falakiyyā*, (haz. Walter Hinz), Wiesbaden 1952.

Abdullah b. Fazlullah el-Şîrâzî Vassâf, *Tecziyet el-Emsâr ve Tezciyet el-A’sâr*, Tahran 1269.

Abdullah Mahmûd, *Dirâsât fî el-Tâ’rîh el-‘Askerî*, Beyrût 2000.

Ahmed b. Ali el-Kalkaşandî, *Subh el-A’sâ fî Sinâ’at el-Înşâ*, (tah. Muhammed Hüseyin Şemseddin), Beyrut (Tarihsiz).

Ajend, Yakub, *Îlhânân*, Tahran 1384.

Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, (çev. Hrand Andreasyan), İstanbul 1954.

Akdağ, Mustafa, *Türkiye’nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, Ankara 1999.

Aktar, Yücel, “Askeri Tarih’in Tanımı ve Metodolojisi”, *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, (1984), 1-9.

Alâeddin Atamelik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, (çev. Mürsel Öztürk), Ankara 1999.

‘Alebî, Ekrem Hasan, *Me’ârik el-Moğûl el-Kübrâ fî Bilâd el-Şâm*, Beyrut 1988.

Aligne, Curt, *Moğol Kanunları*, (çev. Coşkun Üçok), Ankara 1967.

Alizâde, A. A., “Muhammed ibn Hinduşâh Nahçivânî’nin Düstûr el-Kâtib fî Tayîn el-Merâtib Eseri Yakın ve Ortadoğu Memleketlerinin Sosyal ve Ekonomik Tarihinin Bir Kaynağı Gibi”, VI. *Türk Tarih Kongresi’ne Sunulan Bildiriler*, Ankara 1967.

Allan, J. W., “Armor”, *Encyclopedia Iranica*, II, London 1987, 483-489.

Allouche, Adel, “Tegüder’s Ultimatum to Qalawun”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 22, No. 4. (Nov., 1990), 437-446.

Amid, Hasan, *Ferheng-i Amîd*, Tahran 1345.

Amitai, Reuven, “Mongol Raids into Palestine (A.D. 1260 and 1300)”, *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain & Ireland*, 2 (1987), 236–255.

_____, “Mongol Imperial Ideology and the Ilkhanid Wars against the Mongols” *The Mongol Empire & Its Legacy*, (eds. Reuven Amitai-Preiss & David O. Morgan) Leiden 2000.

_____, *Mongols and Mamluks: The Mamluk-İlkhānīd War, 1260-1281*, Cambridge 1995.

Arslantaş, Yüksel, “Memlûk-Moğol Mücadelesi ve Orta Doğu Tarihine Etkileri”, *Belleten*, LXVII/250 (2003), 791-799.

Ayalon, David, “Ḥarb”, *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, III.

_____, “Studies on the Structure of the Mamluk Army - II”, *BSOAS*, 15 (1953).

_____, “Furûsiyya” (In the Mamlûk State), *Encyclopedia of Islam* (Second Edition), Leiden 1965, II, 954-955.

Âyetî, ‘Abd el-Muhammed, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, Tahran 1346.

Bakır, Abdülhalik, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Ankara 2000.

Bala, Mirza, “Kızıl-Özen”, *İslam Ansiklopedisi (MEB)*, VI.

Barthold, V. V., *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, (terc. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1990.

_____, “Benâkitî”, *İA*, II/513.

Bedrosian, R., *History of the Tartars (The Flower of Histories of the East) compiled by Het'um the Armenian of the Praemonstratensian Order*, (Ph.D. Dissertation Columbia University), Columbia 1979. <http://rbedrosian.com/hetum4.htm>.

Berenger, Jean, “Avrupalıların Hareket Harbi Kavramına ve Süvarinin Kullanılışına Bozkır Uluslarının (Hunlar, Moğollar, Tatarlar) Etkileri (V.-XVIII. Yüzyıl)” (çev. Ahmet Onur), *Askeri Tarih Bülteni*, (1982), 83-101.

Beyânî, Sûsen, “Tebellur-i ‘Ahd-i Moğûl der-Âyine-i Filiz”, *Hucûm-i Moğûl be-Îrân ve Peyâmedhâ-yi Ân*, Tahran 1379, c. I, 160-304.

Bilkadi, Zayn, “The Oil Weapons” *Saudi Aramco World*, January/February 1995, 20-27.

Blake, R. P.-R. N. Frye, “The History of the Nation of the Archers by Grigor of Akanc”,

Harvard Journal of Asian Studies XII (1949), 269–399.

Bosworth, C. E., “Army, Islamic to the Mongol Period”, *Encyclopedia Iranica*, II,

London 1987, 499-517.

_____, “Arrān”, *Encyclopædia Iranica*, II, London 1987, 520-522.

_____, “Kunduz”, *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, V.

_____, “Kalkāshandī”, *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, IV/509.

_____, “Kishlak”, *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, V.

_____, “Safīd Rūd”, *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, VIII.

_____, “Yaylak”, *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, XI.

Boyle, J. A., “The Il-Khans of Persia and Princes of Europe”, *Journal of Asiatic Studies*,

XX/1-2 (1976), 25-40.

Brockelman, Carl., “Markîzî”, *İslam Ansiklopedisi (MEB)*, VII/206-208.

_____, *Geschichte der arabischen Litteratur*, Leiden 1937-1949

Caferoğlu, A., “Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstılahları”, *TM*, IV (1934), s.1-43.

Cahen, Cl., “Diyār Bakr”, *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, II.

_____, “Hisār” (General Remarks), *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*,

Leiden 1971, c. III, 469-470.

_____, “Ibn al-Furāt”, *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, III/768-769.

_____, *Osmanlılardan Önce Anadolu’da Türkler*, (çev. Yıldız Moran), İstanbul 1994.

Canard, M. -Cemâleddin Ebû el-Mehâsin Yûsuf b. Tağriberdi el-Atabekî, *el-Nücûm el-Zâhire fî Mülûk el-Mısr ve el-Kâhire*, (nşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin), Beyrut 1992.

Clauson, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary*, Oxford, 1972.

Collins, L. J. D., “The Military Organisation and Tactics of the Crimean Tatars 16th–17th Centuries”, *War, Technology and Society in the Middle East*, (ed. V.J Parry and M.E. Yapp), Oxford 1975

Cronica di Giovanni Villani, Florance, 1823, III.

Çetin, Altan, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât*, İstanbul 2007.

Dânişpejûh, Minûçehr, *Reviş-i Dilâverî ve Cengâverî*, Tahran 1381

Darkot, Besim, “Akşehir”, *İslam Ansiklopedisi (MEB)*, I.

_____, “Aladağ”, *İslam Ansiklopedisi (MEB)*, I.

_____, “Beyşehir”, *İslam Ansiklopedisi (MEB)*, II.

_____, “Kırşehir”, *İslam Ansiklopedisi (MEB)*, VI.

_____, “Niğde”, *İslam Ansiklopedisi (MEB)*, IX.

Dâvud b. Muhammed Benâketî, *Ravzat Ūlâ el-Bâb fî el-Tevârîh el-Ekâbir ve el-Ensâb (Târih-i Benâketî)*, (tas. Cafer Şi‘âr), Tahran 1378.

Dawson, Christopher, *Mision to Asia*, Toronto 1987.

Deér, J., “İstep Kültürü” (terc. Şerif Baştav), *DTCFD*, XII/1-2, Ankara 1954, s. 159-176.

Delilbaşı, Melek, “Türk Tarihinin Bizans Kaynakları”, *Cogito*, 17 (1999), 339–351.

Diverres, A., *La chronique métrique attribuée à Geffroy de Paris*, Paris 1956.

Doerfer, Gerard, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, Wiesbaden 1963.

Doillet, G., “Furûsiyya”, *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, Leiden 1965, II/452-455.

Duri, A., “Baghdād”, *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, I.

Ebû el-Kâsım b. Abdullah Muhammed b. Ebî Tâhir ‘Abdullah Kâşânî, *Târîh-i Olcaytu Sultân*, (neşr. Mehîn Hambelî), Tahran 1348.

Ebû ‘Osmân ‘Amr b. Baħr el-Câhiz, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türkler’in Fazîletleri* (çev. Ramazan Şeşen), Ankara 1988

Ebülferec İbnülibri, *Tarihi Muhtasarüddüvel*, (çev.Şerafeddin Yaltkaya), İstanbul 1941.

Emîn, Şemîs Şerîk, *Ferheng-i İstilâhât-i Dîvân-i Devrân-i Moğul*, Tahran 1357.

Enver, Hasan, *Ferheng-i Rûz-i Sohen*, Tahran 1383.

Erdem, İlhan, “Ak-Koyunlu Kaynaklarına Göre Otlukbeli (Başkent) Savaşı”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 4 (1993), 151-159.

_____, “Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu Ordularına genel bir Bakış”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 37 (2005) 57-77.

_____, “Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisâdî, Ticarî İlişkileri ve Sonuçları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 33 (2003), 49-67.

_____, *Ak-Koyunluların Askeri Teşkilatı*, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1988.

_____, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara 1995.

Ferd, A. Gaffâri, “Düstûr el-Kâtib fî Ta’yîn el-Merâtib”, *Kitâb-i Mâh Tarih ve Coğrafya*, V/3-4, Tahran 2002, s. 50-53.

Fesâyî, Ahmed Firûgbahş, “Düstûr el-Kâtib fî Ta’yîn el-Merâtib, Eser-i Hinduşâh Nahçivânî”, *Kitâb-i Mâh Tarih ve Coğrafya*, V/3-4, Tahran 2002, 46-49.

Fletcher, J., “The Mongols: Ecological and Social Perspectives”, *Harvard Journal of*

Asiatic Studies, 46 (1986), 11–50

Frye, R. N., “Arrān”, *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, I.

_____, “Herāt”, *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, III.

Galstyan, A. G., *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, (çev. İlyas Kamalov) İstanbul 2005.

Genç, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Ankara 2002.

Gibb, H.A.R., *The Damascus Chronicle of the Crusaders*, London 1932.

Golden, Peter, “War and Warfare in the Pre-Çinggisid Western Steppes of Eurasia” (ed. N. Di Cosmo), *Inner Asian Warfare*, Leiden 2002, 105–172.

Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, (çev. Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1999.

Grigos Senyörü Hetum, *Grigos Senyörü Hetum Vekayinamesi*, (çev. Hrand Andreasyan TTK Basılmamış Tercüme).

Grousset, Rene, *Bozkır İmparatorluğu*, (çev. Dr. M. Reşat Uzmen), İstanbul 1993.

Günaltay, Şemseddin, *İslam Tarihinin Kaynakları*, İstanbul 1991.

Hâfiz-i Ebrû, *Zeyl-i Câmi' el-Tevârîh-i Reşîdî*, (neşr. Hânâbâ Beyânî), Tahran 1350.

Haig, T.W., “Kunduz”, *İslam Ansiklopedisi (MEB)*, VI.

Hamdullah Mustevfî Kazvînî, *Nuzhet el-Kulûb*, (neşr. Le Strange), *the Geographical*

Part of the Nuzhat al-Qulûb, Composed by Hamd Allah Mustavfî of Qazwîn in 740 (1340), (GMS, 23), London-Leiden 1915.

Hamdullah Müstevfî Kazvinî, *Târih-i Güzîde*, (tas. Abbas Hüseyin Nevâ'î), Tahran 1364.

Hammâde, Muhammed Mâhir, *Vesâik el-Hurûb el-Sâlibiyye ve el-Gazv el-Moğûlî li el-Âlem el-İslâmî*, Beyrut 1986.

Hartog, Leo de, *Cengiz Han, Dünyanın Fatihi*, Ankara 2003.

Hill, G., *History of Cyprus*, Cambridge 1948.

Hinz, Walter, “İslam’da Ağırlık, Ölçü Sistemleri”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 5, (İstanbul 1990).

Hotinli, Rauf Ahmed, “Bagdad”, *İslam Ansiklopedisi (MEB)*, II.

Howorth, Sir Henry H., *History of the Mongols*, III, Taipei 1970.

Huart, CL., “Aksaray”, *İslam Ansiklopedisi (MEB)*, I.

_____, -F. Taeschner, “Ak Shehr”, *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, I.

İbn Bibi (El-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca’feri Er-Rugadi), *el Evamirü’l-Ala’iye fi’l-Umuri’l-Ala’iye (Selçuk Name)*, (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara 1996.

İbn Şeddâd, *Baybars Tarihi* (çev. M. Şerefüddin Yaltkaya), Ankara 2000.

İkbâl, Abbâs, *Tarih-i Moğûl ez Hamle-i Çingiz tâ teşkîl-i Devlet-i Timur*, Tehran 1364.

‘Îmâdeddin İsmâ‘îl b. Ali Ebû el-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbâr el-Beşer*, Kahire 1286.

Îmâmî, M. Takî, *İran Moğolları Devlet Teşkilatı*, (A. Ü. Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1971.

İnan, Abdülkadir, “Orun ve Ülüş Meselesi”, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1968

Jahn, Karl, “Moğollar Zamanında İran ile Çin Arasındaki İlmî Münasebetler” (terc. Mehmet Ersan), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XII (1997), 197-2007.

_____, *Geshichte Ġāzān Hān’s aus dem Ta’rīh-i Mubārak-i Ġāzānī des Rašīd al-Dīn Faḍlallāh b. ‘Îmād al-Daula Abūl-Hair*, London 1940.

Kafesoğlu, İbrahim, “Kalkaşandî”, *İslam Ansiklopedisi (MEB)*, VI/134–139.

_____, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1997.

Kalkan, Mustafa, “Bozkır Kültüründe At ve Prjevalskiy Atının Bu Kültüre Kazandırdığı Dinamizm”, *Erdem*, IX/27 Ankara 1994.

Kamalov, İlyas, *Moğolların Kafkasya Politikası*, İstanbul 2003.

Kanar, Mehmet, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, İstanbul 1993.

Kanat, Cüneyt, “Baybars Zamanında Memlûk-İlhanlı Münasebetleri (1260-1277)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XVI (2001), 31-45.

_____, “İlhanlı Hükümdarı Teküdar’ın Müslümanlığı Kabulü ve Bunun Memlûk Devleti’ndeki Yankıları”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12 (2002), 233-247.

Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü Lugâti’t-Türk*, (çev. Seçkin Erdi-Serap Tuğba Yurteser), İstanbul 2005.

Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, (çev. Mürsel Öztürk) Ankara 2000.

Keyhan, Mesud, *Coğrafyâ-yi Mufasssal-i Iran*, Tehran, 1311.

Khadduri, Majid, *War and Peace in the Law of Islam*, Baltimore 1955.

Koca, Salim, *Selçuklular’da Ordu ve Askerî Kültür*, Ankara 2005.

Koprıman, Kâzım Y., “Memlûkler”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul 1993, VI.

_____, “Mısır Memlûkleri (1250–1517)”, *Türkler*, Ankara 2002, V, 99-126.

_____, *Mısır Memlûkleri Tarihi, Sultan al-Malik al-Muayyad Şayh al-Mahmûdi Devri. (1412-1421)*, Ankara 1989.

Kortel, S. Haluk, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat (1206-1414)*, Ankara 2006.

Köprülü, M. Fuat, “Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları”, *Belleten* 1943, VII/27.

_____, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Ankara 1972.

Kramers, J. H., “Kuhistan”, *İslam Ansiklopedisi (MEB)*, VI.

Kramers, J. H., “Kūhistān”, *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, V.

Kutbuddin Mâsa b. Muhammed b. Ahmed b Kutbuddin el-Yûnînî, el-Baʿbekî, *Zeyl Mirʿat el-Zaman*, Haydarabad 1954.

Lambton, A. K. S., “Mongol Fiscal Administration in Persia”, *Studia Islamica*, 64 (1986) 79-99.

Lewis, Bernard, “İslâm Devlet Müessesesi ve Telâkkîleri üzerinde Bozkır Ahalisinin Tesiri”, (çev. Salih Tuğ), *İslâm Tetkikleri Dergisi*, II/2-4, İstanbul 1960, 209-230.

M. Streck, “Damāwand”, *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, II.

Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi, Harikalar Kitabı*, İstanbul 2003.

_____, *The Book of Ser Marco Polo; The Venetian, Concerning the Kingdoms and Marvels of the East*. (trans. and ed. Henry Yule & Henri Cordier), New Delhi 1993.

Marinus Sanitus disctus Torsellus, *Liber Secretorum fidelium crucis* (ed. J. Bongartius), Hannover 1611.

Martin, H. D, *The Rise of Chigis Khan and His Conquest of Nothern China*, Baltimore 1950.

_____, “The Mongol Army”, *Journal of Royal Asiatic Studies*, (1943), 46–85.

Martinez, A. P., “Some Notes on the Il-Xānid Army”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 6 (1986), 129-242.

May, Timothy, *The Mechanics of Conquest and Governance: the Rise and Expansion of the Mongol Empire, 1185-1265* (University of Wisconsin-Madison, Basılmamış Doktora Tezi 2004).

_____, *The Mongol Art of War*, South Yorkshire 2007.

Melville, C., “Pādīshāh-i Islām: The Conversion of Sultān Mahmūd Ghāzān Khān”, *Pembroke Papers I*, 1990, 159-177.

Merçil, Erdoğan, “Vassâf”, *İslam Ansiklopedisi*, XIII/232–234.

Milânî, Hüseyin Peyrovî, *Ebû Said Bahadır Han (1316-1335)*, (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara 1971.

Minorsky, V., [C. E. Bosworth], “Māzandarān”, *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, VI.

_____, “Māzandarān”, *İslam Ansiklopedisi (MEB)*, VII.

_____, “Sultāniye”, *İslam Ansiklopedisi (MEB)*, XI.

_____, [C.E. Bosworth], “Sultāniyya”, *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, IX.

Minuçehr, Murtezevaî, *Tahkîk der bâre-yi devre-i Îlhân-i İran*, Tebriz, 1341.

Mîr Muhammed b. Seyyîd Burhânüddin Hondşâh (Mîrhond), *Târîh Ravzat el-Safâ*, V, Tahran 1339.

Montaldo A. de. *Delia conquista di Constantinopoll per Maometto II*. (Ed. C Desimoni). — *Atti della Societa Ligure de Storia Patria*, X. Genoa, 1874.

Morgan, D.O., “Mongol Armies in Persia”, *Der Islam*, VI/1, (1979), 81-96.

Muhammed b. ‘Abdurrahim b. Ali ibn el-Furât, *Tarihu İbn Furat*, (tas. C. K. Zurayk), Beyrut 1942.

Muhammed b. Hindûşâh b. Sencer Nahçivânî, *Düstûr el-kâtib fi ta’yîn el-merâtib*, (neşr. ‘Abd el-Kerîm Ali oğlu Alizâde, 1/1, Bakü 1964, 1/2, Bakü 1971, 2, Bakü 1976.

Muhammed b. Mansûr b. Sa’îd Mubârekşâh, *Âdâb el-Harb ve el-Şecâ‘a*, (tash. Ahmed Süheylî Hânsârî) Tahrân 1346.

Mütercim Asım Efendi, *Burhân-ı Katı*, (Haz. Prof. Dr. Mürsel Öztürk-Dr. Derya Örs), Ankara 2000.

Nicolle, David, “Silâh”, *Encyclopedia of Islam* (Second Edition), Leiden 1997, c. IX, 734-746.

_____, *Medieval Siege Weapons (2) Byzantium, The Islamic World & India AD 476-1526*, Oxford 2003.

Ostrowski, Donald, “The ‘tamma’ and the Dual-Administrative Structure of the Mongol Empire”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, Vol. 61, No. 2 (1998), 262-277.

Otar, Ismail,-Cigdem Solas, “Accounting System Practiced in the Near East During the Period 1220–1350 Based On the Book Risale-i Felekiyye”, *The Accounting Historians Journal*, XXI/1 (1994), 117–135.

Otar, İsmail, “Risâle-i Felekiyye’nin Yeni Bir Nüshası Hakkında”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 7 (2002), 315-324.

Ögel, Bahaeddin, *Sino-Turcica, Cengiz han ve Çin'deki Hanedan'ın Türk Müşavirleri*, Taipei 1964.

Özbek, Süleyman, “Moğol İstilasının Durak Noktası Ayn Câlût Savaşı ve Sonuçları”, *Askeri Tarih Bülteni*, 31 (1991), 11-21.

Özdemir, H. Ahmet, *Moğol İstilas, Cengiz ve Hülâgû Dönemleri*, İstanbul 2005.

Özkuzugüdenli, Osman G., *Gâzân Hân ve Reformları (694/1295-703-1304)* (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2000.

Parry, V. J., “Beyshehir”, *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, I.

_____, “İslâm’da Harb Sanatı”, (çev. E. Merçil-S. Özbaran), *İstanbul Üniversitesi. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 28-29 (1975), 195-218.

Paterson, W. F., “The Archers of Islam”, *Journal of the Economic and Social History of*

the Orient, Vol. 9, No. 1/2 (1966).

Petrushevsky, I. P., “The Socio-Economic Condition of Iran Under the Īl-Khāns”, *Cambridge History of Iran*, (ed. John A. Boyle), vol. 5 (New York; Cambridge 1968), 483-537.

Piriev, V. Z., “O Temrine Bukaol”, *Dokladi Akademi Nauk Azerbaydjana*, XXXIII/12 (1977), 63-66.

Popper, W., “Abū al-Maḥāsin Taghrībīrdī”, *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, I/138-139.

Rabi’e, Hassanein, “The Training of the Mamlūk Fāris”, *War, Technology and Society in the Middle East*, (edited by V. J. Parry). London 1975, 153-163 (Çevirisi için bkz. Altan Çetin, “Memlûk Askerinin Eğitimi”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Ağustos 2003, 219-235)

Recebzâde, Hâşim, *Hâce Reşîdüddin Fazlullah*, Tahran 1377.

Reşîdüddin Fazlullah Hemedânî, *Câmi’ el-Tevârîh-i Reşîdüddîn Fazlullah Hemedânî*, (tas. Muhammed Rûşen-Mustafa Mûsevî), III, Tahran 1373.

Rizvi, S. A. A., “Hisār” (India), *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, Leiden 1971, c. III, 481-483.

Saunders, J. J., *The History of the Mongol Conquests*, London 1971.

Scanlon, G. T., *A Muslim Manual of War, Being the Tafrij al-Kurûb fi Tadbîr al-Hurûb*

of ‘Umar Ibn Ibrahim al-Awsī al-Ansarī, Cairo 1961.

Sevim, Ali -Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara 1995.

Seyf bin Muhammed Ya‘kub el-Herevî, *Tarih-nâme-i Herât*, (tas. Gulammirzâ Tabâtabâi Mecd), Tahran 1383.

Sinor, D., “On Mongol Strategy”, *Proceeding of the Fourth East Asian Altaistic Conference*, Taipei 1971.

_____, “The Inner Asian Warriors”, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 101, No. 2 (Apr. - Jun., 1981), 133-144.

Smith, John Mason, Jr., “Mongol Manpower and Persian Population”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XVIII/3 (1975), 271-299.

_____, “Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography: Qishlāqs and Tümens”, *The Mongol Empire & Its Legacy*, (ed. Reuven Amitai-Preiss; David Morgan) Leiden, Boston, Brill, 2000, 39-56.

_____, “‘Ayn Jālūt: Mamlūk Success or Mongol Failure?” *Harvard Journal of Asiatic Studies*, XLIV, 2 (1984), 307-345.

_____, “Demographic Consideration in Mongol Siege Warfare”, *Archivum Ottomanicum*, XIII (1993-1994).

_____, “Nomads on Ponies vs. Slaves on Horses” *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 118, No. 1 (Jan. - Mar., 1998), 54-62.

_____, “The Nomads’ Armament: Home Made Weapons”, *Religion, Customary Law, and Nomadic Technology* (1998) 51-61.

Somuncu, Mehmet, *Aladağlar, Yaylacılık ve Dağ Göçebeliği Konusunda Bir Araştırma*, Ankara 2005,

Sourdel, D., “Ibn Shaddād”, *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, III/933.

Spuler, Berthold, *İran Moğolları*, (çev. Cemal Köprülü), Ankara 1987.

Steingass, F. A., *Compherensive Persian-English Dictionary*, Beirut 1970.

Storey, C.A., *Persian Literature: A Bio-Bibliographical Survey*. Volume II, London 1971.

Streck, M., “Demâvend”, *İslam Ansiklopedisi (MEB)*, III.

Sublet, Jacqueline, “al-Yūnīnī”, *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, XI/344–346.

Sümer, Faruk, “Anadolu’da Moğollar”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Ankara 1969, 1-147.

Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998.

Şükûn, Ziya, *Gencine-i Güftâr-Ferheng-i Ziyâ*, MEB. Yay., İstanbul 1996.

Taeschner, F., “Aķ Sarāy”, *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, I.

_____, “Kırshehir” *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, V.

Takiyyüddin Ebî el-‘Abbâs Ahmed b. Ali b. ‘Abdülkâdir el-‘Ubeydî el-Makrîzî, *el-Sülûk li-Ma‘rifet Düvel el-Mülûk*, (tah. Muhammed ‘Abdulkâdir ‘Atâ), Beyrût 1997.

Temir, Ahmed, “Türk-Moğol İmparatorluğu Devrinde Sosyal ve Askeri Teşkilât”, *Türk Kültürü*, CXVIII, Ankara 1972, 190-206.

_____, *Kırşehir Emiri Cacaoğlu Nur el-Din’in 1272 Tarihli Arapça Moğolca Vakfiyesi*, Ankara 1959.

_____, “Anadolu’da Moğollar”, *Türk Kültürü*, XXXVIII/445, (Mayıs 2000), 276-281.

_____, “Türk Moğol İmparatorluğu ve Devamı”, *Türk Dünyası El Kitabı*, I. Cilt, Ankara, 1992.

Thackston, W. M., *Rashiduddin Fazlullah’s Jami‘ut’t-Tawarikh: Compendium of Chronicles*, (ed. Şinasi Tekin&Gönül Alpay Tekin), III, Duxbury 1999.

Togan, A. Zeki Velidi, “Moğollar Devrinde Anadolu’nun İktisadi Vaziyeti”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I (1931), 1-42.

_____, *Tarihte Usûl*, İstanbul 1985.

_____, “Herat”, *İslam Ansiklopedisi (MEB)*, V.

_____, “Argun Han’ın Kullandığı ‘Garb Denizi’ Haritasına Dâir”, *Türk Yurdu*, XXVI/2, İstanbul 1942, 45-48.

_____, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981.

Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1993.

‘Umar Ibn Ibrahim al-Awsī al-Ansarī, *A Muslim Manual of War being Tafrīj al-Kurūb fī Tadbīr al-Ḥurūb*, (edited and translated by George T. Scanlon), Cairo 1961.

Uzunçarşılı, İsmail H., *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1970.

Vardan Vardapet, “Ermeni Müverrihine Göre Moğollar”, (terc. M. Ed. Dulaurier), *Türkiyat Mecmuası*, V (1935).

Viladimirtsov, Boris Y., *Moğolların İçtimâi Teşkilâtı*, (çev. Abdülkadir İnan) Ankara 1995.

Wilhelm Von Rubruck, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, (çev. Ergin Ayan), İstanbul 2001.

Witteck, P., “Nigde”, *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, VIII.

Yakubovskii, A. Yu. [C.E. Bosworth], “Marw al-Shāhidjān”, *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, VI.

Yakubovskiy, A. Yu., *Altın Ordu ve Çöküşü*, (çev. Hasan EREN), Ankara 1992.

_____, “Merv”, *İslam Ansiklopedisi (MEB)*, VII.

Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, Ankara 1992.

Yuvali, Abdulkadir, *İlhanlılar Tarihi I (Kuruluş Devri)*, Kayseri 1994.

Zajackowski, Anaiasz, Le Traité Iranien de l'art Militaire *Ādāb al-ḥarb wa-š-šağā'a* du
XIIIe Siècle, Warszawa 1969.

LÜGATÇE

A

‘â'id: Kargının ve mızrağın gövdesindeki kavrama yeri. (Ar.)

‘abbâsî: Kavisli kılıç. (Moğol Hindistanı)

‘adî: Muhtemelen perçinlenmiş plakalardan mamul miğfer.

‘alâka: Cevşenin tokaları, rabitaları. (Ar.)

‘amûd: Ağır ve çıkıntılı yüzeye sahip gürz, topuz. (Ar.)

‘anâza: Kısa piyade mızrağı. (Moğol Hindistanı, Hint-İr.)

‘anaza: Uzunca bir bıçağa sahip kısa mızrak. (Ar.)

‘arâd: Büyük bıçaklı mızrağın bıçak kısmı. (Ar.)

‘arrâde: Bir çeşit mancınık. (Ar.)

‘arsa el-harb: Savaş meydanı. (Ar.)

‘arûsek: Taş ve yanıcı madde atan bir çeşit makine, muhtemelen bir çeşit ‘arrâde. (Far.)

‘arz: Kılıcın düz yüzü. (Ar.)

‘asâ: Sopa, değnek, demir değnek ve ya gürzden hafif bir silah. (Ar.)

‘ass: Gece devriyesi (Ar.)

‘ayna: Bir tabaka, pul ve ya levha ya da bunlardan oluşan göğüs zırhı. (Ar.)

‘ayr: Mızrak bıçağının sırt kısmı. (Ar.)

‘ayyâr: Sapanla taş atan kişi. (Ar.)

‘urâ: (‘urvanın çoğulu) Boyunluk veya zıhlı başlığa, miğfere ait ilmik veya halkalar. (Ar.)

‘usbe: İki sıra zıhlı ve dört sıra zırhsız adamdan oluşan birlik. (Ar.)

ağaç: Değnek ya da asa. Ar. ‘asâya denk gelmektedir. (Kıpçak Trk.)

anâbîb: Bambudan mamul mızrakların boğumları arasındaki boşluklar. (Ar.)

asl: Mızrağın gövdesi. (Ar.)

asm: Bıçağı mızrak gövdesinden büyük olan bir silah. (Ar.)

B

bağaltak: Genelde astarlı at zırhı. (Far.)

bahta-kalağî/begte kelegi: Tüylü miğfer sorgucu. (Moğol Hindistanı)

bahtar-zillu: Moğol menşeli pullu zırh. (Moğol Hindistanı)

ballam: Geniş bıçaklı kısa mızrak. (Moğol Hindistanı)

balta: Savaş baltası (Kıpçak Trk. & Ar.)

bâzûbend: Bilek ile el arasını koruyan zırh. (Far.)

beden: Kısa, genelde kolsuz zırh giysisi. (Ar.)

bekter: Genelde plakalı göğüs zırhı. (Moğ.)

bend-mevc: Kılıca “su verme”. (Hint-İr.)

benk: Kıvrımı çok hançer. (Hint)

berâsim: At zırhı veya süsü. (Ar.)

bereçe: Tümü metal mızrak. (Moğol Hindistanı)

berguştuvân/berkuştuvân: At ve Fil zırhı. (Far.)

berzenb: Atın kuyruğunu ve arka bacaklarına koruyan zırh. (Ar.&Far.)

beyt: Gece istilası veya saldırısı. (Ar.)

beyz: Bir çeşit kılıç.

beyza: Miğfer ve ya miğferin bir parçası. (Ar.)

bîçak: Bıçak. (Kıpçak Trk.)

biçâk: Tek yüzlü hançer.(Moğol Hindistanı)

birmâhen/birmân: Hint kılıcı. (Far.)

bitçava: Kabzasının ön tarafında yuvarlak koruması olan hançer. (Güney Hindistan)

biyâde: Piyade. (Far.'dan Ar.'ya)

bozdoğan: Bir çeşit gürz. (Trk.)

budluk: Uyluk koruyucusu. (Trk.)

buğlutâk: Takviye edilmiş yumuşak zırh (Far.)

buhâtâr: Moğol menşeli vücut zırhı.(Moğol Hindistanı)

bunûd: Mızrak egzersizi, mızrak dövüşü. (Ar.)

burc: Demir veya deri levhalarla kaplanmış kuşatma kuleleri. (Ar.)

burc-i mutaharrik: Seyyar kuşatma kulesi. (Ar.)

burku': Atların başını koruyan zırh. (Ar.)

C

cağnul: Dar, kuş gagasına benzeyen bıçağı olan bir savaş baltası. (Moğol Hindistanı)

câk: Bir çeşit gürz. (Far.)

câmekiyye/câmegî: askere ödenen maaş ya da verilen ikta. (Far.&Ar.)

câviş: Piyâde. (Ar.)

cebe/cubba: Kumaş zırh örtüsü, yumuşak zırh veya zırh astarı. (Trk.)

cefn: Kın. (Ar.)

ceh: Sapan. (Hint-İr.)

cehfel: 256 adamdan oluşan birlik. (Ar.)

cemazer: Geniş, horizon şeklinde kabzaya sahip hançer. (Moğol Hindistanı)

cenûviyye: Muhtemelen Cenova menşeli uçurtma biçimli düz piyade kalkanı. (Ar.)

cerîd: Hafif süvari mızrağı. (Ar.)

cevb: Tahtadan veya deriden mamul kalkan veya giysi. Ayrıca deri ile kaplanmış değnek. (Ar.)

cevşen: Levhalar veya tabakalardan oluşan göğüs zırhı. (Ar.&Far.)

ceyş: Asıl anlamı 4096 kişiden oluşan birlik olup, genel manasıyla ordu demektir. (Ar.)

cibâ: Takviyeli yumuşak zırh. (Moğol Hindistanı)

cinâvî: “Cenovalı” manasında bir çeşit hançer. (Ar.)

cirâb: Kın ve kılıç için örtü. (Ar.)

cirî: Hint hançeri. (Ar.)

cîverek: Bir çeşit Hint zırhı.(Far.)

cubbe: Kumaş zırh örtüsü, yumuşak zırh veya zırh astarı. (Ar.&Far.)

cunna: Genelde ağaç olan kalkan. (Ar.)

curk: Ok ya da tutuşan madde atan arbalet ve mermi atan aletler için kullanılan genel tabir. (Ar.)

Ç

çâh: Kılıf, kın (Far.)

çahî: Kolsuz kaftanı.(Hint-İr.)

çehâr-â'yine: Birbirine bağlı dört levhadan oluşan vücut zırhı. (Far.)

çemçâk: Süvari baltası. (Moğol Hindistanı)

çerey: Tek taraflı kılıç ve ya büyük hançer. Avrupa’da “Khyber Knife” olarak bilinmektedir. (Moğol Hindistanı)

çeşmek: Miğferin yüzü koruyan kısmı. (Far.)

çiçek: Boğaz korumalı miğfer, kulakları korumak için yanlara sarkan iki parçası ve bur-
nu korumak için sürgülü bir parçası bulunmakta. (Trk.)

çilamum: Hançer. (Moğol Hindistanı)

çirvâ: Küçük kalkan. (Moğol Hindistanı)

çûb: Sopa, değnek ya da mızrak veya gürzün gövdesi. (Far.)

çûbhâ-yi âhen: Muhtemelen uzun bir süvari gürzü. (Far.)

çukal: Zırh giysisi. (Trk.)

çukmar/şukmar: Gürz. (Kıpçak Trk.)

çumuk/şumuk: Gürz. (Kıpçak Trk.)

çura: Tek taraflı kılıç ve ya büyük hançer. Avrupa’da “Khyber Knife” olarak bilinmek-
tedir.

D

dâlâtî: Hafif, hızlı birlikler. (Ar.)

daraka: Genelde deriden mamul küçük kalkan. (Ar.)

dâs: Gerçekte tarımda kullanılan bir silah. (Far.)

debbâbe: Şahmerdan kullanan askerleri korumak üzere kullanılan siper. (Ar.)

debbûs: Gürz için kullanılan genel terim. (Ar.)

debdâb: Küçük savaş davulu. (Ar.)

debîre: Miğferin arka tarafı ya da boynu koruyan kısım. (Ar.)

dehre: Kavisli hançer. (Far.)

dest: Kılıç kenarı. (Far.)

destânâ: Kolu bilekten dirseğe koruyan kısım. (Moğol Hindistanı)

deste-çûb: Gürz. (Far.)

deşne: Deşen: büyük hançer. (Far.)

dîdbân: Tuzakları gözetleyen gezici gözcü birliği. (Far.)

dir‘: Zırh gömleği. (Ar.)

dizçek: Kalça ve diz zırhı. (Trk.)

dubulğâ: Kulak koruması olmayan kubbeli miğfer. (Moğol Hindistanı)

dumçî: Atın arka bacaklarını koruyan zırh. (Moğol Hindistanı)

dûrbâş: İki uçlu piyade mızrağı, daha sonra muhtemelen yarım ay şeklinde bıçağı olan süvari baltasına dönüşmüştür. (Far.)

du-senge: İki uçlu bıçağı bulunan mızrak veya kargı. (Hint-İr.)

duşnî: Küçük hançer.

duzârâ: Çift taraflı kısa kılıç veya hançer. (Moğol Hindistanı)

E

ebsar: Deri kalkan (Ar.&Fa.)

ebsed: Miğferin yanaklara gelen kızmı. (Moğol Hindistanı)

edege: Küçük kalkan ya da savuşturma vasıtası. (Ar. darağa’dan; Hint-İr.) (Moğol Hindistanı)

eferu: Mızrak (Berberî)

efru ğanim: “Gül yaprağı”; hançer, (Fas; Berberî)

efru: Bıçak. (Cezayir; Berberî)

elle: Ucunda büyükçe bıçağı bulunan mızrak ya da kargı. (Ar.)

enf: Miğferin burnu koruyan kısmı. (Ar.)

erbâb-i hayl: Süvari askerleri. (Ar.)

ertek-i kâcim: At zırhı. (Moğol Hindistanı, Hint-İr.)

esbâd: Miğferin yanakları koruyan kısımları. (Ar.)

eskâl: Ağırlıklar, teçhizat. (Ar.)

eşik: Miğfer, Ar. *hûdaya* denk gelmekte. (Kıpçak Trk.)

F

fasîla: Küçük süvari ya da piyade birliği. (Arç.)

fatîr: Zırhların bağları.

felâhen: Sapan. (Far.)

feylak: Zırhlı, 5.000 kişilik birlik.

firind: Dımaşk kılıcına su verme. (Ar.)

fukra: Yivli kılıç. (Ar.)

furenciyye/furayciyye: Muhtemelen Avrupa tarzı kanatlı bıçağa sahip piyade mızrak veya kargısı. (Ar.)

fursân el-harb: Ağır süvariler.

G

gârve: Astarlı deri zırh veya kalkan ya da kaftan. (Far.)

gerdenî: Zırh eldiveni. (Moğol Hindistanı)

gilâf: Kın, kılıf ya da zırh mahfazası. (Ar.)

gilâle: Silah ve ya zırhlardaki perçinler. (Ar.)

gimd: Kın. (Ar.)

gîrah –kuşa/gire- kuşe: Kancalı mızrak. (Hint-İr.)

girâr: Kılıcın kenarları (Ar.)

girîbân: Bacakları yada boynu koruyan zırh. (Far.)

gugvâh: Kapüşonlu zırh kaftanı. (Moğol Hindistanı)

gûpâl: Bir çeşit gürz. (Far.)

guptî kard: Zırh eldivenine sabitlenmiş bıçak (Moğol Hindistanı)

gurz: Muhtemelen asimetrik, hayvan başlı gürz. (Far.)

guştuvân: At zırhı.(Far.)

guzâr: Piyade mızrağı. (Far.)

günder: Mızrak. (Trk.)

H

habîke: Boynu ya da başı koruyan zırh. (Ar.)

haccâr: Mancınıklarla atılan mermiden sorumlu kişi. (Ar.)

hacef: Genelde deriden mamul Afrika ve Endülüs'te kullanılan kalkan. (Ar.)

hadd: Kılıcın ucu ya da kenarları. (Ar.)

halka: Zırh imali veya diğer amaçlar için kullanılan halka. (Ar.)

hamîle/himâle: Kılıç kemeri ve kın kemeri. (Ar.)

hamîs: 8.192 adam içeren bir çeşit klasik Arap savaş düzeni. (Ar.)

hancer/hañçer: Hañçer. (Osm. Trk.)

hândâ, hande: Düz, geniş kılıç bıçağı. (Hint-İr.)

hapvâ: Çift kavisli hañçer.(Moğol Hindistanı)

harâtegîn: Bacakları da koruyan piyade zırhı.(Far.)

harbe: Büyük bıçaklı mızrak. (Ar.)

harf: Kılıcın kenarı. (Ar.)

harri: Hint hançeri.

hasek/haseke: Kanca şeklinde demir parçası. (Ar.)

haşv: Takviye edilmiş elbise veya yumuşak zırh. (Ar.)

hatangku dehel: Takviye edilmiş keçe zırh, sonraları levhalarla da takviye edilmiştir. (Moğ.)

hatil: Uzun bir Arap mızrağı. (Ar.)

hattâf/hatîf: Sur duvarlarına tırmanmak veya düşman gemisini yakalamak için kullanılan çengel veya kanca. (Ar.)

hayda'a: Büyük Avrupa Miğferi'nin yerel formu olan ağır bir miğfer. (Endülüs Ar.)

hecâre el-yedd: Elle atılan taş. (Ar.)

hencer: Büyük hançer. (Ar.)

hilâlîf: Hilal şeklindeki savaş düzeni. (Ar.)

hilye: Kılıçta veya kında dekoratif süslemeler. (Ar.)

hirâ: Küçük yuvarlak kalkan. (Moğol Hindistanı)

hirâve: Mızrak veya kargının ince gövdesi. (Ar.)

hirs: Kısa piyade mızrağı. (Endülüs Ar.)

hişt: Mızrak. (Ar.&Far.)

hud/hûd/hûz/hûze: Miğfer, genelde serleştirilmiş deriden çok parçalı şekilde imal edilirdi. (Far.&Ar.)

hûdaşiken: Gürz, "miğfer kıran". (Far.)

hurz: Gürz. (Ar.)

husâm: Kılıcın kenarlar. (Ar.)

huyag: Levhalardan mamul göğüs zırhı. (Moğ.)

isbahbid: Süvari komutanı ya da bazı zamanlarda ordu kamutanı. (Far.'dan Ar.'ya)

K

kâ'im: Kılıç kabzası. (Ar.)

kabî'a: Kılıç kabzasının başı. (Ar.)

kabza: Kabza (Ar.&Far.)

kâcem/kecîm/kecîn: At zırhı. (Far.)

kadd: Kılıcın bıçak kısmı. (Ar.)

kaddare: Düz, iki kenarlı kılıç. (Ar.&Far.)

kaf': piyade askerlerinin içine girerek kale ve hisar duvarlarına yaklaştıkları siper. (Ar.)

kâfir-kûbân/kûbet: Bir çeşit gürz. (Ar.&Far.)

kaftân: Takviye edilmiş yumuşak zırh.(Far.)

kahkarâ: Savaşarak yapılan ricat. (Ar.)

kahzane: Mızrak veya kargının ince gövdesi. (Ar.)

kala': Düz ve geniş kılıç bıçağı. (Ar.)

kalâcûr, kalâcûrî, kalcûr: Kavisli kılıç veya süvari kılıcının erken formu. (Trk.'den Ar.&Far.)

kalaği: Miğferin tepesi. (Moğol Hindistanı)

kalb: Kalkanın kabzasına denk gelen orta kısım. (Ar.)

kalkan: Pamuk veya ipekle rabtedilmiş ağaçlardan mamul kalkan. (Trk.)

karabuğa/karabuğrar: Mancınık. (Trk.)

karaçul: Muhtemelen *kalaçur*dan bozma Orta Asya Türkleri tarafından tanınan bir tür kılıç. (Hint-İr.)

kârd: Bıçak ya da küçük hançer. (Far.)

karkal: Takviye edilmiş yumuşak zırh veya zırh elbisesi. Daha sonraları demir levhalarla takviye edilmiştir. (Ar.)

kartal: Hint kavisli kılıcı ya da hançeri. (Ar.)

karud: Düz ve geniş bıçaklı hançer.(Moğol Hindistanı)

kârve: Pamuk astarı olan deri kaftan. (Hint-İr.)

katîr: Diz zırhının perçin başları. (Ar.)

kavnas: Miğferin işlemeli tepesi. (Ar.)

kazâkend: Astarlı kumaş zırh. (Far.)

kazâkende: Astarlı kumaş zırh. (Far.'dan Trk.'ye)

kazzâf: Mancınık. (Ar.)

kebestin: Top ve halka. (Ur.)

kebkebe: 512 adam içeren ordu birliği. (Ar.)

kebş: Şahmerdan. (Ar.)

kebûre: Ağır bir göğüs zırhı. (Ar.&Far.)

keff: Zırh eldiveni, yada kol zırhı. (Ar.)

kelb: Kın veya kayışı üzerindeki halka. (Ar.)

kelsât zered: Bacak için demir zırh. (Ar.)

kemend: Kement. (Far.)

kemberbend: Zırhın beli koruyan kısmı. (Far.)

kemîn/kemîne: Tuzak. (Ar.&Far.)

kenât: Uzun mızrak. (Ar.)

kenbûş: At örtüsü. (Ar.)

kensa-şubha: Boyun ve boğaz için zırh. (Moğol Hindistanı)

kentup: Tek parça miğfer. (Moğol Hindistanı)

keskere: Düz, iki taraflı Sudan kılıcı. (Far.)

keşke/kaşkâ: At zırhının ön tarafı. (Moğol Hindistanı)

keşşâfe: Casus veya keşif birliği. (Ar.)

ketâre: Büyük Hint kılıcı veya hançeri. (Far.)

ketîbe: 500-800 kişi arasında süvari veya piyade birliği. (Ar.)

kezâğand, kezâgend, kezâgen, kâzigen: Astarlı kumaş diz zırhı. (Ar.&Far.)

kılıç: Kılıç, genelde kavisli süvari kılıcı. (Trk.)

kın: Kın, kılıf. (Trk.)

kinâne: Deri sadak. (Ar.)

kincał: Geniş, çift taraflı Kafkas hançeri.

kirâb: Hançer kılıfı, kını. (Ar.)

kolçak: Kolluk. (Trk.)

kolluk: Kol zırhı. (Trk.)

konpal: Çiçek şeklinde topuzu olan bir gürz. Hindistan

korazin: Levha veya metal tabakalardan mamul göğüs zırhı. (Lat.'den Trk.'ye)

kûbac: Kalkan göbeği. (Ar.)

kubba': Miğferin iç astarı ya da askeri şapka. (Ar.)

kulâh: Miğfer. (Far.)

kulah-zirih: Zırhlı başlık veya miğfer. (Far.)

kullab: Birçok dişi olan engel, pençe. (Ar.)

kuluta: Eyyûbî ve daha sonra Memlûk emirleri tarafından giyilen ve başı örten miğfer.
(Ar.)

kummiya: Sûvari kılıcı ya da kavisli hançer. (Ber.)

kuntâriyye: Sadece saplamak için kullanılan sûvari mızrağı. (Yun.’dan Ar.’ya)

kûpal: Gürz. (Far.)

kura: Halka şeklindeki savaş düzeni. (Ar.)

kurdûs: 128 kişi içeren sûvari birliğı. (Ar.)

kurûn: Mızrak bıçağının kenarları. (Ar.)

kurz: Gürz. (Far.)

kûs/kös: Küçük davul/trampet. (Ar.)

kuşa: Kılıç veya ok teçhizatı için kemer. (Trk.)

L

lağm: Kale veya sur ilerine ulaşmak için yapılan kazma faaliyeti. (Ar.)

lahhî/lakhî: Bir çeşit gürz. (Far.)

lâmet el-harb: Zincir zırh. (Ar.)

lamt: Berber ve Sahraîlerin büyük deri kalkanı. (Ar.)

latt: Uzun başlı gürz. (Ar.)

licâm: At başlığı veya dizgin. (Ar.)

liğâm: Kale veya sur ilerine ulaşmak için yapılan kazma faaliyeti. (Ar.)

lisâm: Boğazı da koruyan maske. (Ar.)

liva: Sancak. (Ar.)

M

ma‘âlîk: Kılıç üzerindeki püskül. (Ar.)

mâbiz: Kılıç kabzası, muhtemelen *mikbazdan* bozma. (Ar.)

mecin, mican: Kalkan. (Ar.)

mahmûs: Kısa süvari mızrağı. (Ar.)

mahver: Mızrağa çivi ile sabitlenen bıçak. (Ar.)

mancinîk: Mancınık, katapult, ballista. (Ar.)

marbû‘a: Kısa mızrak. (Ar.)

mâzî/mâziya: Kılıçlar. (Ar.)

medahale: Muhtemelen pullu bir çeşit zırh. (Ar.)

medes: Berberî mızrağı. (Endülüs Ar.)

medye: Avrupalılarca kullanılan bıçak ya da hançer. (Ar.)

mekk: Kısa piyade mızrağı veya kargısı. (Far.)

memar el-veter: Levhalardan oluşan göğüs zırhı. (Ar.)

menâbiz: Örme zırhın her bir halkası. (Ar.)

menâtik: Kılıç kemeri. (Ar.)

merd-gîr: Bıçağının altında kanca olan mızrak. (Hint-İr.)

mesbak: Dökümhane. (Ar.)

mesrûde/misrûde: Muhtemelen levhalardan oluşan giysinin her bir levhası. (Ar.)

meşrefî: Daha çok manzum eserlerde geçen erken dönem Arap kılıcı. (Ar.)

meyân: Gürzü tutmak için kullanılan kılıf ya da kemer. (Far.)

meymene: Savaş düzeninde sağ kanat. (Ar.)

meysere: Savaş düzeninde sol kanat. (Ar.)

miğfer: Başlık, miğfer. Genelde metal olup başı korur ve sonraları boynu koruyan bir parça daha ilave olunmuştur. (Ar.)

mikbaz: Kılıç kabzası. (Ar.)

miklâ': Sapan. (Ar.)

miknab: 64 kişi içeren bölük. (Ar.)

mikriz: Mızrağın ayak, kaide kısmı. (Ar.)

mikzab: Kavisli ya da tek yüzlü kılıç. (Ar.)

mirzebe: Mızrağın ayak, kaide kısmı. (Ar.)

mismâr: Kılıcın bıçağını kabzasına raptetmek için kullanılan çivi ya da perçin. (Ar.)

misyurka: Bir çeşit miğfer. Daha çok metalden olup Kafkasya'da kullanılır. (Trk.'den)

mitrad, mitrâd: Kısa av mızrağı ya da kargısı. (Ar.)

mizrâk: Zırh delici bıçağı olan kargı. (Ar.)

mu'ayyen: Paralel kenar biçimdeki savaş düzeni. (Ar.)

mucellide: Ateş birlikleri tarafından kullanılan ateşe dayanıklı deri kostüm. (Ar.)

mucennah: Merkezin ortada yer aldığı kanatlı savaş biçimi. (Ar.)

muhaddeb: Kavisli ya da tek taraflı kılıç. (Ar.)

mukaddem/mukaddem: Komutan, kumandan; öncü birlik, casus birliği. (Ar.)

murabba': Kare şeklindeki savaş düzeni. (Ar.)

murhafa: İnce kılıç bıçağı. (Ar.)

murrâna: Esnek gövdeye sahip piyade mızrağı. (Ar.)

musâf/musâf li el-kitâl: Savaş yürüyüşü veya düzeni. (Ar.)

musellese: Mızrakların başına konan üç uçlu kanca olup siperlere girişi engellemek üzere kullanılırdı. (Ar.)

mustatîl: Dikdörtgen şeklindeki savaş düzeni. (Ar.)

mustavfiyye: Muhtemelen törenlerde kullanılan uzun kabzalı güroz. (Ar.)

muştâ‘: Piyade. (Ar.)

muze-i âhenî: Demir bacak zırhı. (Moğol Hindistanı)

N

na‘l, na‘la: Kın ağızlığı. (Ar.)

nacag: Savaş baltası. (Trk.)

nâcih: Savaş baltası.(Ar.)

nâçek: Yarım ay bir bıçağı ve arkasında da bir çekici olan savaş baltası. (Far.)

nakb/nukûb: Kale veya sur içlerine ulaşmak için yapılan kazma faaliyeti. (Ar.)

nasl: Hint veya yemen bıçağı.

neble: ok, genelde çoğulu olan *nibâl* kullanılır. (Ar.)

nehd: Kalkan göbeğı veya kabza çivisi. (Kuzey Afrika, Ar.)

nevk: Mızrak bıçağı ucu. (Ar.)

neyzek: Sivri ayağı sahip kısa mızrak. (Ar.)

nezek: Ar. *tebere* denk gelen savaş baltası. (Kıpçak Trk.)

nicâd: Kılıç kayışına kın ağız. (Ar.)

nikâb: Çıkarılabilir miğfer burunluğu veya güneşliğı. (Trk.’den Ar.’ya)

nimcâ: Kısa kılıç ya da uzun hançer. (Far. *nîmçeden*, Ar.)

nîm-nîze: “Yarım mızrak”, kısa piyade mızrağı. (Far.)

nimşa: Fas kısa süvari kılıcı. (Far. *nîmçeden*, Ar.)

nisâb: Hançer kabzası. (Ar.)

niyâm: Kın. (Far.)

nîze: Mızrak. (Far.)

nîze-i merd-gîr: Kavisli bıçağı ya da çengeli olan Moğol-Çin orijinli mızrak. (Far.)

nuşşâb/nüşşâbe: ok, oklar. (Ar.)

P

pâhar: Fil zırhı. (Moğol Hindistanı)

pahrî: Bambu veya ahşaptan mamul kalkan. (Moğol Hindistanı)

pala, palâ: Mızrak veya süvari kargısı. (Hint-İr.)

pancu/pencî: Boğaz korumalı zırh. (Moğol Hindistanı)

pâr-i dum: Atın geri kısmını koruyan at zırhının bir bölümü. (Far.)

pari: Pamuk ve ipekle rabıtalı ahşaptan mamul Tük *kalkanının* Hint versiyonu.

pelârek: Dımaşk çeliğinden mamul süvari kılıcı veya büyük hançer. (Far.)

perâlek: Dımaşk çeliğinden mamul kılıç.(Far.'dan Trk.'ye)

perend: Parlak kılıç bıçağı. (Far.)

per-i meges: Daha çok edebiyatta kullanılan kılıç. (Far.)

peyvend: Beli saran *kemberbend* zırhının tokaları. (Far.)

pîl-keş/bîl-keş: Fillere karşı kullanılan piyade mızrağı. (Hint-İr.)

pişkabz: İnce zarif hançer. (Moğol Hindistanı)

pudra: Boyun zırhı. (Moğol Hindistanı)

R

rabi'a: Yerel bir miğfer. (End. Ar.)

râg/râk: Kolu koruyan metal levha veya zırh. (Moğol Hindistanı)

rânâti hadîd: Kolu koruyan muhtemelen zincir zırh. (Ar.)

rebâ'is: Bedevî Arapların hafif mızrağı. (Ar.)

resâ'i: Kın kayışlarının düğüm şeklindeki son tarafları. (Ar.)

ri'âs: Kılıç kabzasının tamamı. (Ar.)

rumh: Mızrak veya kargı. (Ar.)

S

sâ'id: Ön-kol için levha zırh. (Ar.)

sabarbara: Uzun kabzalı piyade mızrağı. (Ar.)

sâbiğ/sâbiğa: Uzun kenarlı zincir diz zırhı; ayrıca miğferin aşağı kısmı. (Ar.)

sâbiriyye: Zincir diz zırhının uzun şekli. (Ar.)

saffa: Hint kılıç bıçağı. (Ar.)

safha/safîha: Geniş kılıç bıçağı. (Ar.)

safîha: Tek levha veya levhalardan mamul göğüs zırhı. (Ar.)

sâk/sâk el-mûze: Kol koruması. (Ar.)

sâke: Ordunun artçı kısmı. (Ar.)

sakî: Dımaşk çeliğinden mamul kılıç bıçağı üzerindeki süslemeler. (Ar.)

salavar: Avrupa'da "Khyber knife" olarak bilinen tek taraflı kılıç veya mukavemet verilmiş büyük hançer. (Moğol Hindistanı)

sallârî: Kısa kollu astarlı yumuşak zırh. (Ar.)

samsâm: Geniş, tam yivli veya oluklu kılıç bıçağı.

sanbuk: Kılıç bıçağının kenarı. (Endülüs Ar.)

sâr/sârî: Gürz veya asa.(Far.)

sasum patta: Bir çeşit kılıç. (Hint-İr.)

sbula: İnce hançer. (Ber.)

se‘lab: Mızrağın bıçağa giren gövdedeki kısım. (*ta‘lib*, Ar.)

sefrut: Süvari kılıcı. (Fas, Ber.)

sekad: Deve tüyünden astara sahip yumuşak zırh.

seng: Kısa süvari mızrağı. (Hint-İr.)

senglah: Topuzlu gürz. (Hint.)

sennâha: Vücut zırhı. (Moğol Hindistanı)

ser: Zırhın yaka kısmı veya miğferin tepe tarafı. (Far.)

serc: Eğer. (Ar.)

serd: Zincir zırhın bir bağımsız her bir parçası. (Ar.)

serî: Bir çeşit at-başı zırhı. (Ar.)

sevâbık: Hızlı atlara verilen genel isim. (Ar.)

seyâl: Kılıç kabzasının kılıç bıçağının sapa giren bir kısmı.(Ar.)

seynsi: Kargı veya kısa mızrak. (Hint-İr.)

sîh: Hançer. (Ar.)

sikkîn/sikkîne: Bıçak ya da küçük hançer. (Ar.)

sîlân: Kılıç bıçağının kabzaya giren kısmı. (Ar.)

sinân: Mızrak bıçağı veya ucu. (Ar.)

sinh: Kılıç bıçağının kabzaya giren kısmı. (Ar.)

siper: Kalkan. (Far.)

siper-i ferâh: Piyade kalkanı veya büyük kalkan vazifesi gören örtü. (Far.)

sirbâl: Büyük ve kalkık yakalı, kumaşla kaplı veya astarlı zincir zırh giysisi. (Ar.)

sireş: Boyunluk. (Far.)

sitâre: Kuşatma makinelerini koruyan perde, ağ. (Ar.)

siyâbiha: Bir çeşit süvari savaş baltası. (Ar.)

sullem: Kuşatma merdiveni. (Ar.)

sunbula: Bir çeşit kılıç. (End. Ar.)

sundend: Büyük kılıç (Malay)

sunu: Mızrak. (Trk.)

sutûn: Demri mızrak. (Far.)

süngi/süngü: Mızrak. (Kıp. Trk.)

Ş

şa‘îre: Kılıç bıçağını kabzaya tutturmak için kullanılan çivi veya perçin. (Ar.)

şaksa: Kabza koruması olmayan Kafkas süvari kılıcı.

şârbân: Kılıç ya da hançerin kabza koruması. (Ar.)

şârib: Kılıç kınının sonundaki açık kısım. (Ar.)

şebh: Mızrağın demir ayağı, kaidesi. (Ar.)

şefre: Kılıç bıçağının yan yüzü. (Ar.)

şehedest: Muhtemelen tek kenarlı erken yemen kılıcı. (Ar.)

şelîl: Zincir zırhın altına giyilen zırh giysisi ya da yumuşak zırh. (Ar.)

şemşîr: Kılıç. (Far.)

şeseb: Tam yivli kılıç bıçağı. (Ar.)

şesbur/şişpar: Kulaklığı olan (miğfer). (Hint-İr.)

şîl: Kancalı hafif mızrak. (Hint-İr.)

şirâstrâne: Miğfer. (Moğol Hindistanı)

şûşek: Kuşatmalarda kullanılan büyük kavisli kalkan. (Far.)

T

ta‘biye: Savaşta yürüyüş ve konaklama düzeni. (Ar.)

ta‘lib: Mızrak gövdesinin mızrak bıçağına tutturulduğu kısım. (Ar.)

ta‘lîk: Sur duvarlarına tırmanma veya asılı kalma. (Ar.)

tabl: Genelde yürüyüş esnasında çalınan savaş davulu. (Ar.)

tafrut/tafrut: Bıçaklı silahlar için kullanılan genel terim. (Cezayir, Ber.)

tâife: 2048 kişilik birlik. (Ar.)

tâk: Kın kayışını kına bağlayan halka. (Ar.)

takallada: Bir çeşit, kın kayışıyla yapılan kılıç taşıma tarzı. (Ar.)

takâtir: Savaş saflarının düzenli bir şekilde tanzimi. (Ar.)

takouba: Saharan Tuareg düz kılıcı. (Ber.)

tâle: Deri veya tahta kalkan. (Moğol Hindistanı)

tâlemûle: Ağaç kalkan. (Moğol Hindistanı)

talî‘a: Casus, casus birliği. (Ar.)

taraf: Mızrak ucu. (Ar.)

tarîk/tarîka: Yuvarlak, muhtemelen oluklu miğfer. (Ar.)

târîka: Uzun, uçurma şekilli ve sivri ucu olan kalkan veya göğüs zırhı. (Ar.)

te‘âlîk: Kının kayışından sarkan parçalar veya göğüs zırhının kalçayı koruyan sarkık parçaları. (Ar.)

teber zağnol: Arkasında sivri bir çıkıntısı olan çift başlı balta. (Hindistan)

teber: Savaş baltası. (Osm. Trk.)

teber: Savaş baltası. (Far.&Ar.)

teberzîn: “Eğer baltası”, süvari baltası. (Far.&Ar.)

tecîfâf: Süvari için göğüs levhası ya da zincir giysi; bazı zamanlarda atları korumak için de kullanılmaktaydı. (Ar.)

tefret mekkurn: Küçük süvari kılıcı ya da pala. (Berber)

tehlîle: Birebir mücadelede bir tarafın mücadeleden çekilmesi. (Ar.)

telâ: Ateşe dayanıklı kumaşla kaplı, astarlı veya ateşe dayanıklı kimyasallarla desteklenmiş, ateş/yangın birliklerinin giysisi. (Ar.)

telvar: Bir çeşit kılıç. (Hint-İr.)

temür kömlek: Zincir zırh. (Kıpçak Trk.)

teneke: Levhalı zırhların her bir levhası. (Trk.)

tennûr/tenûrig: Muhtemelen pullu, Sasanî dönemine denk gelen büyük bir göğüs zırhı. (Far.)

tenutrâne/tenutre: Vücut zırhı. (Moğol Hindistanı)

terâ'ik: Halkalı miğferin halkaları. (Ar.)

terengele: Çok kancalı piyade mızrağı.

terengele: Önünde çivisi, arkasında çekici olan balta. (Hin.)

terg: Miğfer. (Far.)

terk: Miğfer. (Far.)

tesbuli: Hançer. (Ber.)

tesrîh: Askerden salıverme. (Ar.)

ticfâf: Keçe veya yumuşak maddelerden mamul at zırhı. (Ar.)

tifratın: Bıçak ya da küçük kılıç. (Ber.)

tîğ: Kılıç bıçağı. (Per.)

tilvâ: Süvari kalkanı. (Moğol Hindistanı)

tirfil: Gürz kını veya kılıfı. (Trk.)

tîr-i endâzân: Hafif piyade mızrağı. (Far.)

tîşe: Uzun kabzalı savaş baltası ya da teber. (Far.&Ar.)

tîşteniyye: Muhtemelen at başı zırhı. (Lat.'den Ar.)

tûra: Ağaç siper. (Moğol Hindistanı)

turs: Kalkan. (Ar.)

U

ukkâz: Berberî piyade gürzü. (Ar.)

V

vahak: Kement. (Ar.)

vazaf: Berberî sapanı. (Ar.)

velehkânta: Bambu ya da deri kalkan. (Moğol Hindistanı)

vermen: Zincir zırh ya da vücut zırhı. (Moğol Hindistanı)

Y

yâfûrt/yâfrût: İnce, saplama için kullanılan hançer. (Ber. Ar.)

yatağân/yatağan: Zıt kavisli kısa kılıç. (Osm. Trk.)

yekbendî: Kılıç kemeri. (Moğol Hindistanı)

yezenî: Erken dönem Kuzey Arabistan mızrağı ya da kargısı (Ar.)

Z

zabr: Bir çeşit kuşatma makinesi. (Ar.)

zağnol: Sivri ve kavisli bıçağı olan kılıç. (Hin.)

zâhika: Yerel bir tür miğfer. (End. Ar.)

zâl: Kalkan. (Moğol Hindistanı)

zâl-bâfte: Örölmüş ipekten mamul kalkan. (Moğol Hindistanı)

zârik: Mızrak (Ar.)

zehlâfe: Arbaletçiler tarafından kullanılan, kale ve hisar etrafında dolaşan kuşatma makinesi. (Ar.)

zekâzîk: Demir uçlu, mevzilenme sırasında hendek kenarına konan sııklar. (Ar.)

zenbûrek: Arbalet, tataryayı. (Ar.)

zerâfeyn: Kını kayışına tutturun halkalar. (Ar.)

zerdiyye: Zincir ceket ya da zincir şekilde bir zırh tabakası. (Ar.)

zered: Genel olarak zincir zırh. (Ar.)

zerdiyye: Zincir başlık ya da miğfer. (Ar.)

zerrâdhâne: Silah üretim merkezi ve deposu. (Ar.&Far.)

zerrâk: Neft-endaz, neft fıçısı veya çömleğini fırlatan kişi. (Ar.)

zerrâke: Mızrak veya kargıların ucuna tutturulan kolay tutuşur madde. (Ar.)

zevârî: Bıçakta uzun bir yuvası olan mızrak. (Ar.)

zırh gömlek: Zincir ve levhadan mamul göğüs zırhı. (Osm. Trk.)

zirih: Genel anlamda zincir ceket ya da zırh. (Far.)

ziyâre/ziyâr: Bir çeşit yay ya da arbalet. (Ar.)

zu'âba: Mızrak, kılıç ya da kılıç kınındaki dekoratif püsküller. (Ar.)

zuba: Kılıç bıçağının kenarı. (Ar.)

zubba: Kılıcın ucu ya da ucuna doğru olan kısım. (Ar.)

zûbîn/zûpîn: İki bıçaklı ve sivri ayaklı ağır mızrak. (Far.)

zucc: Demir mızrak ayağı. (Ar.)

zumre: 1024 kişilik birlik. (Ar.)

zûp: Kapalı kabzaya sahip düz kılıç. (Moğol Hindistanı)

RESİMLER

13. yüzyıl Moğol süvarisinin zırh ve silah teçhizatını gösterir modern bir heykel. (Sukhbaatar,Ulan Batur)

Timothy May, *The Mongol Art of War*, South Yorkshire 2007, Ekler, Resim 24.

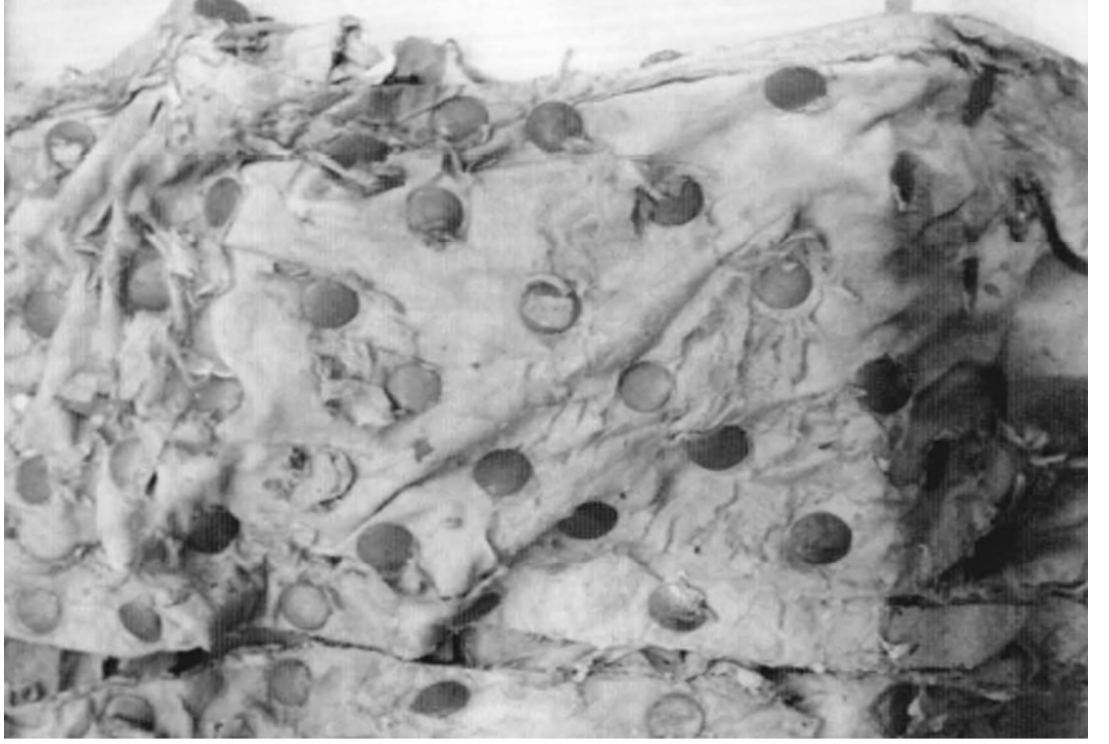
Modern ahşap Moğol savaşçı heykelleri.
(Ulan Batur)

Stephen Turnbull, *Mongol Warrior 1200–1350*, Osprey, 2003, s. 6.

Yüzü açık, miğferli ve zırhlı bir Moğol kaftanı.
(The Mongol Invasion Museum, Hakata, Japon Arşivi)

Stephen Turnbull, *Mongol Warrior 1200–1350*, Osprey, 2003, s.14.

Deri ve kumaşın demir pullarla takviye edildiği
bir çeşit Moğol zırhı.
(Mongol Invasion Museum, Hakata, Japon Arşivi)

Stephen Turnbull, *Mongol Warrior 1200–1350*, Osprey, 2003, s. 29

Kumaş üzerine deri levhalar kaplanmak
suretiyle imal edilen Moğol zırhı.
(Mongol Invasion Museum, Hakata, Japon Arşivi)

Stephen Turnbull, *Mongol Warrior 1200–1350*, Osprey, 2003, s. 15

Demir levha zirh.
Royal Armouries Museum, Leeds.

Stephen Turnbull, *Mongol Warrior 1200–1350*, Osprey, 2003, s. 14

Geleneksel, keçeden mamul Moğol elbisesi, *degel* üzerine dikilmiş deri zırh. Göğüs kısmında bulunan metal levha, zırhın dayanıklılığını artırmaktadır.

Timothy May, *The Mongol Art of War*, South Yorkshire 2007, Ekler, resim 3.

**Deriden mamul ve metal pullar ile mücehhez Moğol zırhı.
(National History Museum, Ulan Batur)**

Timothy May, *The Mongol Art of War*, South Yorkshire 2007, Ekler, resim 12.

Moĝol Miĝferi
(The Mongol Invasion Museum, Hakata, Japon Arşivi)

Stephen Turnbull, *Mongol Warrior 1200–1350*, Osprey, 2003, s. 28.

**Demirden mamul bir Moğol miğferi.
(National History Museum)**

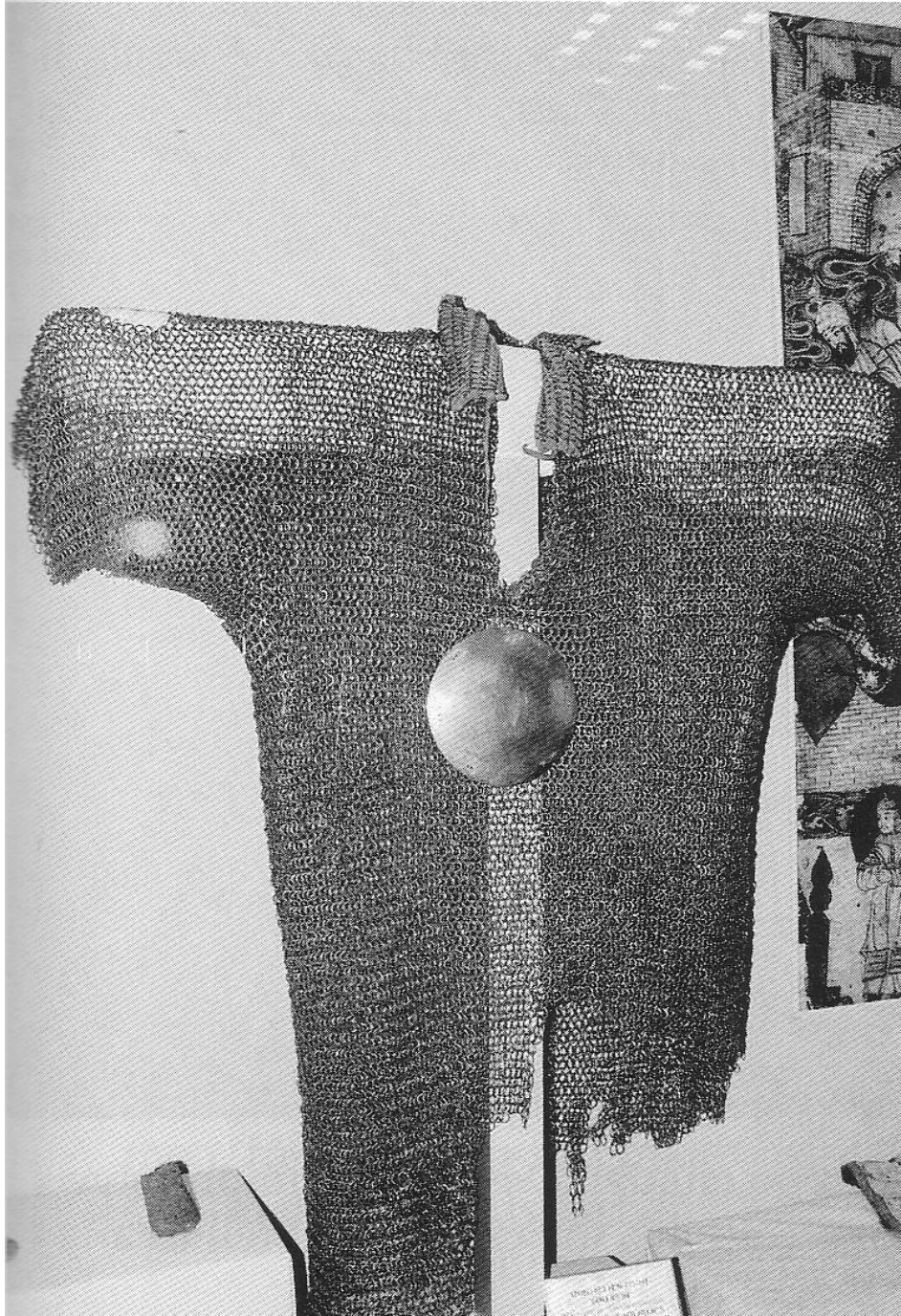
Timothy May, *The Mongol Art of War*, South Yorkshire 2007, Ekler, resim 11.

13. yüzyıl Moğol çizmesi. Açık kısımdan görüldüğü üzere, çizmeler demir pullar ile tahkim edilmiştir.

(National History Museum)

Timothy May, *The Mongol Art of War*, South Yorkshire 2007, Ekler, resim 10.

**14. yüzyıl Moğol zincir zırhı.
(National History Museum, Ulan Batur)**

Timothy May, *The Mongol Art of War*, South Yorkshire 2007, Ekler, resim 11.

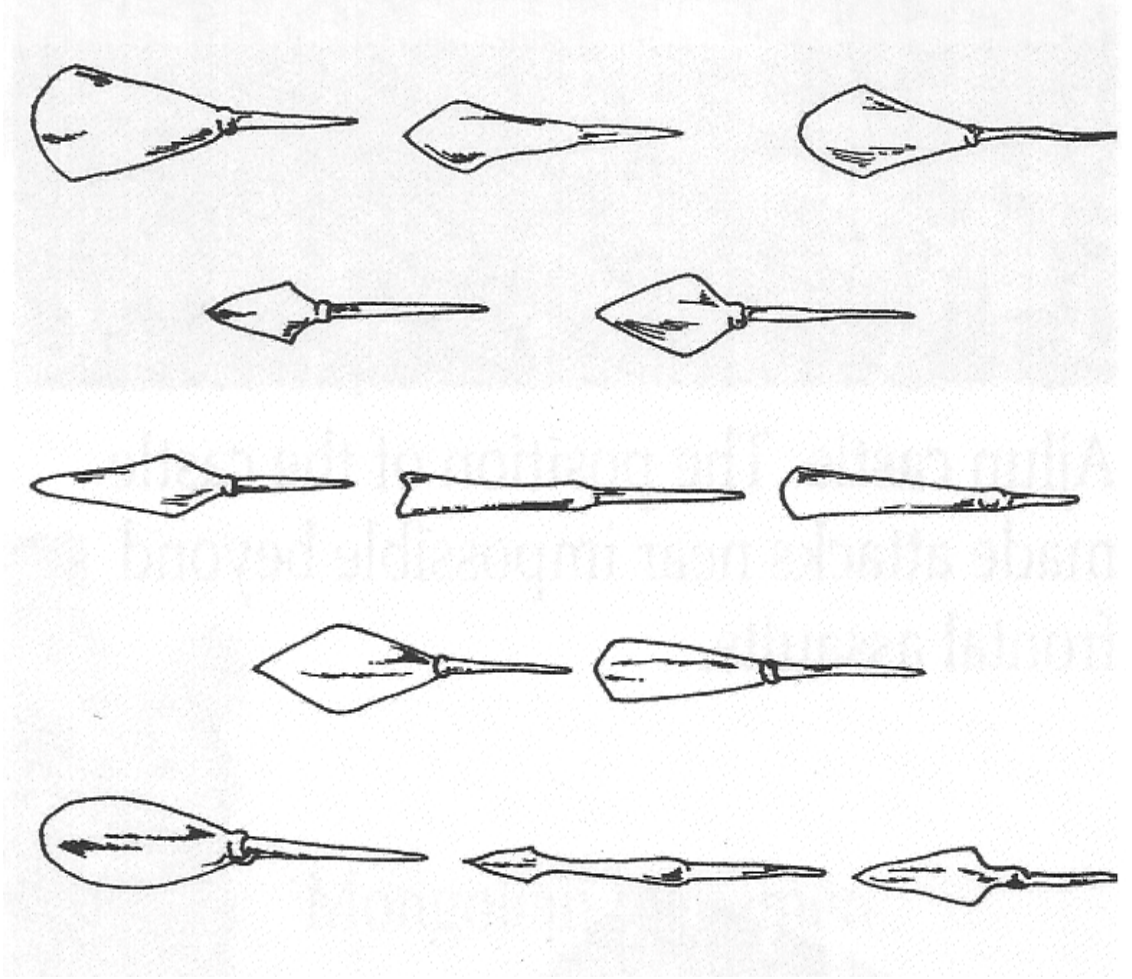
Ağır zırhlı ve donanımlı Moğol süvarisi
(Royal Armouries Museum, Leeds)

Stephen Turnbull, *Mongol Warrior 1200–1350*, Osprey, 2003, s. 10.

Moğol atlı Okçusu

Stephen Turnbull, *Mongol Warrior 1200–1350*, Osprey, 2003, s.34

**Moğolların kullanmış oldukları 13.-14. yüzyıllara ait ok başı/temrenler.
(National History Museum, Ulan Batur)**

Timothy May, *The Mongol Art of War*, South Yorkshire 2007.

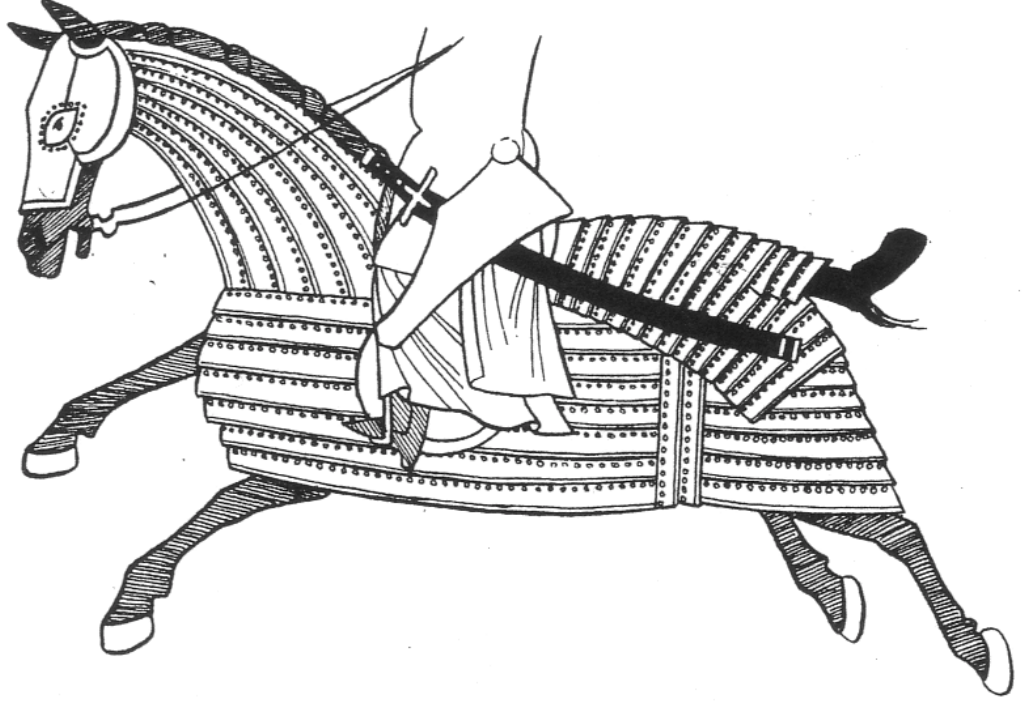
Ağır donanımlı bir Moğol süvarisi

Stephen Turnbull, *Mongol Warrior 1200–1350*, Osprey, 2003, s. 40

Moğol göçerlerinin çadır kurma işlemi.

Stephen Turnbull, *Mongol Warrior 1200–1350*, Osprey, 2003, s. 37

1440 yılına ait bir at zırhı çizimi.

Allan, J. W., "Armor", *Encyclopedia Iranica*, II, London 1987, 483-489, s. 487.

Reşîdüddin'in eseri *Câmi' el-Tevârih*'ten İlhanlı askerini tasvir eden bir minyatür ayrıntısı.

Allan, J. W., "Armor", *Encyclopedia Iranica*, II, London 1987, 483-489, s. 487.

Reşidüddin'in eseri Câmîü't-tevârih'ten Moğol askerlerinin ağır zırh ve donanımına eriştiklerini gösterir minyatür.

Stephen Turnbull, *Mongol Warrior 1200–1350*, Osprey, 2003, s. 54

Reşidüddin'in eser Câmiü't-tevârih'te Müslüman
mühendislerin (mancinîkî) kullanıldığını gösterir minyatür.
(Courtesy of Edinburgh University Library)

Stephen Turnbull, *Mongol Warrior 1200–1350*, Osprey, 2003, s. 55.

Bir saray albümünden, Moğolların düşmanı takip etmelerini gösterir minyatür.

Bildarchiv Preussischer Kulturbesitz Orientabteilung, Staatsbibliothek zu Berlin. Image

number: 30016979

Bir saray albümünden, Moğolların esirlerini nakletme şekillerini gösterir minyatür.

Bildarchiv Preussischer Kulturbesitz Orientabteilung, Staatsbibliothek zu Berlin.

Image number: 00006333.

Her biri birer sancak ile temsil edilen *abranlar* ve bu *arban*lardan oluşan *cagun*.

Timothy May, *The Mongol Art of War*, South Yorkshire 2007, Ekler, resim 3.

Orta Asya Atı

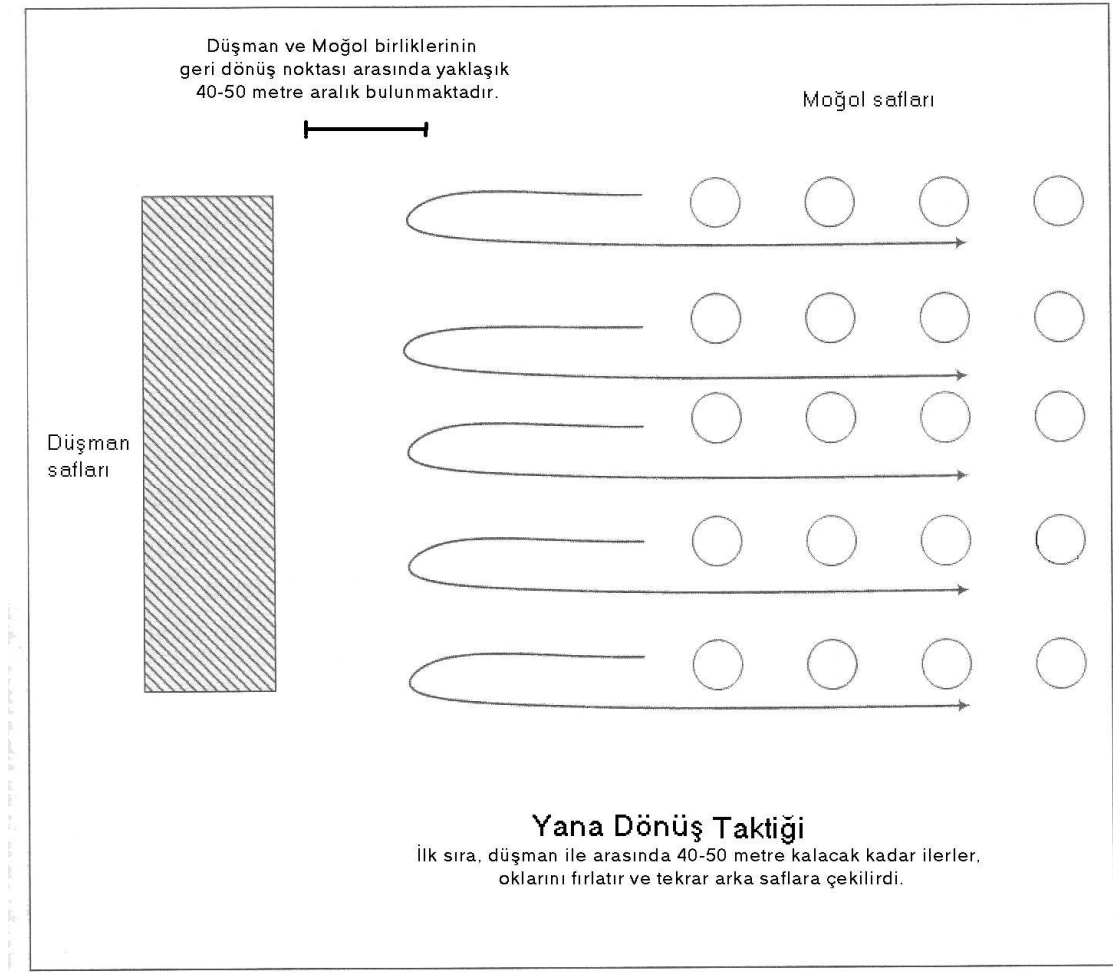
Stephen Turnbull, *Mongol Warrior 1200–1350*, Osprey, 2003, s. 5

Moğolların yük taşımak ve araba çekmek için kullandıkları develer. 200–240 kg yük taşıyabilmekte ve 400–600 kg yük çekebilmektedir.

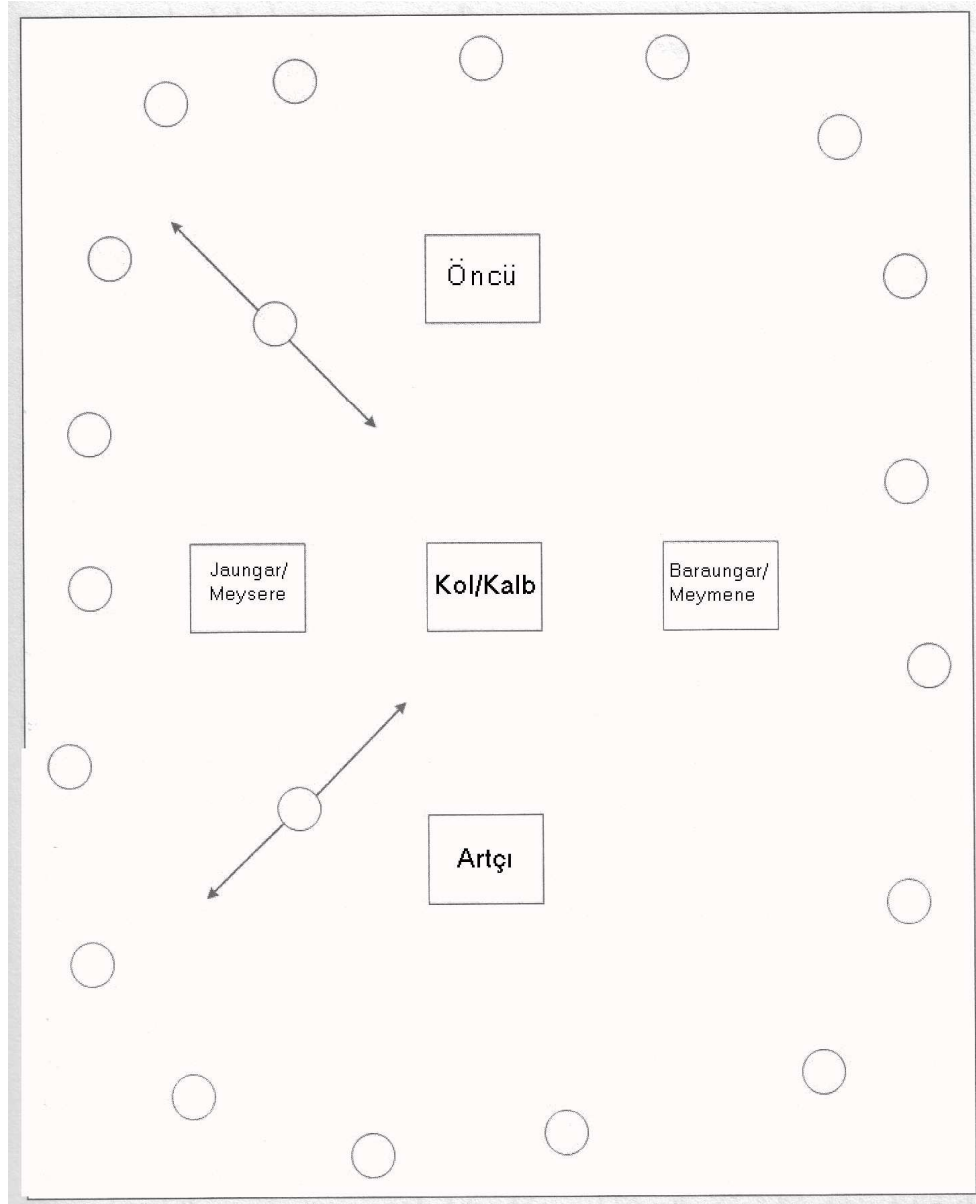
Timothy May, *The Mongol Art of War*, South Yorkshire 2007, Ekler, resim 7.

ŞEMALAR

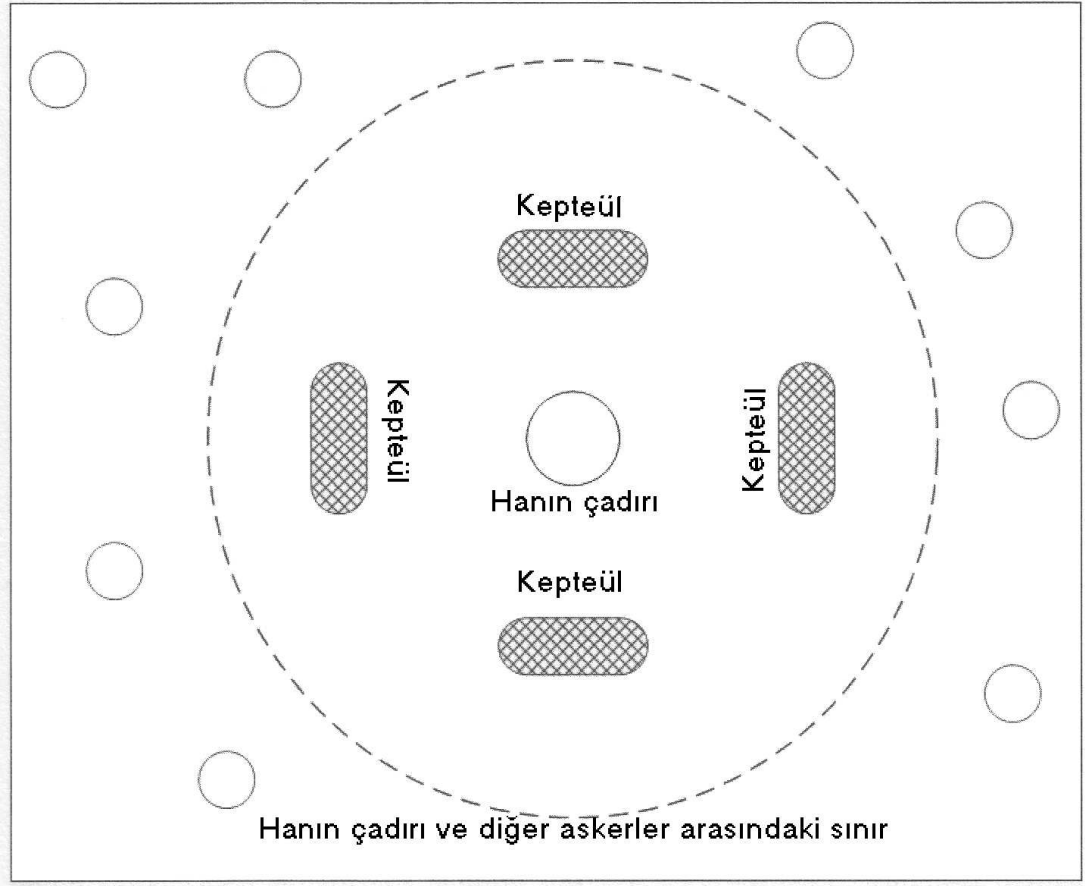
Moğol Ordusunun Yana Dönüş Taktiği.

Timothy May, *The Mongol Art of War*, South Yorkshire 2007, s. 73.

Moğol ve Daha Sonra İlhanlı Ordusunun Sefer Halindeki Tertibi

Timothy May, *The Mongol Art of War*, South Yorkshire 2007, s. 37.

Keşik, Kepteül ve Hanın Çadırı

Timothy May, *The Mongol Art of War*, South Yorkshire 2007, s. 33.

Vâdi el-Hazindâr savaşında İhvanî ordusunun savaş düzeni.
Resâidüddin, s. 1292.

KARABUKA
BAHADUR

ARTÇI BİRLİK
(SÂKE)

KURMİŞİ

ÇİÇEK

İLBASMIŞ

EV OĞLANI
(SARAY BİRLİKLERİ)

GAZAN HAN

KOL (KALB)

TUĞRULÇE

ÇOBAN

ÖNCÜ BİRLİKLER

MURTED

YEMEN

KUTLUĞŞAH

EMİRZÂDE
SATILMIŞ

MULAY

SAĞ KANAT

SOL KANAT

SULTÂN YASAU

RİSÂLE-İ FELEKİYYE'DEKİ KAYITLARA GÖRE ASKERİ HARCAMALAR

Askeri Teçhizât Harcamalarını Gösterir Tablo (55a-55b)

Beyt el-zerrad li-isti'mâl el-cevâşin ve el-hûdât ve el-zerd ve el-bergâhuvât ve el-akvâs ve el-sihâm ve el-rubâbîn ve el-rimâh bi el-haşeb ve mecinnât ve sekâkin semen el-lebâd bi -resm-i el-lifâf el-mezkûrât ve el-sanâdik ve el-ekfâl ve el-semen el-cemmâl ve mersûmât el-cemâ'at fî ihtimâm nuvvâb el-Emir el-'Âdil Şic Ali bi el-teslîm ve tahsil.

300.000 dînâr

el-cevâşin ve el-hûdât ve el-zered ve el-bergâhuvât 100.0000	el-akvâs ve el-sihâm 50.000	el-rubâbîn ve el-rimâh bi el-haşeb ve micennât ve sekâkin 50.000
---	-----------------------------------	---

semen el-lebâd bi-resm el-lifâf el- mezkûrât ve el-sanâdik ve el-ekfâl 20.000	semen el-cemmâl ve el-mesâlihiha ve mevâcib el-cemmâlîn 50.000	mersûmât cema'at el-mulâzimîn 30.000
---	---	--

Harcamaların Hangi Şehirlerden Karşılandığını Gösterir Tablo (55b-56a)

Şirâz 100.000	Tebrîz 50.000	İsfehân 50.000	Bağdâd 70.000	Diyârbekr 30.000
				'ivez 'an emvâl- i Horasan dâde- şod

HORASAN ASKERLERİNE YAPILAN ÖDEMEYE İLİŞKİN TABLO (60a-60b)

'Alâ resihi hikâyeti ikta' el-'asâkir el-Horâsân li-vâcib hâzihi el-sene (735) berât fî el-Moğûl ve el-Tâcîk.

Kısmet el-Moğûl 190.000 dinâr		
Tuman-i el-Emîr el-A'zâm 'Aceb- Şîr 100.000	Tuman-i el-Emîr el-'Âdil Ali Şîr 80.000	Hezârce-i el-Emîr Rüstem 10.000
Kısmet karîne el-Tâcîk fî ihtimâm emîr Emîr muazzam Fahrüddin fî vilâyât Horasan fî nefer 500 50.000 dinâr		
'Alâ resihi hikâyeti mersûmât Nuvvâb Horâsân li-vâcib hâzihi el-sene Berât el-'Ayn el-Râbih 90.000 dinâr		
Bi-şerh el-umerâ el-kirâm 45.000		
Emîr el-A'zâm 'Aceb-Şîr 20.000	Emîr el-'Âdil Ali Şîr 20.000	Emîr Rüstem 5.000

Askeri Teçhizat İçin Yapılan Harcamaları Gösterir Tablo (55a-55b)

Silâh-hânedede zırhlar, miğferler, zincir zırhlar, at zırhları, yaylar, oklar, kargılar, ahşap mızraklar, kalkanlar, hançerler/kılıçlar, (Bu teçhizatı muhafaza etmek üzere) Örtü, ip/sicim, sandık kilit ücreti, devecilerin ücretleri ve onlara yapılan harcamalarda kullanılmak üzere, nâiblerden Emir el-'Âdil Şic Ali'ye teslim ve ondan tahsil edilmek üzere:

300.000 dînâr

Zırhlar, miğferler, zincir gömlekler ve at zırhları	Yaylar ve oklar	Kargılar, ağaçtan mamul mızraklar, kalkanlar ve hançerler/kılıçlar.
100.0000	50.000	50.000

(Bu teçhizatı muhafaza etmek üzere) Örtü, ip/sicim, sandık ve kilit ücreti	Devecilerin ücretleri ve onlara yapılan harcamalar	Bu işte hizmet görenlerin ödenekleri
20.000	50.000	30.000

Harcamaların Hangi Şehirlerden Karşılandığını Gösterir Tablo (55b-56a)

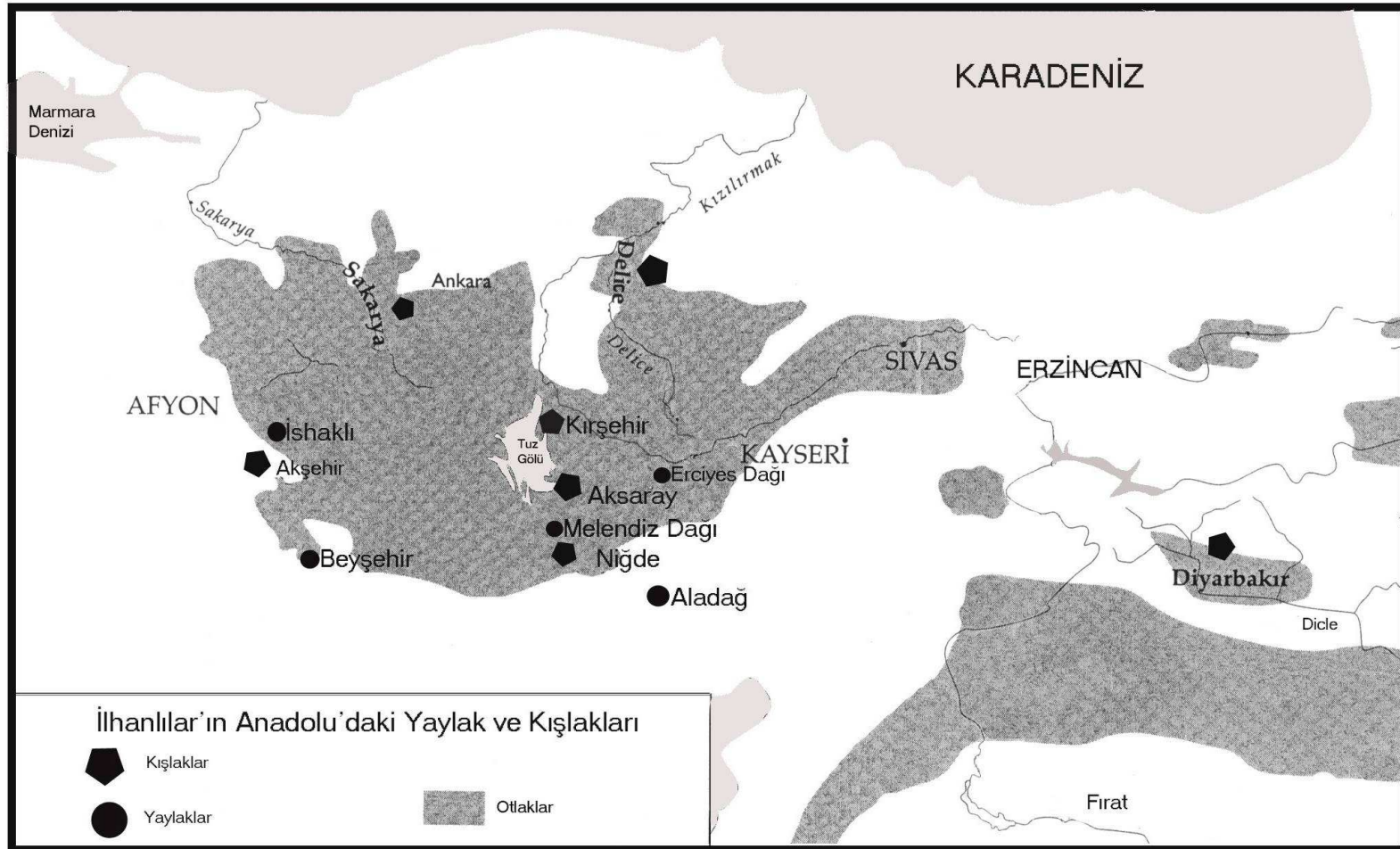
Şirâz	Tebrîz	İsfehân	Bağdâd	Diyârbekr
100.000	50.000	50.000	70.000	30.000
				Karşılığı Horâsân <i>emvâl</i> 'inden verilmiştir.

Horasan Askerlerine Yapılan Ödemeye İlişkin Tablo (60a-60b)

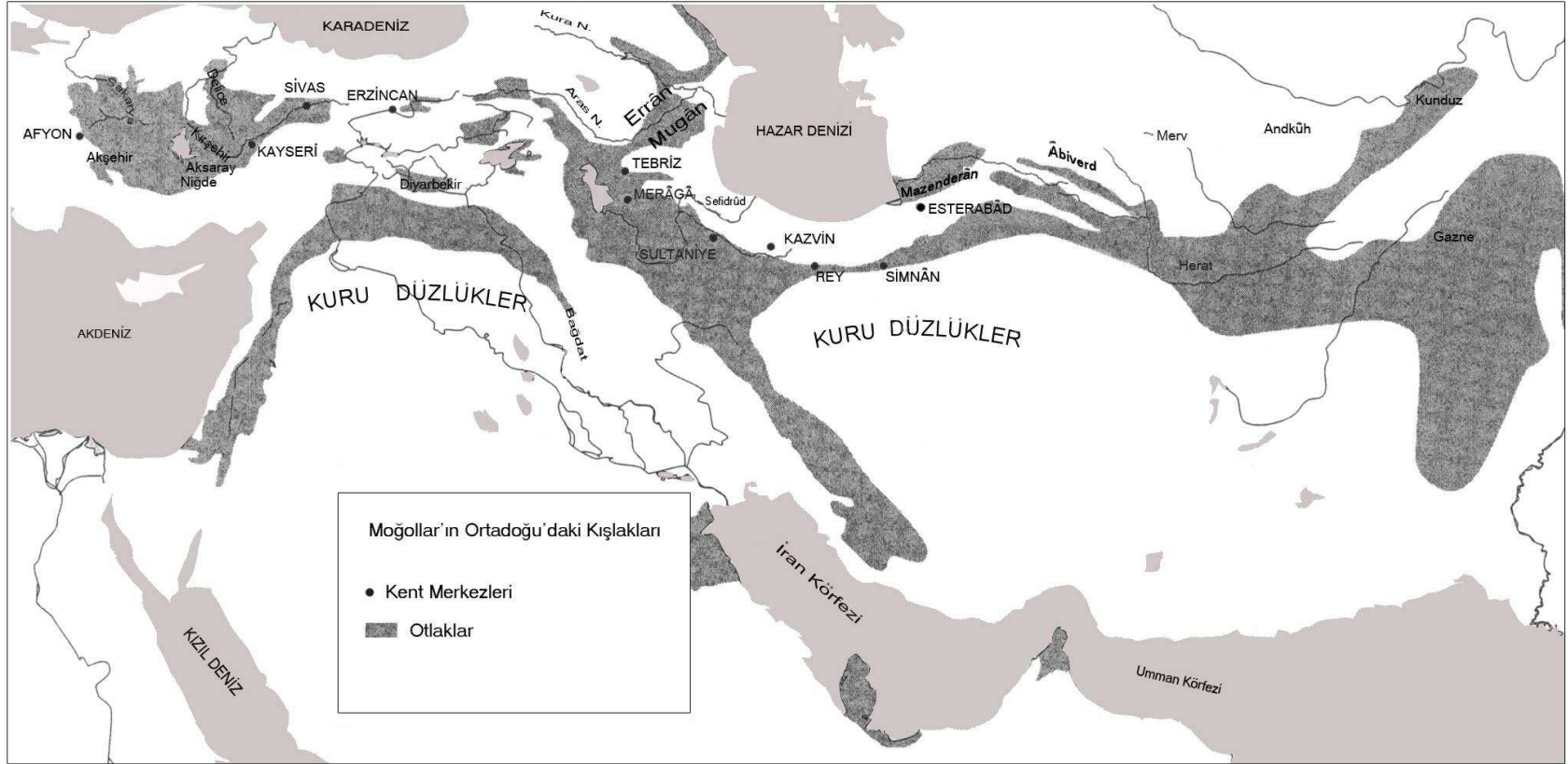
Horâsân askerlerinden Moğol ve Tâcîklerin(Moğol olmayan) berâtlarına nazaran bu seneki (1363) ödenekleri:

Moğolların Payı 190.000 dînâr		
<i>Tumân</i> el-Emîr el-A'zâm 'Aceb-Şîr 100.000	<i>Tumân</i> el-Emîr el-'Âdil Ali Şîr 80.000	<i>Hezârce</i> el-Emîr Rüstem 10.000
Horâsân vilayetlerinde <i>Emîr-i Muazzam</i> Fahrüddin uhdesindeki <i>Tâcîklerin</i> (Moğol olmayanların) Payı Her askere 500 Toplam: 50.000 dînâr		
Horâsân nâiblerinin bu sene <i>el-'Ayn el-Râbih</i> Berât'ına göre olan ödenekleri 90.000 dînâr		
<i>umerâ el-kirâm</i> 45.000		
Emîr el-A'zâm 'Aceb-Şîr 20.000	Emîr el-'Âdil Ali Şîr 20.000	Emîr Rüstem 5.000

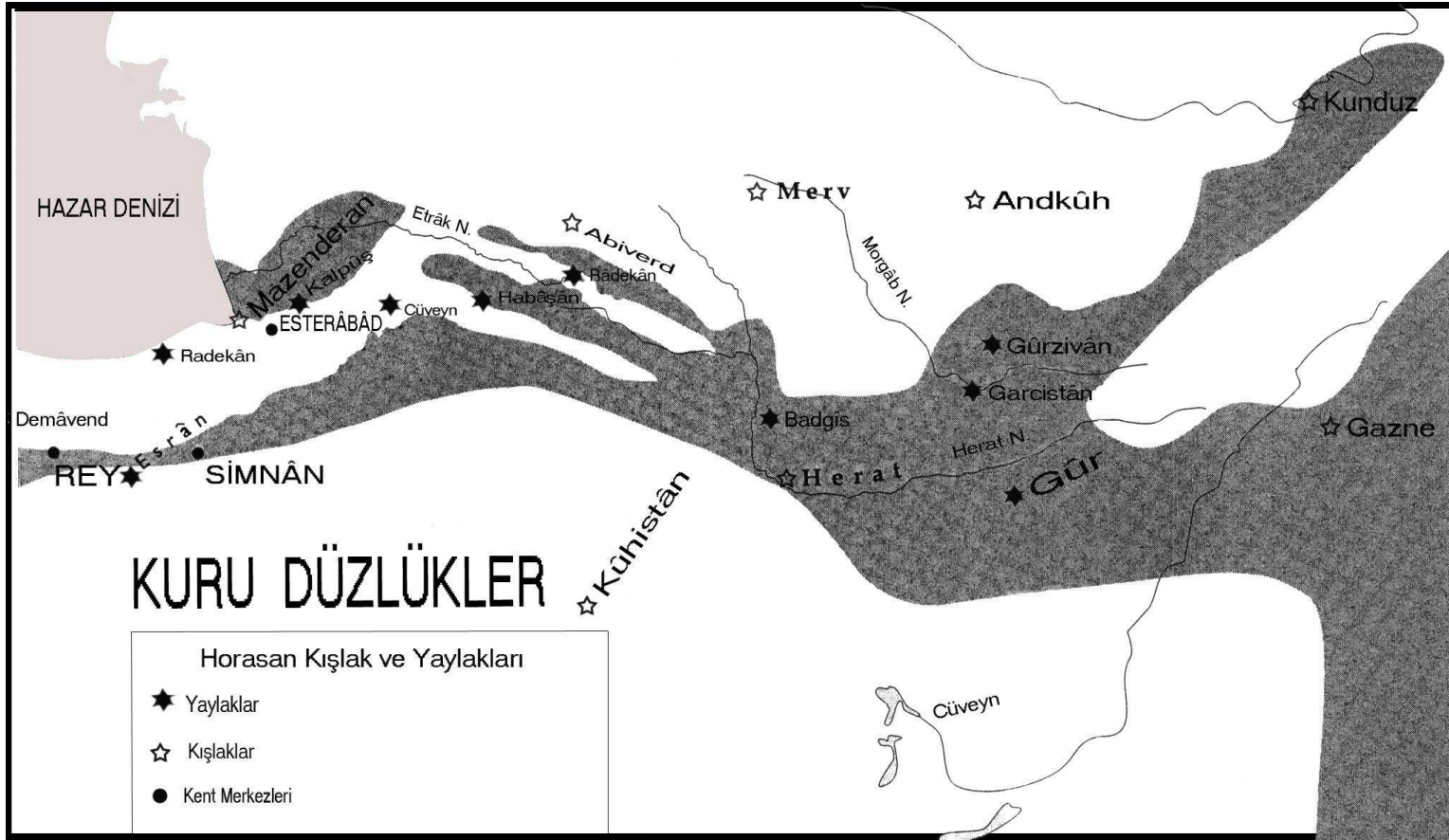
HARİTALAR

Smith, John Mason, Jr., "Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography: Qishlāqs and Tümens", *The Mongol Empire & Its Legacy*, (ed. Reuven Amitai-Preiss; David Morgan) Leiden, Boston, Brill, 2000, 50.

Smith, John Mason, Jr., "Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography: Qishlāqs and Tümens", *The Mongol Empire & Its Legacy*, (ed. Reuven Amitai-Preiss; David Morgan) Leiden, Boston, Brill, 2000, 55.

Smith, John Mason, Jr., "Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography: Qishlāqs and Tūmens", *The Mongol Empire & Its Legacy*, (ed. Reuven Amitai-Preiss; David Morgan) Leiden, Boston, Brill, 2000, 53.

Uyar, Mustafa, İlhanlı Devleti'nin Askerî Teşkilâtı, Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. İlhan Erdem, 340 s.

Cengiz Han fetihlerinin, İran coğrafyasında siyasî bir teşekküle dönüşmesi sonucu ortaya çıkan İlhanlı Devleti, gerek kültür ve gerekse kurumlar olarak Yakın ve Orta Doğu coğrafyasında temasta bulunduğu devletlerden etkilenmiştir. Bunun izleri, askerî teşkilatta da görülmektedir. Asya bozkırlarından İran ve Orta Doğu coğrafyasına gelen Moğollar, ilk olarak üretim-tüketim alışkanlıklarını, Türk ve İslam toplumlarını örnek alarak değiştirmişlerdir. Başlangıçta, hafif süvari temeline dayanan Moğol İlhanlı ordusu, zamanla orta-ağır ve sonraları ağır donanımlı süvari merkezinde gelişmesini tamamlamıştır. Yakın Doğu'daki tarım toplumlarının istikrâr ve düzeni, konar-göçer Moğolları da cezbederek toprağa bağlamış, bu sayede devletin yapısı daha müessir ve belirgin hale gelmiştir. Moğolların bu coğrafyadaki rakibi olan Memlûk Devleti, Moğollardaki askerî değişimi hızlandıran âmillerin başında gelir.

İran Moğolları, değişim için gereken tecrübe ve birikimi edindiklerinde, Gazan Han'ın önderliğinde reformlara girişeceklerdi. Maddî refahın artması, gerekli teknik eleman ile alet ve edevatın sağlanması sonucu açılan silah imalâthâneleri (kârhâne) de, silah üretiminde gelineen noktanın bir göstergesidir. Bu aynı zamanda, her askerin kendi silahını ürettiği ilkel teçhizat edinme tarzından daha merkezî, standartlara sahip bir üretim şekline geçildiğinin de göstergesidir.

İran Moğolları, ilk zamanlarda iâşelerini göçebe hayvancılık ekonomik faaliyeti ile temin etmekteydiler. Bu yüzden her birliğin kullanımına otlaklar tahsis edilmiştir. Azerbaycan yaylak ve kışlakları merkez olmak üzere Anadolu ve Horasan otlaklarını da incelediğimiz tezimiz, bu otlakların askerî sistem içindeki yerini de ortaya koymaktadır.

Tezimiz, yukarıda kısaca özetlendiği üzere, İlhanlı askerî teşkilatını tanıtmanın yanında, bu teşkilatın değişim ve gelişim sürecini de ihtiva etmektedir.

Uyar, Mustafa, The Military System of the Ilkhanid Empire, PhD Dissertation, Advisor: Prof. Dr. İlhan Erdem, 340 s.

The Ilkhanid Empire, which was emerged as the Chingiz Khan conquests transformed into a political form in the Persian land, is influenced from the states that they interacted in Near East and Middle East, both culturally and also institutionally. The footprints of these contacts and interactions between the Ilkhanid and neighboring states can also be traced in its military organization. Initially, Mongols, who came from Asian steppes to the Persia and Middle East, altered their production and consumption practices as a result of following Turkish and Muslim societies as an example. At first, the Mongolian-Ilkhanid army was based on light cavalry, had in time transformed into mid-heavy and later into heavy cavalry. The stability and order of the agrarian societies in the Near East attracted the Nomadic Mongols and settle them down and in this way the structure of the state became more influential and distinctive. The Mamluk State, which was a rival of the Mongolians in this land, was one of the primary factors that accelerated the transformation of the Mongolian army.

When Persian Mongols had acquired the required experiences and knowledge for the change, they embarked on reforms under the leadership of Ghazan Khan. With the increase of welfare, acquiring of required technicians and equipment, which opened the foundation of weaponry, is an indicator of advancement in weapon production. This also shows that the transformation in weaponry from primitive style in which each soldier makes their own weapons, to the more centralized and standardized mode of production.

In the early times, the Persian Mongols food supplies were provided by Nomadic livestock and for this reason feeding grounds were allocated for each squad.

Our thesis, in which we studied Anatolian and Khorasan's pasture fields as well as the Azerbaijan's mountain pastures and shelter places, shows the place of these pasture fields in the military system in detail.

In sum, besides introducing the the Ilkhanid military organization, our thesis covers the exchange and advancement of military organization of the Ilkhanids.